TÜRKİYE VE REFORMLARI

EUGENE MOREL

LA TURQUIE ET SES RÉFORMES

süreç

LA

TURQUIE

ET SES REFORMES

PAR

EUGENE MOREL

PARIS
E. DENTU, LIBRAIRE EDITEUR
1866
Balais Royal, 17 er 19 Galerie d'Orléans
Tous droits réservés

TÜRKİYE VE REFORMLARI

EUGENE MOREL

LA TURQUIE ET SES RÉFORMES

İlhan Cemal
Mayıs
1975

süreç

SÜREÇ/SİYASAL-KÜLTÜR DİZİSİ: 02/Genel Sıra: 02.
TÜRKİYE VE REFORMLARI/Yazan: Eugène Morel/
Orijinal adı: LA TURQUIE ET SES REFORMES/
İnceleme/Dizi Sorumlusu: Tarık Korkmaz/Kapak: Ahmet
Dura/Dizgi-Baskı: Doğuş Matbaası.

Birinci Baskı: Haziran 1984.
Türkçesi: S. Belli.
E. DENTU, LIBRAIRE EDITEUR PARIS 1866 baskısından eksiksiz olarak dilimize aktarılmıştır.

SÜREÇ YAYINCILIK ve Ticaret Ltd. Şti. Piyerloti Cad.
47/49 D. 8, Çemberlitaş/İST. Tel.: 526 8527

Okuyucuya sunduğumuz bu kitap bir istatistik kitabından başka şey değildir. Özgün bir yapıt verdiğimiz iddiasında değiliz. Dağınık olan malzemeyi oradan buradan biraraya topladık; ve, her türlü yan tutma eğiliminden uzak, hem kasıtlı bir hayranlık ve coşkudan, hem de sistemli bir aşağılamadan kaçınarak, bir zamanlar açılıp gelişen ve kaderi Avrupa uluslarının kaderlerine sıkı sıkıya bağlı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediğim toplumsal yenilenişini gerçek yüzüyle ortaya koymaya çalıştık. Eğer bizim bu naçiz çalışmamız, kökleşmiş önyargıların sökülüp atılmasına, ve Türkiye'nin devlet adamlarının liberal niyetlerini kötü gösteren ve felce uğratan entrika ve iftiralara hak ettikleri karşılığın verilmesine katkıda bulunursa mutlu olacağız.

Courchaton 15 Ocak 1866
Eugène Morel

İÇİNDEKİLER

			Sayfa
GİRİŞ			9
BİRİNCİ BÖLÜM	:	Nüfus	23
İKİNCİ BÖLÜM	:	İller	27
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	:	Dinler ve Irklar	76
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	:	Hükümet ve Yönetim	102
BEŞİNCİ BÖLÜM	:	Tarım, Sanayi ve Ticaret	107
ALTINCI BÖLÜM	:	İmar İşleri	124
YEDİNCİ BÖLÜM	:	Maliye	
SEKİZİNCİ BÖLÜM	:	Eğitim	178
DOKUZUNCU BÖLÜM	:	Sosyal Yardım	183
ONUNCU BÖLÜM	:	Ordu ve Deniz Kuvvetleri (Bahriye)	189
ONBİRİNCİ BÖLÜM	:	İslam Hukuku ve Adli Örgütlenme	197
SONUÇ			209
NOTLAR			213

GİRİŞ

Doğu sorunu. — Türkiye'nin paylaşılmasının ahlâka aykırılığı ve olanaksızlığı. — Dinsel garezler. — Türkiye'nin hayatiyeti. — Macar mültecileri. — Tanzimat ve tasarıları. — Yaşlı Türklerin muhalefeti. — Bay Nesselrode'un düşüncesi. — Türkiye'nin Avrupa birliğine girmesi. — Doğru düzgün bir merkeziyetçiliğin zorunluluğu.

Doğu Sorunu

Doğu sorunu şu şekilde dile getirilebilir: Köken ve din bakımından birbirinden farklı, tarihsel geçmişin tüm anısını yitirmiş, hiçbir siyasal özlemi olmayan, ve Müslüman bir hükümdarın otoritesi altında birbirine karışmaksızın, özellikle dinsel kinlerle ayrılmış olarak yanyana yaşayan çeşitli topluluklardan oluşmuş geniş bir imparatorluk. Sorun, bu topluluklar arasında siyasal ve toplumsal bir kaynaşma meydana getirmek, onları, nerede başlayıp nerede bittiğini belirlemenin, sınırlarını çizmenin olanaksız olacağı bir milliyetin değil, ama modern toplumların oluşturduğu temeller üzerinde kurulmuş bir devletin bayrağına bağlamaktır. Bu kaynaşma işi düşünüldüğünden daha kısa bir sürede gerçekleşebilir. Bab-ı Âli, şu sıralarda, beş altı genel valilik ya da alt-krallık kurarak bir ademi-merkeziyetçilik denemesine girişmektedir. (1) Bunların herbirinde valinin yanısıra genellikle Hıristiyanlar arasından seçilmiş, antlaşmalardan doğan her türlü sorunda yönetim ile yabancı temsilciler arasındaki ilişkileri sağlamakla yükümlü bir çeşit politik memur olan bir görevli bulunacaktır. Bu genel valiliklerin kurulması kaynaşma işini hızlandıracaktır. Bab-ı Âli bu işi ciddiyetle dikkate

almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu ancak bu işin tamamına erdirilmesi kurtarabilir. Sorunu hergün yeniden tartışma konusu yapacak ve Türkiye'nin bütünlük ve bağımsızlığını Avrupa için bir zorunluluk sayanları telaşa düşürecek kadar bu işin gerçekleşmesine karşı koyan engellerin yakın zamanda ortadan kalkacaklarını umalım! Umalım ki, Avrupa, Doğu'da yansız kalmanın gereğini anlayacaktır. Belki o zaman, huzurun yeniden doğduğunu, tüm topluluklar arasında eşit bir düzeyin kurulduğunu, kaynaşmanın sarsıntısızca gerçekleştiğini, ve bu kadar çeşitli, ama bağdaşmaz olmayan unsurlardan oluşmuş bu kaostan yaşam gücüyle ve gelecekle dolu yeni bir ulusun ortaya çıktığını; artık Türkiye'yi değil Osmanlı İmparatorluğunu göreceğiz; aynı krallık asasının güçlükle biraraya topladığı başka başka soyları (ırkları) değil, aynı siyasal yaşamı sürdüren, aynı törelerle ve çıkarlarla birleşmiş, aynı tapınakta değilse de aynı dilde ve aynı yürekle hükümdarları ve yurtları için dua eden tek bir halkı göreceğiz.

Bir süreden beri Türklere karşı genel bir kudurganlığa ve kör bir gareze tanık olmaktayız. Onların bugünkü zayıflıkları, eski zamanlardaki büyüklüklerini ve üstün niteliklerini unuttturmamalıdır. Bu nitelikler arasında bir tanesi vardır ki bilmezlikten gelinmesi ve günümüzde yapıldığı gibi karalanması güçtür: Bu nitelik Türklerin fetihlerine egemen olan yumuşaklık ve onların başka dinlere karşı gösterdikleri hoşgörüdür.

Bugün de, Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halkların en az hoşgörüsüz olanıdırlar. Dinin, ırk ve milliyetin işareti olduğu bu gibi ülkelerde dinsel rekabet ve kinler son derece şiddetlidir, ve bu duyguları en derinden duyanlar da dinleri nedeniyle daha aşağı bir durumda olanlardır. Yenilmişlerin yüzyıllar süren aşağılanmışlıklarında korudukları, bu ata inancına bağlılıkta, kuşkusuz, son derece saygıdeğer ve dokunaklı bir şey vardır; ama ne yazık ki, doğrusunu söylemek gerekirse, kâfirlerden nefret etmedikleri kadar birbirlerinden nefret eder görünürler. Ortodoks (Grecs) Ermenilerle, Katolik Ermenileri birbirlerinden ayıran kinin derinliğiyle de kanıtlandığı gibi, nasıl ki, bir rastlantı sonucu din kendilerini ayırdığında ırkdaşlık duygusu reayayı her zaman birleştiremiyorsa, aynı şe-

kilde, onları ayıran ırk olduğunda, dinsel duygu, birleşmeleri için yeterli olmamaktadır, Rumlarla Yunan dinsel kurallarına bağlı Ermeniler arasındaki, Bulgarlarla Rumeli Yunanlıları arasındaki bitmez tükenmez anlaşmazlıklar buna tanıklık etmektedir. Türklerin karşılıklı hoşgörüsüzlükleri, hemen her zaman, ötekilerden herhangi birine karşı, Türk'le birleşmeye kadar varan bu ırkların hepsinden daha az hoşgörüsüzdür. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında hergün karşılaşılan bir öyküdür bu. O halde, birtakım adamların yaptıkları gibi, Türklerin uygarlık adına bulundukları yerlerden sürülüp atılmalarını isteyip durmak, bizzat uygarlığa karşı en ağır sövmedir, çünkü uygarlığın en büyük onuru güçsüzleri korumak, güçlülere karşı güçsüzlerin haklarını güven altına almaktır. Beri yandan, Türklerin sürülmesinden sonra, bugün egemenlik altında tuttukları ırklardan, daha üstün uygarlığa ve özellikle de ulusal bağımsızlığa biraz olsun benzer bir şey çıkacağı umudunu verecek akla yakın nedenlerimiz var mı acaba? Tam tersine, İmparatorluğun bölümleri arasında bir kamu düzeni görünümünü tek sürdürebilecek olan Osmanlıdır. Osmanlının bu öteki ırklarda bulunmayan nitelikleri vardır. Doğu'dan dönüp de, Türk'e, birey olarak, doğruluk ve dürüstlük gibi gerçek bir üstünlük tanımayan bir gezgin var mıdır? Kim onun askeri üstünlüğüne, söz dinlerlik (itaat) erdemine karşı çıkabilir? Bırakın yok olsun Türk, ama, 1853'de Lord John Russell'in Avam Kamarası'nda dediği gibi, *en korkunç anarşinin onun yerini alacağından emin olabilirsiniz.* (2)

Türkiye'de her türlü ibadet, manevi bakımdan, temelden özgürdür; Katoliklik de, Protestanlık da tam bir eylem özgürlüğüne sahiptir. Katoliklerle kutsal-merkez arasında özgür bir ulaşım vardır ve katoliklerle Roma arasındaki ilişkiler, Belçika'daki Roma sarayı ile, krallık ruhanileri arasındaki ilişkiler kadar özgürdür. Lübnan'da, Suriye'nin kıyı boyu kentlerinde müminler (inananlar) kendi piskoposlarını seçerler; bunlar da dini meclis olarak toplanıp kendi başpiskoposlarını (patriklerini) seçerler, kutsal-merkezle, yüzyıllardır süren bu ilişkilerine Türk hükümetinin şu ya da bu biçimde hiçbir müdahalesi olmaksızın haberleşirler.

Roma, seçimleri resmen onaylar, başpiskoposluk atkısını başpiskoposa gönderir, manastır başkanlarını görevden alır, eğer kilise yasalarına uygun değilse bir piskopos seçimini reddeder, Müslüman otorite de bundan herhangi bir tedirginlik duymaz, ya da bu işle uğraşmaz. Türkiye'nin öteki Hıristiyanlarına gelince, bunlar da manevi yönden kendi dinsel ibadetleri konusunda, kesinlikle kendi inançlarının emrettiği biçimde davranabilirler. Türk yetkililer ilgi bile göstermeksizin piskopos ve başpiskopos seçimleri yapılır, kiliseye değin yargılar yerini bulur, cezalar uygulanır; Türkler vergi almak için belediyelere, ulusal topluluk kurumlarına başvururlar, ama ne ibadet yöntemlerine ne de tamamıyla serbest bırakılan genel eğitime karışırlar, o ölçüde ki, Rum ve Bulgar köylerinde, açıkça, Müslümanların hilaline karşı nefret, çara sevgi ve hayranlık öğretilir ve bütün kiliselerde çar için açıkça dua edilir. (3)

O halde Müslümanlık, hiçbir zaman, paganlık gibi kıyıcı (zalim) olmamıştır; şu anlamda ki, uğursuz etkinliğini önceden gördüğü ya da çok ağır bir suç saydığı bir dinin bile zor yoluyla kökünü kazımaya kalkmamıştır hiçbir zaman. Onun gücü ve gücüne olan inancı sistemli bir biçimde zulmetme suçunu işlemesini önlemiştir. Hiçbir sultan, Diocletien'e (*) benzememiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Katolik, Kalvinist, episkopaliyen (**)

(*) **Diocletianus** (Roma) İmparatoru): Geleneklere karşı olan saygısı dolayısıyla, imparatora tapınmanın belirtisi olan, diz çökmeyi ve askere alındıkları zaman resmî törenlere katılmayı reddeden Hıristiyanlarla uzlaşamadı. Hıristiyanlara karşı mücadeleye girişti. Bu mücadelenin en şiddetlisi 303 yılında başladı ve 313'te son buldu. Geleneksel inançların icabı olan «Kurban» törenlerine Hıristiyanları da katılmaya zorlayan emirnameler çıkardı. İtalya, Afrika ve Doğu'da bir çok Hıristiyan işkence edilerek öldürüldü. Devrine din uğrunda ölenler devri de denir. (yay. n.)

(**) Piskoposlar topluluğunun papalıktan üstün olduğunu ileri süren kuram. Ortaçağ da tutulan bu kuram, XI, XII, XIII. yüzyıllarda öncelikle Avignon papalığı döneminde, papalığın gittikçe artan merkezci otoritesine karşı bir tepki niteliği gösterdi. (yay. n.)

her türlü misyonere açıktır, ve bunların tam bir özgürlük içinde vaaz vermelerine izin verilir. Bab-ı Âli, genellikle, Hıristiyan milislerince gösterilen bu faaliyetten tedirgin olmaz. Demek ki Türk ırkı çeşitli Hıristiyan toplulukları arasında gerekli bağ olma durumunda bulunur; Batı'nın, Türkiye'deki iktidarın bugünkü temelini değiştirmekten çok korumakta çıkarı vardır. Eğer Müslüman bir hükümetin yerini Hıristiyan bir hükümet alırsa, bugün bütün imparatorlukta hüküm sürmekte olan dinsel alandaki hoşgörüye ve çeşitli Hıristiyan ibadet biçimleri arasındaki eşitliğe aynı ölçüde saygı gösterilecek midir? Sayıları o kadar az olan Katoliklerin şimdiye kadar kendilerine gösterilen kayırıcılıktan yararlanmaya devam edecekleri yolunda bir güvenceleri olacak mıdır? Müttefiklerin son savaşla *Doğu*'da kurdukları denge derhal tehlikeye düşmeyecek ve bozulmayacak mıdır? Nüfusun büyük çoğunluğunun Yunan dininden (Ortodoksluk) olacağı bir krallık kurmak, daha şimdiden Adriyatik'in yola gelmez Slav halkları aracılığıyla manevi etkisini Akdeniz'e kadar yaygınlaştıran Rusya'ya yeni bir güç katmayacak mıdır?

Ticari bakımdan, Batı, bugün Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan ve İngiltere, Fransa, Avusturya gibi imalâtçı (manufacturière) devletlere o kadar büyük kolaylıklar sunan bir rejimden daha elverişli bir şey dileyebilir mi? Türkiye hemen hemen tüm hammaddeleri üretir, ve bu, imalâtçı devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasında büyük çıkarları olmasının nedenlerinden biridir.

Belki de bir çok kişinin düşlerine giren Türkiye'nin paylaşılması, ahlâka olduğu kadar, sağduyuya da aykırıdır. Eskiden Polonya'nın paylaşılması gibi bir cinayeti kabul etmiş olan Avrupa, bugün, kişi haklarına karşı benzer saldırıları onaylamayacaktır. İmparatorluklar, öyle, bugünden yarına son bulmazlar. Ölümü sırasında da doğduğu gündekinden pek fazla değer yitirmemiş olan zavallı Doğu Yunan İmparatorluğu'nun kendi utancı içinde ölmesi bin yıldan uzun bir zaman almıştır. Elbette ki, işler dört yüzyıl önce olduğundan çok daha büyük bir hızla yürüyor bugün; ama şurası unutulmamalıdır ki, 1453'de Aşağı İmparatorluk Yunanlılarının askeri erdemleri yoktu,

oysa bu erdem Türkler'de hâlâ var. Türkler'i en büyük çoşkuyla aşağılayanlar bile, pek olasıdır ki, buna karşı çıkmayacaklardır. çünkü, gerekirse, 1853-54 seferinde, Avrupa'daki Türk ordusu'nun, kendisi bir tek darbe bile yemeden Oltenitsa'da, Cittadella'da, Silistre'de, Giurgiu'da (*) Rusların sürekli yendiği müttefikler henüz tek bir savaş alanında kendilerini göstermeden Prenslikleri düşmandan temizlediği kendilerine anımsatılabilecektir. Kendi ülkelerinde, yurt toprağı üzerinde, kendi inançları ve ulus olarak varlıkları uğruna çarpışan Osmanlıları yenmeden önce nice savaş yıllarına katlanmak gerekecektir.

Onun için, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması düşüncesi bugün, belki Avusturya dışında, Avrupa'nın hemen hemen tüm devletlerince terk edilmiş bir düşüncedir. Türkiye, şu sıralarda Avusturya ile tıpkı sevecen bir müttefik gibi yakın ilişkiler içindedir, ama Sırbistan üzerindeki, Tuna Prenslikleri ve Bosna üzerindeki çok eskilere dayanan ısrarlı isteklerini bir yana bırakmış değildir. Rusya bile, büyük fetihler düşüncesinden vazgeçmiş görünmekte ve kendi dindaşları üzerinde manevi bir etki yaratma iddiasından artık caymış bulunmaktadır. Sıvastopol donanmasının yok edilmesinden sonra, Rusya, artık bu donanmanın destekleyemeyeceği ve araç gereç ikmalini yapamayacağı bir orduyu Balkanlar'ın ötesinde tehlikeye atamadığından İstanbul'un fethi düşünceleri zorunlu olarak suya düşmüştür.

Ünlü coğrafyacı d'Anville 1772'de şöyle yazıyordu: «*Birbiri peşinden İran'da, Hindistan'da yer alan Asya hükümdarlıklarının kısa süreli ve dayanıksız oluşları üzerinde, Çin'in bilgelikten yana büyük ünü olduğu halde X. yüzyılın başlangıcından bu yana dört kez Tatarlar ülkesinden gelme ulusların egemenliği altına düşmesi üzerinde düşünülecek olursa, yaklaşık olarak beş yüzyıldır ayakta kalan bir imparatorluğun kendi temelleri üzerinde daha sağlamca oturduğunu kabul etmek yerinde olur. Bu imparatorluğun işgal ettiği topraklar, kültür*

(*) Yerköy veya Yergöğü: Romanya'da Tuna kıyısında liman şehri. (yay. n.)

ve nüfus bakımından daha çok antik yüzyıllardaki durumlarına benziyorlarsa ne çıkar!» (4)

Bab-ı Âli, gerçekten de, II. Süleyman zamanında Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ya da Sultan Mahmut zamanında veziriâzam Mustafa Reşit Paşa ile olduğu gibi çok kötü durumlara düştükten sonra da kalkınmasını bilmiştir; böylece talihsiz bir savaşın ardından, Avrupa'nın suiniyetine karşın Yunanlılara, Mısırlılara, Arnavutlara, Boşnaklara karşı durmak zorunda kalmıştır.

En son, 1853-1854'de savaş patlarsa Türkiye'nin yokolacağını ilân eden şom ağızlar da eksik değildi. Türkiye, şu son zamanlarda, yakın bir yıkım tehlikesini uzaklaştırmak için elinden gelen enerji ve canlılığı göstermiştir.

Abbas Paşa tarafından kışkırtılan, Mısır'da, onu gösterişli bir boyun eğişle kendi hükümdarlık ayrıcalığını tanımak zorunda bırakmasını bilmiştir.

Macar Mültecileri

Türkiye, Macar ayaklanması kendisini bu ülkenin siyasal mültecilerini kabul etmek durumunda bırakınca, onlara karşı konukseverlik göstermek, daha sonra da onları özgür kılmak hakkını kullandı ve bu hakka saygı gösterilmesini sağladı.

Bem yenilgisinden sonra Macar mültecilerinin çoğu Türkiye'ye kaçtılar. Ori'ova üzerinden Eflâk'a girdiler ve Türk askeri makamlarınca, felâketlerine ilgi ve saygı gösterilerek kabul gördüler. Silahsızlandırıldıktan sonra Eflâk ve Vidin'den geçirilerek Bulgaristan'a götürüldüler. Türkiye'nin güçsüzlüğünden ve Batılı devletlerin savaş sırasındaki aldırışsızlığından cesaret bulan Avusturya İmparatoru ve Çar, Sultan'dan kendi uyruklarını geri vermesini istediler; yani Avusturya İmparatoru Macarları, Galiçya Polonyalıları ve İtalyanları, Çar ise Rusya'nın uyruğu olan Polonyalıları istedi. Suçluların geri verilmesi istemi elçilikler kanalıyla, olağan yolla yapıldı. Tüm uygar ulusların tanıdıkları sığınma hakkının çiğnenmesine izin vermek sözkonusuydu. Eğer Türkiye boyun eğseydi onurundan ve bağımsızlığından yitirirdi, Sultan, Avusturya İmparatoru'nun ve Rusya Çarı'nın isteklerini cesaretle geri çevirdi; aynı zamanda doğrudan doğruya Londra ve Paris hükümetlerine başvurdu. Bunlar da İngiliz-Fransız filolarına, gidip Doğu sularında demir atma-

ları emrini verdiler. Bu enerjik gösterilerden gözü korkan Rusya ve Avusturya, sonunda, *başkaldıran uyruklarının* sadece enterne edilmelerine ya da sınır dışı edilmelerine razı oldular. Rusya ve Avusturya gözaltına alınmalarını ve sıkıca muhafaza edilmelerini istediklerini adlarıyla belirtmişlerdir; bunlar Kossuth, Casimir Batthyany, Perczel ve özellikle de Wysocki idiler; ama Avrupa'da olduğu kadar yeni dünya da kendilerine gösterilen sempati sayesinde tutsaklıkları ancak 1851'in sonlarına kadar sürdü. Mülteciler görkemli bir şekilde Avrupa'ya, oradan da, Birleşik Devletlerin kendilerine yolladığı bir fırkateyn ile Amerika'ya götürüldüler. (5) Tanzimat ve hayriler

Eğer bir ülke, kutsal konukseverlik hakkına ve felâkete uğrayanların hakkına böyle saygı gösterilmesini sağlayabiliyorsa, o ülke gerileme ve yıkımın son haddine varmış olmaktan uzaktır. Şu sırada, toplumsal ıslahat yoluna kararlı bir adım atarak, yeni güç ögeleri bulup çıkardığı, Avrupa uygarlığının canlandırıcı temasıyla kendi gizli enerjilerini yeniden dirilttiği için Türkiye'nin böyle acıklı yaralardan ürkmesinin bir nedeni yoktur. Bu hareket, tahta çıkarken törenle reform bayrağını diken son sultan Abdülmecit zamanının tarihini taşır. Abdülmecit, 3 Kasım 1839'da, Mahmud'un tasarısına ortak olan vezirlerin ve müttefik hükümdarların temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla, Mustafa Reşit Paşa aracılığıyla Gülhane Hatt-ı Şerifi'ni ilân etti. Gülhane belgesi, açıkçası, kimileri Müslümanlığın ilk yüzyıllarından yenilenilerek aktarılmış, kimileri ise Batı Devletlerinin siyasal sistemlerinden alınmış ilkelerden oluşan bir bildiriden başka şey değildi. Geriye, bu ilkelerden sonuçlar çıkarmak, yani Türkiye'ye yeni bir yol açacak yasalar yayınlamak ve onu değiştirerek yeniden yaratmak kalıyordu. Bu yeni yasalar ve reformlar toplamından sonuç olarak, Türkiye'nin, arapça bir söz olup, düzen, örgütlenme anlamlarına gelen *Tanzimat* adını almış olan bugünkü örgütlenmesi çıktı. Tanzimat sözüne, zaman zaman, hayırlı anlamına gelen *hayriye* sıfatı da eklenir. (6)

Tanzimat, gide gide yönetimin çeşitli kollarına yayıldı, bununla birlikte bütünü içinde hâlâ sayısız boşluklar taşımaktadır, aynı zamanda uygulanmasında çok kez aşılması güç yerel direnişlerle karşılaşmaktadır. Şu halde onu son biçimini almış

nihaî bir yapıt saymamak, yaygınlaşacak ve iyileşecek bir reformlar sisteminin başlangıcı olarak değerlendirmek gerekir. Gülhane *Hatt-ı Şerifi* ile verilen güvenceler 18 Şubat 1856 da bir *Hatt-ı Humâyun* ile onaylanmıştır.

Tanzimat, bugünkü durumunda dört büyük kola ayrılır:

1. Hükûmet; 2. Yönetim ve maliye; 3. Adalet ve resmî eğitim; (mülkî yönetim) 4. Ordu ve Donanma.

Kuşkusuz Tanzimat daha uzun zaman büyük güçlüklerle karşılaşacaktır; ama hükûmette, düşüncelerde ilerleme olduğunu göstermektedir ve hükümet tarihinde unutulmaz bir anı bırakacaktır.

Tanzimat, her türlü ibadete özgürlük tanımaktadır.

İmparatorluğun tüm uyrukları, milliyet ve din ayrımı gözetilmeksizin kamu hizmetinde görev alabileceklerdir.

Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında, bütün medenî (sivil, yurttaşlığa değin), ticari ve cezaî işleri yargılamak üzere karma mahkemeler kurulmuştur. Duruşmaları herkese açıktır.

Ceza yasaları tamamlanacak ve sistemleştirilecektir, cezaevleri rejiminde reform ilân edilmiştir.

Yabancılara, tüm imparatorluk toprakları üzerinde, yasalara ve polis yönetmeliklerine uyarak toprak mülkiyeti edinme izni verilecektir. Bu, büyük bir maddi ilerlemeye yol açmak demektir; ama toplumsal ve siyasal açıdan sonuçlarının neler olacağının araştırılması güç bir sorundur.

Dolaysız vergi toplama sistemi devlet gelirlerinin tüm dallarında yavaş yavaş kesenek sisteminin yerini alacaktır; bu dolaysız sistem yürürlükte oldukca yetkili memurların vergi üstencisi (müteahhit, ihale yoluyla vergi toplama işini üstlenen kişi) olmaları yasaktır.

Her yıl imparatorluğun çeşitli bölgelerine gitmek ve taşra illerindeki durum üzerine rapor hazırlamakla yükümlü olağanüstü görevliler atanacaktır. Bir çeşit *missi dominici* (*) olan bu görevliler (komiserler) ulaşım ve haberleşme araçlarının henüz

(*) **missi dominici:** Senyörün görevlisi. Frank krallarının mahalli yetkilileri denetlemek üzere gönderdikleri görevliler (yay. n.)

çok yavaş ve çok az olduğu bir ülkede apaçık bir gereksinimi karşılamaktadırlar.

Bayındırlık işleri uygun bir vakıf geliri alacaklardır.

İmparatorluk bütçesi her yıl yayınlanacaktır.

Para ve maliye sisteminde reform yapabilmek için bankaların ve benzeri kuruluşların kurulması işiyle uğraşılacaktır.

Ulaşımı kolaylaştıracak ve ülkenin zenginlik kaynaklarını arttıracak yol ve kanallar yapılacaktır.

Türkiye'ye yeni bir iç yaşam getirmesi beklenen temel yasa işte böyle; ve bu yasa olmaksızın, Avrupa'nın iyi niyeti, Türkiye'yi, içinde taşıdığı dağılma ögelerinin etkisine karşı korumakta yetersiz kalırdı. Böyle büyük bir reform bir gün içinde yapılamaz: Törelerin katılığı, hesaba katılması gereken engeller yaratmaktadır. Bir devlete yeni bir biçim vermek her zaman büyük bir iştir, ama bu iş, sivil düzenle dini düzenin birbirine karıştığı, aynı ilk kaynaktan türeyen devlet yapısıyla dinin aynı yanılmazlık payesi gibi bir ayrıcalığa erişmiş olduğu bir ülke söz konusu olduğunda daha bir başka türlü güç olur. Kutsal bir koruyuculuğun kanatları altındaki politik biçimlere dokunmak dine saygısızlık, hatta saldırı (küfür) suçlamalarını üzerine çekmek değil midir? İşte, sultan, halkını geçmişin geleneklerinden uzaklaştırarak Avrupa toplumları birliğine sokmak istediğinde de Türklerde görülen tepki bu olmuştu. Eski kafalı Türkler Tanzimatın gidişine bütün güçleriyle karşı çıktılar ve Reşit Paşa'yı devirdiler; ama 1846'da sultan onu geri çağırdı ve veziriâzam yaptı. O zamandan beri, nezaretlerde yapılan birçok değişikliğe karşın reform yolundan geri kalınmadı. Hıristiyanların mahkemede Müslümanlar aleyhinde tanıklık etmesini yasaklayan yasa kaldırıldı; hukuk reformu bir ticaret yasasının çıkarılmasıyla genişletildi; vergi, ordu, halk sağlığı, kamu eğitimi hükûmetin özen göstereceği konular oldular; ilerlemeler yıldan yıla hissedilir hale gelmişti; zaten reformlara karşı direnen hükûmetlerdir; oysa Türkiye'de, silâh elde zaman zaman onlardan kurtulmaya çalışan topluluklar olmuştur.

1850 Bosna ayaklanması bunun kanıtıdır, ama reform, bizzat bağnazlık ve bilgisizliğin onu engellemek için giriştikleri çabalara karşın, ilerlemektedir.

Bu reform vesilesiyle Bay Nesselrode şöyle yazıyordu: *«Eğer reform başarıya ulaşırsa bu başarı Türk hükûmetine yeniden güç katabilir ve ona, sonuçlarına Rusya'nın katlanacağı bir kendi gücüne güven verebilir.»*

Bu son yılların deneyi, ünlü devlet adamının bu öngörüsünün yakında gerçekleşeceğini ummamıza olanak sağlıyor. Türkiye, çoktan uzaklarda kalmış yitik büyüklük ve göz kamaştırıcılık günlerini yeniden yaşayacaktır. Bizim silâhlarımızla kurtulmuş, bizim öğütlerimizle aydınlanmış olan Türkiye toplumsal kalkınma gibi sabır isteyen ve güç bir işi sessizce gerçekleştirdi. O da, sırasında, devletler birliği içinde bir etki merkezi haline gelecek, bir kez Avrupa'dan yeni bir yaşam ve yeni bir güç aldıktan sonra, işlenmemiş toprağının şaşılası verimliliğinde uyuyan hesapsız zenginliklerini ülkesine saçacaktır.

Bugün, Türkiye, Avrupa ulusları birliği içinde belirli bir yere şimdiden sahiptir.

Kırım Savaşı günlerinde iki çeşit Avrupa vardı: Biri salt coğrafî, tüm anakarayı içine alıyordu; öteki ise salt saymaca (itibarî), bu, aynı alana sahip değildi. Türkiye buraya hiç katılmıyordu. (Bu Avrupa - ç.) Genel antlaşmalarla bağlı ve hep birlikte, kaderine, 1815 Viyana antlaşmalarına imza koyan beş büyük devletin hükmettiği, federatif bir cumhuriyet meydana getiren devletlerden oluşuyordu.

Ancak Paris Antlaşması'ndan bu yanadır ki Türkiye bu sisteme dahil olmuştur. Ama bir karşılıklı sözleşmede teminat maddesini belli bir formüle bağlamak söz konusu olduğu zaman bir takım güçlükler ortaya çıkmıştır. Saint-Petersburg kabinesi Bab-ı Âli'nin Avrupa birliğinde bir yere sahip olma onuruna kabulü ilkesinin açıklanmasına pekâlâ razı oluyordu, ama kesin sınırlarını çizmenin güçlüğü yüzünden olumlu (pozitif) bir toprak garantisi verilmesini reddediyordu. *«Sınırları yeryüzünün üç parçasını tutan ve kendi içinde uyuşmazlık ve düzensizlik ögelerini barındıran ve hiç kimsenin buyruğunu yürütemiyeceği bir imparatorluk söz konusu olduğunda,»* diyordu. B. Nesselrode, *«dürüst ve aklı başında bir politika, hiçbir devlete, insan öngörüsüne, sezgisine çizilen sınırların ötesinde bir sorumluluk yüklemeyi öğütlememelidir.» (7)*

İmparatorluğun geniş alanı, Afrika ve Asya sınırlarının belirsizliği gerçek bir güçlük ortaya koyuyor diye, örneğin, sadece Rumeli'ni, yani Avrupa Türkiye'sini Avrupa hukukunun güvencelerine bağlı kılmak önerilebilir mi? O zaman Siyasal Avrupa ile coğrafi Avrupa'nın sınırları aynı olurdu. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Konfederasyonu karşısında, aynı Avusturya İmparatorluğu'nun German Konfederasyonu karşısındaki durumuna benzer bir durumda bulunurdu. İmparatorluk federal ve federasyon-dışı eyaletlerden oluşurdu. Ama bu bölünme mantıktan çok fantezi üzerine kurulu bir bölünme olurdu. Avrupa karasının coğrafî sınırları, nihayet, öylesine, uyuşmayla kararlaşmış sınırlardan başka şey değildir. Marmara Denizi'nin iki yakası arasında öyle sıkı bir çıkar ortaklığı vardır ki her iki yaka da aynı güvencelere bağlı olmalıdırlar. Bu Afrika ve Asya mülkleri bir kez politik olarak Avrupa'ya katıldıktan sonra, gelip onun dengesini altüst ederler diye hiç korkulmasın; bu bir zamanlar, ölen Prens Schwartzenberg'in istediği, Avusturya'nın federasyon-dışı eyaletlerinin Almanya'ya katılmasının Alman federasyonunun dengesini bozmasından korkulmasına benzer. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu içinde yer alan bir çok ülke bir an için eski parlaklık, nüfus ve zenginliklerini yeniden kazansalardı, Avrupa'da beş yerine altı büyük devlet olurdu. Ama Türk İmparatorluğu'nun kalkınması, ne yazık ki uzun ve zahmetli bir işlem olacak. Azar azar sızarak yapılacak. Yeni kurumların başarısına bağlı olacak. Bu kurumlar daha şimdiden meyvalarını verdiler. Bununla birlikte Türkiye'nin sivrilmiş kişileri Batı uygarlığından onun yüzeysel ve çağdaş biçimlerini, sınaî yöntemlerini, demiryollarını, buharını almakla Türkiye'nin Avrupa devletlerinin canlılığını sağlayan gücü özümleyeceğini sanmasınlar; bu, materyalizmin ögelerini alıp vermek demek olurdu. Bunların devindiriciye uygulanmasından önce de Avrupa'da güçlü devletler vardı. Ne var ki, bu devletlerin temel organları, yani düzgün bir hükûmetleri de vardı. Öyleyse Türkiye'de kesinlikle eksik olan nedir? Bir hükûmet örgütlenmesi, merkezi bir yönetim sistemi ve hiyerarşik denetimdir. Bürokrasiye kızmak kolaydır. Unutulur ki Konvansiyon zafer kararnamesini çıkardıysa bu, savaş bakanlığında buna olanak ya-

ratılması nedeniyle mümkün olmuştur. Avusturya'yı 1848'de, merkezî iktidara insan, para, taşımacılık ve benzeri yönlerden tüm kaynakları ulaştırarak bürokrasi kurtarmıştır. İngiliz ordusunun iyi bir bürokrasiden yoksunluğu, son sefer sırasında acıklı yıkımlara neden olmuştur ve bizim askerî gücümüzde büyük payı olan şey servislerimizin düzgünlüğü, düzenliliğidir. Türkiye'nin eksiği bürokrasidir, iyi bir merkezileşme organıdır, peki Türkiye düzenli bir merkezîleşme üzerine en iyi dersleri Fransa'dan başka nereden alabilir? Demek ki, öyle denk geliyor ki, dikkate değer bir rastlantıyla Türkiye'nin savaş sırasındaki en iyi müttefiki barış sırasında da en iyi müttefiki oluyor. Fransa'nın pek çok yönden yapmak durumunda olduğu etki, Avrupa tarafından ancak elverişli bir biçimde değerlendirilebilir, çünkü Fransa Türkiye'nin en iyi müttefiki olmasının yanında çıkar gözetmeyen tek müttefikidir de.

BİRİNCİ BÖLÜM
NÜFUS

Nüfus. — Azalmasının nedenleri. — 1844 nüfus sayımı. — Nüfusun bölgelere göre dağılımı. — Irkların uzlaşmaz karşıtlığı.

Türk nüfusu gözle görülür bir biçimde azalıyor. Türk toprak sahipleri askerlik kur'aları için kendi paylarına düşeni vermek zorundadırlar, ve birçok Türk, askerlik hizmetlerini yapıp evlerine döndüklerinde herşeyi değişmiş bulurlar: eskiden başat durumda olan Türk nüfusunun yerini Hıristiyan nüfus almıştır, arazileri işlenmemiş bakımsız tarlalar haline gelmiştir. Gençliklerinde, askere gitmeden önce alışmış oldukları durumu sürdürecek ne olanakları ne de istekleri artık bulunmadığından kendi kendilerini de değişmiş hissederler; eğer aralarından bazıları rast gelip de kendi yurtluklarını yeniden işlemeye başlamak ve aile yaşamına dönmek isterlerse kaçınılmaz olarak bir Hıristiyan tefecinin ağına düşerler, o da kısa bir süre içinde tüm topraklarına sahip çıkar. Askerden döndüklerinde yeniden çiftçi olmak isteğinde olmayanlar, eğer becerebilirlerse, mallarını satarlar; alıcılar, hemen her zaman Ermeniler ya da Yunanlılardır. (8)

Türkiye nüfusunun tam sayısı bilinmiyor; bu konuda çok yazı yazılmıştır, ama genellikle yazarlar sayıları birbirlerinden kopya ederler, ve yanlışlar, olguların incelenmesi ve ciddi bir araştırma ile ortadan kalkacağına, yaygınlaşarak daha da büyür.

Müslümanların düşüncelerine göre ülkelerinde yaşayanların kesin sayısını bilmeye çalışmak, Tanrı'nın işine burnunu sokmak olduğundan hemen hemen bir küfür sayılır.

İlk kez bir nüfus sayımı yapmayı deneyen II. Mahmut oldu; bu çalışmanın sonuçları herkes için bir sır olarak kaldı. İkinci bir nüfus sayımı 1844'de, hükûmet orduyu yeniden örgütlendirmeye giriştiğinde yapıldı: bu sayım eldeki en yeni sayıları vermektedir. Bu belgelere göre, Türk imparatorluğu Asya ve Afrika'daki eklentileriyle birlikte o zaman yaklaşık 37 milyon kişiyi barındırıyordu. Ama bu sayı kesinlikle doğru sayılamaz. Bağdat ile Mekke arasında, Nübya (*) Kordofan (Sudan) ve Fizan'ın (Libya) ötelerinde oturan bütün Arap ve zencilerin, gene İmparatorluğun doğu yollarında ve İran topraklarında dolaşan göçebe Kürtlerin hepsini saymak olanaksız değilse bile güç olacaktı elbette. Bununla birlikte daha doğru veriler bulunmadığına göre 1844 belgelerinin sağladığı ve o zamandan beri yönetimin, bir çok işlemlerinde temel olarak kullandığı verilerle yetinmek gerekecektir.

Bay Heuschling (9) imparatorluk nüfusu içinde ayrı ayrı on dört ırk (soy) sayıyor, bunlar arasında Osmanlılar nüfusun üçte birini oluşturuyorlar, Araplarla Slavlar herbiri altıda bir kadar, geriye kalan üçte bir ise Romenler, Yunanlılar, Ermeniler, Arnavutlar, Kürtler ve başka çeşitli ırklardan oluşuyor. Bizi bu genel sayılardan daha çok ilgilendiren şey Avrupa Türkiye'sinin toprağını paylaşan ırklar arasındaki sayısal orandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu parçasının 16 milyonluk bir nüfusu var, ve burada Müslümanlar artık başat ırk durumunda değiller. En baş sırayı Bulgarlar, Sırplar ve Bosnalılardan oluşan, toplam olarak yaklaşık 8 milyonluk bir nüfusu yani Avrupa Türkiye'sinin nüfusunun yarısını temsil eden Slavlar alıyor. Öteki yarıdan, en başta, Eflak-Boğdan Prensliklerinin nüfusunu temsil eden ve 1858 yasasının çıkarılmasından bu yana artık Sultan'ın uyrukları arasında sayılmaları olanaksız bulunan 4 milyon kişiyi düşmek gerekir. Slavlarla Romenlerden geri kalan 4 milyon

(*) **Nübya:** Kuzey-doğu Afrika'da, Nil vadisinde İngiliz Mısırı ve Sudan arasında bir krallık (yay n.)

nüfus içinde 2.600.000, müslüman dinine bağlı Arnavut ve Osmanlı, bir milyonun üzerinde Rum ve bir miktar da çeşitli halklar vardır.

Çeşitli dinler nüfusu şu şekilde bölerler:

Dinler	Avrupa'da	Asya'da	Toplam
Müslüman	4.300.000	11.500.000	21.200.000
Ortodoks hıristiyan	11.200.000	2.500.000	13.700.000
Ermeniler ve Ötişiyenler (Eutychiens) (*)	400.000	1.500.000	1.900.000
Katolikler	365.000	500.000	865.000
Museviler, Yezidîler (**) ve ötekiler (10)	75.000	200.000	275.000
TOPLAM	16.340.000	16.200.000	37.940.000

Deniliyor ki, Türkler artık Avrupa'da varlıklarını sürdüremezler, çünkü Avrupa'da Rum unsur, bir gün Müslüman unsura üstün duruma gelecek ve Türk imparatorluğu'nun Avrupa'da çöküşüne neden olacak kadar kalabalık. Rumlar diye ekliyorlar, 10-12 milyon kadarlar; Türkler, ezici bir oranda kendilerinden sayıca üstün bir topluluğa karşı koyabilirler mi? Bunlar sağlam uslamlamalar değil, şöyle bir ayrım yapmak zayıf olduklarını ortaya koymaya yeter. Gerçekten Avrupa Türkiye'sinde Rum ibadet yöntemlerine uyan, İstanbul piskoposunu manevî lider olarak tanıyan 12 milyon Hıristiyan olduğu doğrudur, ama bütün bu Hıristiyanlar Rum olmaktan çok uzaktırlar. Prensliklerde dört milyondan fazla Romen var, dört mil-

(*) **Eutychiens**: (Monophysisme) İsa'nın varlığında, insanlıkla tanrısal özün birleştiğini savunan çığır. Monofisizmi ilk ortaya atan Eutykhes'tir. İsa'nın iki ayrı nitelik taşıdığını ileri süren Nasturîlere karşı çıkmıştır. (yay. n.)

(**) **Yezidîler**: Harîciler arasındakî bölünmelerden meydana gelen islâm mezheplerinden birinin mensuplarına verilen ad. Bu mezhebin mensupları, Ali'yi insan şekline bürünmüş Tanrı sayar, Hz. Muhammed'in tanrı olan Ali tarafından peygamber olarak dünyaya gönderildiğini kabul eder. (yay. n.)

yona yakın Bulgar, bir milyondan çok Sırp var; Boşnaklar var, Karadağlılar var, Moesiea'nin, Makedonya'nın, Epir'in Ulahları (*) var. Saf Rum olan unsuru Osmanlı hükûmeti için daha korkutucu kılan onun zihinsel üstünlüğü, kilise düzeni ve Rusya'nın Rumlar üzerindeki sürekli etkisidir. Bu ırklar birbirlerini kıskanırlar, birbirlerinden uzak dururlar; ortak kölelikleri içinde, köleleştirilmeden önce aralarında geçen kanlı kavgaları unutmamışlardır. Bulgarlar, Sırplar, Boşnaklar Slavlardır ve yönetici olarak, kendilerinden biri olmadığı takdirde, bir Osmanlı'yı, bir Rum'a, bir Ermeni'ye, bir Romen'e yeğ tutarlar. Asya'nın Hıristiyan toplulukları, Nasturîler, Marunîler, Suriyeliler, Keldanîler Yakubîler (**) (Jacobites) başka bir milliyetten olan Hıristiyanlarca yönetilmek istemezler. Bu ulusal ayrılıklar, gerçekten adına layık bir devlet adamının elinde, anlayışlı, babaca ve tek bir hükümdarlık altında Hıristiyan-Müslüman ayırımı olmaksızın, yeralan bir ırklar (soylar) konfederasyonu durumuna gelebilir.

(*) **Moesia:** Güney-doğu Avrupa'da, Tuna nehrinin güneyinde, Drina ırmağından Karadeniz'e kadar uzanan, eski Trak boyunu da kısmen kapsayan Trakların oturduğu eski bir ülke (eyâlet). İki bölgeye ayrılmıştır. Aşağı Moesia, yukarı Moesia. Aşağı Moesia, Bulgaristan'ın kuzeyini, yukarı Moesia Sırbistan'ı kapsar. (yay. n.)
Epir: Balkan yarımadasında dağlık bölge. (yay. n.)
Ulah: Osmanlıların Moldavya (Boğdan), Erdel ve Balkan yarımadasında yaşayan Romenlere verdikleri ad. (yay. n.)

(**) **Nasturiler:** (Nesturîler) Nestorius'un İsa ile ilgili anlayışından doğan bir Hıristiyan mezhebi. 1817'den sonra Türklere karşı çarpışmışlardır. (yay. n.)
Maruniler: Suriyeli bir katolik topluluğunun üyeleri. (yay. n.)
Keldaniler: Kalde'liler. Doğu nesturîleri. İsimleri eski Kalde'den gelir. Yakın doğuda yerleşmişlerdir. (yay. n.)
Yakubiler: Yakup adlı bir piskoposun çıkardığı mezhepten olan kimse. (yay. n.)

İKİNCİ BÖLÜM
İLLER

I — İMPARATORLUĞUN İLLERİ

Arnavutluk. — Bosna. — Feodal örgütlenmesi. — Vergiler. — Yeraltı zenginlikleri. — Nüfusu. — Fiilî bağımsızlığı. — Bulgaristan. — Yerel yönetimlerin özgürlükleri (komünal). — Panayırlar. — Sanayii. — Gelirleri. — Bulgarların katolikliğe dönüşleri. — Bu hareketin nedenleri. — Politik önemi. — Epir. — Angria'lılar (Angories). (*) — Hersek. — Makedonya. — Teselya. — Trakya. — Trablus naipliği. — Yönetim. — Ticaret ve sanayi. — Askerî kuvvetler.

ARNAVUTLUK : Arnavutluk 1.650.000 kişilik bir nüfusu barındırır, bunların 250.000'i Katolik, 500.000'i Rum, 900.000 Müslümandır. Türkler onlara Arnavut der, onlar ise kendilerine *Skipetar* derler, İlliryalılardan ve Epirlilerden gelirler, Yunan yarımadasını istila eden bütün barbar halklarla karışmışlardır. Birbirinden ayrı ve birbirine düşman iki topluluğa bölünürler: *Gegler (Guegues)* Yukarı-Arnavutlukta, Tosklar *(Toskes)* Aşağı Arnavutluk'ta otururlar. Onlar Pyrrhus'un, İskender'in, Diocletien'in, İskender Bey'in ve son olarak Bizans

(*) **Angria'lılar:** (Angrivori) Weser kıyılarında yerleşen eski Germen kavmi. Ortaçağda (Angria) adı verilen toprakları, Ems ve Oder ırmakları arasındaydı. (yay. n.)

sultanlarının korkusuz askerleri olmuşlardır. Venedik hesabına paralı askerlik yapmışlar ve *Stradiotes* (*) adıyla, yiğitlik ve yırtıcılıklarıyla ün kazanmışlardır. Arnavutlar Ünlü Ali Paşa' nın askerleriydiler. Katolik Arnavutlar Mirtida ve Dukagin'de otururlar, hemen hemen tamamıyla bağımsızdırlar, hiçbir bağımlılık vergisi ödemezler ve toprakları üzerinde hiçbir Osmanlı'nın varlığına katlanamazlar. Katoliklik onların törelerini kıyıcılıklarını yumuşatmamıştır. Rum Arnavutlar özellikle Epir' de otururlar. Müslüman Arnavutlar ülkenin ortalarında yaşarlar. Kitapları Kur'an'dır, ama pek gayretli okuyucu değillerdir. Türk baskısından kurtulmak ve özgürlüklerini elden kaçırmamak için Müslüman olmuşlardır. Her zaman tek kadınla evlidirler. Kendi kendilerini yönetirler ve büyük bir bağımsızlık içinde yaşayan kabilelere bölünmüşlerdir.

Arnavut ulusu Yunanistan'ın kurulmasıyla sonuçlanan devrimde önemli bir rol oynadı, ama hissedilmeyen bir roldü bu. Avrupa kamuoyunun dikkatini çeken, Yunan ve Türk aktörleri oldular. Bununla birlikte Yunan ayaklanmasını hazırlayan Yanya paşası Arnavut Ali'nin tutkusu olmuştur. Arnavutların Osmanlı egemenliğine bağlılıkları belki de bu başkaldırının yayılmasını önlemiştir, güncel durum hakkında iyi haber alan kişilere inanmak gerekirse, Epir dağları savaşçı, sultana yürekten bağlı bir nüfusu barındırdığı sürece benzer her girişimin başarı şansı az olacaktır. ([11]) O kadar kahraman serüvenciler ve o kadar iyi asker ve denizciler çıkartan bu küçük halk, hemen hemen yalnızca, kaderin kendilerini attığı ülkenin törelerine, kurumlarına ve dinine şaşılası bir kolaylıkla uyum gösteren mültecileriyle tanınır. Onlarda ne Türklerin yüce soğukkanlılığı ne de üç etekli paşada olduğu kadar bir İstanbul hamalında da görülen soylu ve yukarıdan bakan ağırbaşlılık vardır, ama onlar kendileri için yararlı olduğunda Doğu'nun tavırlarını, edasını

(*) **Stradiotes:** (Stradiotto) XV-XVI. yy. da keşif için kullanılan hafif süvari. Venedikliler, XV. yy. da Arnavutluk ve Mora'da silah altına aldıkları süvarilere stradiotto adını vermişlerdir. (yay. n.)

öğrenirler, gerçekten de eğitilebilirlik Arnavutluk karakterinin özelliklerinden biridir.

Arnavut dili, *Şkyipniya,* komşularında konuşulan Yunanca ve Sırpça'dan bambaşka bir dildir; ayrıca, Şkyipniya ile eski bir akrabalığı olduğu sonucu çıkarılabilecek az çok benzerliği olan ölü ya da yaşayan başka hiçbir dil bilinmiyor. Şkyipniya, Bask dili gibi tek başına akrabasız bir dildir. (12)

Arnavutlar, hiçbir zaman sımsıkı ve düzenli bir ulusal topluluk meydana getirecek bir birlik oluşturmadılar. Kendi ülkelerinin dağları üzerinde dağınık bir halde yaşayan Arnavutlar, her zaman soydan gelme liderlerin çevresinde kümelenmişlerdir, ve hem barış hem de savaş için oluşmuş, kendi ülkelerinin dilinde *phara* ya da *celta* denilen bu küçük topluluklar İskoçya'nın *klan*'larını ya da eski Almanya'nın *pagus*'larını (*) anımsatırlar. Başkan, kabilesindeki adamların efendisi olmaktan çok arkadaşıdır; topluluğu ilgilendiren herşey savaşçılar kurulunda kararlaştırılır. *Celta*'lar kimi zaman herhangi bir ortak sefer için biraraya toplanırlar, kimi zaman da bir adam kaçırma, bir cinayet, bir (eşler arası) ihanet olayının öcünü almak için döğüşürler.

BOSNA : Bosna'nın, Türkiye'nin geri kalan bölümüyle ortak bir mutsuzluğu vardır: bir tek soydan olmakla birlikte iki halklı ve iki dinli olmak. Türk fetihleri Bosna'ya ulaştığında orada feodalite vardı; halk atalarının dinine bağlı kalırken Bosnalı soylular *timar*larını korumak için kitle halinde Müslümanlığı seçtiler. Dinden dönüşleri nedeniyle sonsuz bir nefret besledikleri Karadağ ile sürekli savaşım halindedirler. Aynı dili konuşan ve aynı kandan gelen bu iki halk arasındaki savaş, Ortaçağda İrlanda yerlileri ile Pale'nın (**) İngiliz baronları

(*) **Plepagus:** Kasaba (yay. n.)

(**) **Pale:** H'erhangi bir devletin sınırları içinde bulunan, kendi yönetimsel, hukuksal sistemleri, sınırları olan bir yönetim. Tudor Hanedanı zamanında İngiltere'de yaygınlık kazanmış. Doğu İrlanda'da, Dublin çevresinde II. Henry dönemindeki özerk yönetimin en bellibaşlısı. (yay. n.)

arasında yapılanlara oldukça benzeyen talancı *akın*lardır. Bosna İslam yönetiminde de feodal kalmıştır, her ne kadar İslam yasası en demokratik dini yasa ise de, Bosna'nın acıklı durumunu üstünkörü görebilen yüzeysel gözlemciler Müslümanlığı ve Türkleri suçlamak için bu durumu ileri sürerler. Bu haksızlıktır: Bosna *beyleri* hiç de iyi Müslümanlar değildirler. Osmanlılarla onlar arasında ırk, düşünce ve görenek ayrılıklarının kazdığı bir uçurum vardır. «*Yabanî Osmanlı*» yakıştırması, gülünç yavanlıklar arasında «*kalleş Albion (İngiltere)*» ile rafa kaldırılacak bir yarım dizedir. Türk karakterinin özü tüm peşin yargıları altüst eden saf bir yumuşak başlılıktır. Yasaca, beylerin iktidarının sınırları vardır; Hıristiyanlar kişi başına bir vergi ödemeye ya da bu vergi yükümlülüğünü belli bir para ile geri satın almaya yükümlüdürler, bu uygulama Hatt-ı Hümâyunla kaldırılmıştır, ama sadece kâğıt üzerinde; Hıristiyanlar boyuna kendilerini sıkıştıran Rum Kilisesi'ne karşı *dessetina* ya da âşara (*) tabidirler; bir de ölçülü bir angaryaya ve ürünün brüt üçte biri oranında feodal beye ödenen bir *tretschina* yani üçüncü ranta tabidirler. Bu yükümlülükler yerine getirildikten sonra, üst makamın izniyle kiliseler yapma, yerel yönetimlerde (belediyelerde) kendi kendilerini yönetme hakkına sahiptirler, tüm Doğu Avrupa'da yerel komünial kurumlar çok yetkinleşmiş bulunmaktadır. Başkalarının karısına saygı gösterirsen seninkine de gösterirler görüşüne inanan gerçek Türklerin gözünde dokunulmaz olan aile, Bosna reayası için, ötekilere eklenen fazla bir acıdan başka şey değildir. Feodal beyler zamanında beylerin hakkı üzerine işe yaramaz bilimsel incelemeler yapan ve mevzuatta kesin izlerine rastlamadıkları için onu yok sayan yazarlar Bosna'ya giderek feodal keyfi yönetimin, özlerinde akla yatkın ve insancıl olan yasaları ne ölçüde değiştirdiğini görseler çok şey öğrenirlerdi. Irza geçme hakkı elbette ki Bosna yasasında yazılı değildir, ama beyin, köylülerinin karıları ve kızları üzerinde, onları kendi evinin hizmetçileri olarak kullanma hakkı vardır. (13)

Bosna, ormanlarla süslü, ulaşılması çok güç, dağlık bir

(*) **Aşar:** Toprak ürünlerinden alınan vergi (yay. n.)

ülkedir, olan yolları da kötüdür. Sivri şatolar ve küçücük köylerle diken diken bir görünümü vardır. Tahıl olarak başlıca ürünü buğday, mısır ve arpadır. Ülke tüketiminden fazla tahıl üretilir, bunun, 4.000.000 frank değer biçilen fazlası Avusturya devletlerinde satılır.

Bu ülkede çok bol olan madenler başka bir egemenlik altında tükenmez bir zenginlik kaynağı olurdu. Belki de Romenler, Dalmaçya'ya maledilen ünlü altın madenlerini Slatitza'da işletiyorlardı. Benzer madenler, geleneğe göre, Pharei ve Varech'e yakın pek çok dağlarda bulunur. Gümüş madenine gelince, Hıristiyan krallar zamanında, Türkler gelmeden önce işletilen ve Türklerin terk ettikleri bir çok gümüş madeni bilinir. Kressevo manastırı yakınlarında cıva içeren mineraller vardır. Demir madenleri pek çoktur ve iyi işletilir. Kurşun madenleri çok miktarda arsenik ve sarı zırnık sağlarlar.

Bu ilde, 400.000'i Müslüman, 400.000'i Hıristiyan Yunanlı, 100.000'i Katolik olmak üzere 900.000 kişi yaşar. İl, 1464'de II. Mehmet tarafından alındı. Sakinlerinden 30.000'i Yeniçerilere katıldılar, başka birçokları da İslamiyet'i kabul etti. Bütün eski başlar, liderler Müslüman oldular ve bu koşulla malikânelerini korudular, onların vasalı (*) durumundaki bir çok tımar (fief) sahibi de, kişisel özgürlüklerini ve özellikle de, yokluğunu köleliğin işareti saydıkları silahlarını korumak için onların peşinden gittiler. Otuz altı soydan gelme kapitan (başkan) ile, kentlerde *ayan* yani halkça seçilen kişiler, Bab-ı Âli tarafından atanan yetkililerin iktidarını dengeleyen ve etkisiz kılan, görenek ve kamuoyuna dayalı bir iktidarı yürütürler.

Bosna'nın İstanbul'a karşı bağımsızlığı Macaristan'ın Viyana'ya karşı bağımsızlığından daha büyüktür; Bosna'nın şikâyetleri paşalar için işten el çektirme kararıdır; Sırbistan başkaldırısı sırasında Bosnalıların rejime bağlılığı, kendilerine, ilin

(*) **Vasal:** Bir metbua (güçlü adam, senyör-süzeren) bağlanan onun adamı olan kişi. Vasal, herşeyini senyöre feda edeceğine, senyör de onu koruyacağına yemin ederler; bazen, vasala bir toprağın imtiyazı verilir, buna toprak imtiyazı anlamına gelen benefice-fief denirdi. (yay. n.)

gelirlerini askerî savunması için kullanma gibi bir yarar sağlamıştır.

Bosna halkı müslüman ordularına en iyi askerlerini vermiştir. Sağlam yapılı, şamatacı, ve herşeyden önce savaşçı olan bu halk 40.000 asker toplayabilir ve ülkenin savunmasıyla yükümlü 20.000 adamı vardır.

BULGARİSTAN: Osmanlı imparatorluğunun *uluslarından* (memleket) (*) herbirinin, bu anarşik, hareketli ve karmakarışık karışım içinde kendi yetki ve görevleri var gibidir. Böylece, Türk memurdur, Arnavut asker, Sırp çoban, Rum denizci, Yahudi hırdavatçı, Ermeni bankacı, Çingene demircidir, köylü ise, işte o Bulgardır. Bir ilk gerçek niteliğindeki belit (axiome-mütearife) şudur ki, güçlü, zorlu, sabırlı ve tutucu tarımsal unsur her toplumun ve her ulusun en sarsılmaz ve güvenilir temelidir. Bu, Hıristiyan Doğu'nun Türkler tarafından yenileştirilmesinde 4-5.000.000 Bulgara düşen büyük görevi anlatır.

Bulgaristan taraçalar halinde kat kat sıralanmış bir bölgedir, Balkanlardan ayrılan bir çok paralel sıradağlar bu bölgeyi kateder, bunların çeşitli basamakları da, son tepelerini Tuna'ya kadar sürdüren enine dallanmalarla bölünürler. Ülke genellikle soğuktur, bununla birlikte genel ısı buğday, bağ, meyva, tütün ve ipek yetiştirimini kaldıracak kadar, oldukça yumuşaktır. Dağlarda bir hayli sıcak su kaynakları vardır; Suha dağındakiler kükürtlüdür ve suları da kırmızı renktedir.

Bulgaristan, gelip, Avrupa'ya taşan bütün Asya barbarlarının büyük yolu olmuştur: Sarmatlar, Hunlar, Avarlar, Kumanlar Bulgaristan'dan yalnızca geçtiler, Bulgarlar ise orada yerleştiler. Yunan imparatorluğu ile savaşlar en canavarca savaşlar oldu; öyle ki koskoca iller yokolup gidiyordu, taki *Bulgar ormanları* denen ıssız çöllere dönesiye kadar. I. Bayazıt 1394' de buraları ele geçirdi.

Tarımsal yaşamın yumuşattığı Bulgarlar bugün sade, yumuşak başlı, halimselim, konuksever, tutumlu, sık sık İsviçre

(*) Yazarın notu.

ve Auvergne'in insanlarıyla karşılaştırılan bir topluluk oluştururlar.

Bulgar köylüsünün maddi durumu komşu devletlerin çoğunun kırsal sınıflarınınkinden daha katlanılır bir durumdur. En başta, Bulgar köylüsü, Türk yasasına göre işlediği toprağın sadece yararlanma (intifa) hakkına sahipse de pratikte bu gerçek bir mülkiyettir. Devlet ona pek karışmaz, vergisini, zaten bir hayli ölçülü olan vergiyi ödediği sürece onun günlük yaşamına el atmaz.

Tarımcı halkların gelişmesine o kadar elverişli olan komünal sistem bütün Bulgaristan'da özgürce serpilmektedir.

Son olarak, genel güvenlik bakımından ülke emin bir yerdir, polis örgütü iyi kurulmuştur, önleme ve bastırma sonuç alıcı niteliktedir. (14)

Bulgaristan eşsiz verimlilikte bir ülkedir. Güçlü, tok gözlü, çalışkan ve sayısı 4.500.000'i bulan bir ırkın oturduğu bu ülke çok şey ürettiği gibi daha fazlasını da üretebilir. Başlıca ürünleri mısır, buğday, susamdır; besicilik oldukça büyük ölçülere varır.

Bulgaristan, henüz işlenmemiş doğal zenginliklerle doludur. Sanayi hemen hemen hiç yoktur. Çünkü sanayinin güvenliği yoktur ve teşvik görmemektedir. Tırnova ve Şumnu'da birkaç kumaş ve halı fabrikası vardır. Gabrova'da bıçak ve demirden ev avadanlıkları yapılır.

Ülkeye canlılık veren başlıca etkenlerden biri de panayırlardır. Bu panayırlar arasında özellikle önemli olanları şunlardır. Pazarcık, Şumnu, Karasu, Eski-cuma, Ousoun-Chaova (Suvarova). Bu panayırlarda büyük bir pamuklu dokuma, pamuk ipliği, silah, işlemeli çelik eşya, kürk, altın ve gümüş işleme işleri, at, boynuzlu hayvan satışı yapılır. Doğu'da kadınların elinden çıkan, Batı Avrupa makinelerinin işlediği benzeri ürünlere meydan okuyan şu bombazin'ler, şu öylesine hafif tüller buralarda sergilenir. Ülkenin gelirleri yaklaşık olarak 24 milyona varır. Pek ağır olmayan vergiler güçlük çekilmeden ödenir. Ayrıntılı bir bakışla; adam başına ödenen baş vergisi 3.700.000 frank, toprak vergisi 8 milyon frank getirir. Âşar geliri 4 milyon frankı, sürü üzerinden kesilen vergi 3 milyon

frankı bulur; gümrük resmi 3 milyon, ayakbastı parası 900.000 frank getirir. Damga resmi 113.000 frank, üzüm ve bağlardan kesilen vergi 67.000 frank, su yollarının kiralanması 15.000 frank, sözleşmelerden (kontrato) alınan rüsum 113.000 frank, ağırlık ve ölçü aletlerinden alınan vergi, bir o kadar, 113.000 frank tutar. Çeşitli ürünler 300.000 frank getirmektedir. Harcamalar şu şekilde dağılır: Vidin ve Silistre müşirlerinin maaşları için her birine 196.350 frank. Sofya, Nissa, ve Varna paşalarının maaşları 18.000, 17.000, 16.500 frank. Birinci sınıf iki vergi tahsildarının ücretleri, her ikisi birden 109.075 frank; öteki ikinci sınıf iki tahsildarın her biri için 24.400 frank. Katiplerle paşaların tercümanlarının maaşları toplam 10.900 frank, küçük memurlarınki ise 71.800 frank tutar. Altı yüz *kavas*'ın (jandarmanın) harcamaları 163.000 franktır. Kamu kuruluşlarının onarım masralfarı 12.000 frank; yerel milis kuvvetlerinin bakım ve geçim masrafları için 500.000 frank. Bu sayılarla, Bulgaristan ilinin, kendi öz yaşamını yaşamak isteyen her devlet için vazgeçilmez olan şu canlılık ögelerini kendinde toplayıp toplamadığına hükmolunabilir. Eğer Bulgaristan ilinde yaşayan bu çalışkan soy kendisini köstekleyen engellerden ve ezilmişlikten kurtulmuş ve mülkiyet aşkıyla kamçılanmış olarak, olağanüstü verimlilikteki bu topraktan sağlayabileceğinin tümünü çekip alabilseydi, ve eğer sadece sürülerin açtıkları dar patikalarla değil de yollar ve başka iletişim araçları sistemiyle donanmış olsaydı, kendi üretici güçlerinde büyük bir atılım göstermez miydi? Bu koşullarda, Bulgaristanın, uzun kölelik ve barbarlık yüzyıllarının omuzlarına yığdığı yoksulluk ve felaketleri kısa zamanda onaracak duruma gelmeyeceğini, fetihten bu yana tamamıyla terk edilmiş ve birer yıkıntı haline gelmiş bir çok kentin de geçmişdeki canlılık ve gönencini yeniden kazanmayacağını hiç kimse düşünemez. Bugün, o çok hoş çevresine karşın 10.000 nüfuslu iri bir kasabadan başka bir şey olmayan, artık Bulgar krallarının sarayının ve piskoposların Katedralinin yerinde yeller estiği halde gene de binlerce hacının ziyaret ettiği kutsal kent Tırnova da, öteki kentlerle birlikte, bugünkü düşkünlüğünden, herhalde kurtulur ve kalkınırdı.

Bulgarların hareketinin elbette ki sonuçları olacaktır. Hep-

sinden büyüğü ve en başta geleni, Rusya'nın inanç ortaklığından yararlanarak bu ilde uyguladığı etkiye bir son vermek olacaktır. Bulgaristan, İstanbul kapılarına kadar uzanan ve orada bir huzursuzluk ve kaygı yaratan sonu gelmez entrikaların ve tertiplenmiş karışıklıkların odağı idi. Bulgarlar bu son girişimlerine karar verirken, demek ki, Türk hükûmetine, bu en bağlı Hıristiyan uyruklarından bekleyemeyecceği kadar büyük bir hizmette bulunuyorlar. Kendi istekleriyle, Rusya ile İstanbul arasına, birdenbire, kendi ırmaklarından ve kendi dağlarından daha yaman bir engel dikiveriyorlar: Ruslar, baba, koruyucu ve umutla beklenen kurtarıcı iken şimdi artık Bulgarlar için yabancıdan başka bir şey değiller; ve, isyan korkuluğunu yere yıkıyorlar. Bulgarların dindaş ve sınırdaş oldukları bir ülkeye duydukları sempatinin yol açtığı ve başkentin hemen yanıbaşındaki topraklarda sahneye konan bir ayaklanmanın Türkiye için nasıl büyük tehlikeler yaratacağını bir düşünün! Öyleyse Bulgarların Katolikliğe dönüşünün, Bab-ı Âli için sevinilecek, öğünülecek sonuçları vardır. Bu büyük tedbir, halkları daha az güvenilir kılmak şöyle dursun, onları Bab-ı Âli'ye daha çok bağlamak gibi bir sonuç verecektir. Onlar, her bakımdan nefret edilesi ve doğrudan doğruya sultanın vezirlerinin emrinde olduğunu bildikleri bir dini otoriteye artık bağlı olmadıklarından, hükümet yönetimine karşı daha elverişli bir tutum içinde olacaklardır. Bellerini büken ve rahiplerin işi olan kötülüklerden artık hükümeti o kadar sorumlu tutmayacaklardır. Osmanlı hükümetinin huzuru, dinginliği, onların hoşnutluğu ile artacaktır. Sık sık ortaya atılan bu Doğu sorununun sona erdirilmesini ya da çözülmesini beklerken, Bulgarlar özgürlüğe doğru büyük bir adım atmış olacaklardır. Çok daha büyük önemi olan şey şudur ki, Bulgarların Ruslar tarafından yutulmak yani köleleştirilmek gibi kendilerini tehdit eden büyük bir tehlikeyi savuşturmalarıdır. Bulgar hareketi biçimsel olarak dini bir karakter taşıyorduysa da, özünde siyasal bir hareket olmaktan geri kalmadı.

Roma latinlerini ve İstanbul latinlerini titrettikten sonra, yalnızca, altın pahasına kendileriyle barış içinde geçinen Asağı-İmparatorluk hükümdarlarına değil, korkularını yatıştırmak için

onları kalleşçe kılıçtan geçirttirmekten daha iyi bir çare düşünemeyen Frank krallarına da dehşet saldıktan sonra, tarihlerinin bu ilk zamanlarından sonra Bulgarların kan renkli yıldızları solmaya başladı. Osmanlı istilası altında yok olan halkların içinde kuşatılmış kalan Bulgarların adı uluslar listesinden silindi, bütün haklarından, hatta dava açmak haklarından bile yoksun kaldılar. Baskı altında belleri bükülmüş olan Bulgarlar ürkünç karakterlerinin ayırdedici özelliklerini yitirdiler ve insanların en barışçılı ve en yumuşak başlısı oldular. Birkaç zamandır Bulgar halkının aydın çevrelerinde büyük bir faaliyet kendini göstermektedir. Birkaç yıl önce Bulgarlar, özellikle kendi dilleri için Odesa'da, İzmir'de, Bükreş'te basımevleri kurdular; 1854'de İstanbul'da bir basımevi ve bir lise (kolej) açtılar. Bu basımevinde uygarlık hevesini ve uygarlığın ışığını ülkelerinin en yaban bölgelerine kadar sokmak amacına yönelik siyasal ve yazınsal (edebî) bir gazete çıkartılıyor.

Bulgarlar, uzun zamandan beri şismatik (aslından ayrılmış) Kiliseye bağlı idiler. Kendi payımıza, bu konuda bize karşı çıkılmasından, yalanlanmaktan çekinmiyoruz. Bulgarların Yunan Kilisesinden ayrılışına, Türk hükümetinin davranışları kadar Yunan din adamlarının tutumu neden olmuştur. Yüzyıllardan beri hükümetin alt kademe memurları Bulgarlara binbir türlü eziyet ve baskı yapmaktaydılar, bu eziyetler üretimin gelişmesini engelleyerek ülkenin fakirleşmesi sonucunu doğuruyordu. Vadilerdeki otlaklar vergisi vesilesiyle de aynı eziyetler yapılmıştır. Sultanın iradesiyle, söz konusu otlaklardan gelip geçmekte ya da orada ancak bir yıl kalmış olan çobanların bu otlak resminden bağışık tutulmaları gerekir. Bu çobanlarla *beylikçi* adı verilen vergi toplamakla yükümlü memurlar arasındaki bitmez tükenmez çekişmeler bundan kaynaklanmaktadır. (15). Aynı memurların toplamakla görevli bulundukları her sürüden hayvan başına alınan âşar için de durum aynıdır. Bu beylikçiler, çobanlara, vergilendirilmiş hayvan sayısını gösteren bir aklama kağıdı (ibra senedi) vermek zorundadırlar; ama bu sayımlara egemen olan kötü niyet sürekli bir anlaşmazlık, bir kavga nedenidir. Yasanın metnine göre âşar aynî (yani malla) değil de para (nakit) olarak ödenmelidir; ama beylikçiler,

çıkar gözeten bir hesapla, âşarın kendilerine aynî olarak ödenmesinde diretirler, çünkü böylece en besili hayvanları seçebilirler ve hayvanları gene vergi yükümlüsüne satarak vergi fazlasından kendileri kâr sağlayabilirler. Eğer çobanlar beylikçilerin bu yasaya aykırı açgözlülüklerine karşı çıkacak olurlarsa beylikçiler aklama kağıdını vermeden çekip giderler. (16) Bu belâların pek çoğunu başlarına saran Hıristiyan olmaları olduğuna göre, Hıristiyan çobanların kendi din adamlarında bir destek, bir avunma ve bir savunma bulmaları çok doğal gibi gelir insana. Ama hiç de öyle olmamıştır.

Bugüne kadar yönettikleri ülkeye yabancı olan Rum rahipleri, başta Fener'li piskoposları olmak üzere, oraya her zaman ancak ülkeyi sömürme düşüncesiyle gelmişlerdir. Bu ruhban sınıfı, Bulgarların özgürlükleri için çalışacakları yerde, onların daha iyi bir yaşama olan özlemlerini bastırmaktan geri durmamışlardır. Rahipler sınıfını yalnızca bir hükûmet gücü olarak gören Türkler, Kilisenin yüksek orunlarını arttırma yoluyla satarlar; satın alanlar ise, bir kez piskopos başlığını başlarına geçirdiler mi, kendi cemaatlarından kasalarına girebilecek en falza parayı çekmekten başka bir şey düşünmezler. Kendine bir koltuk satın almış olan *yüksek papaz*, sıradan, *küçük papazı* kendisine bir ruhanî yönetim bölgesi satın almaya zorlar, zengin bir papaz, böylece on beş, yirmi ruhanî çevreyi elinde toplayabilir ve kiralayabilir. Bu çevreler, yalnız o papazın ürün alma hakkına sahip bulunduğu verimli tarlalardır. (17) Bu rahipler sınıfının portresine eklenecek manevî bir çizgi olarak Bay Blanqui, ruhban sınıfının bilgili üyelerinin, Tanzimat fermanının kendilerine tanıdığı haklar konusunda halkı aydınlatacakları yerde, bunlardan yalnız kendileri için elverişli sonuçlar çıkarmaya çalıştıklarını, öyle ki, Bulgarlar için o kadar korkunç sonuçlar doğuran 1841 ayaklanmasının bundan çıktığını kaydetmiştir. (18)

Zaman oldu ki bu rahipler sınıfı Osmanlı hükûmetinin iyilik ve bağışlayıcılığından ders almak durumunda kaldı. Türkler bazı vesilelerle, piskoposlarına karşı Hıristiyanların yanında yer almışlardır. Duydukları tiksinti, Hıristiyanları patriklerine ya da daha doğru bir deyişle patrikliğe karşı, zenginlikleri-

nin etkisiyle gerçek bir güç oluşturan şu İstanbul'un bütün Rum ileri gelenlerinin gizemli topluluğuna karşı ayaklandırmıştı. İşte böylece 1857 yılı içinde, *La Presse d'Orient,* kendi ruhanî çevresinin halkını Türklerin savunmalarını üstlenmelerine neden olacak kadar alçakça ezip parasını sızdıran Tırnova Metropoliti B. Neofit'in büyük haksızlıklarını ve zorbalıklarını ortaya koyuyordu. (19) Herkesçe bilinen bir gerçektir ki patriklik üyelerinin, divanın kararları üzerinde doğrudan bir etkisi vardır ve bunlar pek çok kez yüce gönüllü ve verimli görüşleri kısırlaştırmasını bilmişlerdir. Eskiden Reşid'e egemendiler, bugün ise imparatorluğun bir çok yüksek onurlu kişisini kendi doğrultularında kullanmaktadırlar.

30 Aralık 1860'da birlik sözleşmesi imzalandı ve yeni din değiştirenler (dinden dönmeler) Katolik Ermenilerin Başpiskoposu Bay Hasun'un elindeki İncil üzerine yemin ettiler.

Başlangıçta Bulgar hareketini pek hoş karşılamayan Türk hükûmeti sonunda tam bir yansızlık tutumunu benimseyerek bu hareketi yüreklendirmeye karar verdi; böyle bir tutum takınacağı, onun durumunda, önceden belliydi. Gerçekten de, başarısı, Rus politikası için başarısızlık doğurması kaçınılmaz olan beklenmedik bir hareketi, divan, nasıl olurdu da sağduyusunu yitirmeden köstekleyebilirdi. Böylece o da durum ve koşulların kendisine yükledikleri rolü üstlendi.

EPİR : Epir'dc malikanenin malları olan ve *Emlak* adıyla tanınan köyler, toprağın ürününün onda üçünü hazineye öderler; bundan başka bahçelcr, meyvalarının bir bölümünü verinck zorundadırlar, bir de yüz başlık herbir sürüden iki baş hayvan alınır. Toplam üzerinden alınan ayrı onda bir pay da *sipahiler* için ödenir. Aynı vergilendirme sistemi *çiftlikler* için de geçerlidir.

Özgür köyler yalnız sipahilere âşar öderler, ama çeşitli katlardan köy sakinlerinin hepsi, hiçbir ayrım yapılmaksızın, grekçe denen ve ocak vergisi anlâmına gelen yıllık bir vergi öderler. Kurala uygun, düzenli vergiler hafiftir, ama olağan dışı ve zorlama yükümlülüklerle, yani *angaryalarla,* vb. çok ağırlaştırılırlar.

HERSEK : Hersek birbiri ardından *Roma Krallığı* ve *Saint-Saba Dükalığı* adlarını taşımıştır, Hersek adı (dükalık-Herzegorina) buradan gelmiştir. Yoksul, yabanıl, tenha bir ülkedir. Çıplak ve parça parça dağlardan, kurak ve taşlı ovalardan, toprağın içinde kaybolan ya da denize ancak derin gedikler halinde dökülen sel gibi akar akarsulardan başka bir şeyi yoktur. Hersek'i oluşturan yaylalar, Bosna Alpleri ile Dalmaçya Alpleri arasında aracı olup, bu iki zincire paralel dağlık bir kabartı baştan başa kuşatır. Kabartının kuzey yüzünde görkemli ormanlar, güzel otlaklar, düzenli akan ırmaklar vardır; güney yüzünde ise, susuz vadilerin yardığı çıplak kayalar yığını, ya da tam bir ırmak olarak doğan ve uzun boylu akmadan uçurumlar içinde kaybolan ırmakların katettiği bir çeşit vahalar bulunur.

MAKEDONYA : Üsküp, Manastır ve *Selânik,* üç eyalet hemen hemen tamamıyla eski *Makedonya* ve eski *Tesalya*'yı içine alır.

Makedonya'nın iklimi genellikle ılımlı ve çok sağlamdır. Bununla birlikte ısının aşırı derecede olduğu bazı bataklıklı bölümler ve dar vadiler vardır. Toprak İtalya'nın en zengin ovalarından da daha iyidir. Sapan demirinin şöyle bir okşayıp geçtiği topraklar Panomi ve Kassandra ovalarında Beauce' un (*) en iyi topraklarından daha zengin bir ürün verir. Buğday yetiştiriminden daha kârlı olan tütün ve pamuk yetiştirimi hergün yeni topraklar kazanmaktadır. Bu iki ekinin ürünü 12 milyon kuruştan fazla değerdedir. Ormanlar pek çoktur, ama ulaşım yokluğundan ancak pek azı işletilmektedir. Dağlarda büyük maden zenginlikleri vardır, ama bunlardan hemen hiçbir kazanç sağlanmaz. Vrana maden ocakları bol miktarda demir verir.

Makedonya'nın nüfusu 1.800.000 olarak tahmin edilmektedir, bunun ancak 600.000'i Müslümandır; geri kalanı

(*) **Beauce:** Şimdi Loire-et Chere ve Evre-et Loire bölgesinin bir parçası olan orta-kuzey Fransa'da bir bölge. (yay. n.)

Yunanlı Hıristiyandır. Sakinleri güçlü, çalışkan, zeki ve savaşçıdır.

TESELYA: Sayısız akarsuların suladığı Teselya, Osmanlı İmparatorluğu'nun en verimli illerinden biridir ve toprak yüzeyinin ancak üçte biri işlendiği halde çevre ülkelerin bereketli ambarıdır. Toprak, gübresiz olarak, birinci sınıf tahıl yetiştirir. Teselya'nın iniş çıkışlı toprağı gümüşlü kurşun (galen) madeni içerir. Bu madenlerin çoğu Pelion tepesinde bulunur; işletme hakkı bir İngiliz şirketine verilmiştir. Makri-Raki'de birçok İstanbul paşası hesabına işletilen altın ve gümüş madenleri de vardır. Bundan başka mermer, grafit, barit, kireç, alçı yatakları vardır ama bütün bu zenginlikler henüz işlenmemiştir.

Sanayi hemen hemen hiç yoktur. Eğer birkaç ipek iplikçiliğinden, sepicilikten, boyacılıktan, *alatzia* denilen kumaş ve şerit fabrikalarından söz etmek gerekirse, o da zor. Gemi yelkenleri evde yapılır. Bu il, verimli toprağının ürettiği maddelerin önemli bir bölümünü dışsatıma verir. Volo limanı bütün ticaretin merkezidir.

TRAKYA: *Edirne eyaleti* hemen hemen eski Trakya'yı temsil eder. Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi tarım yapılan, en kalabalık, en zengin bölümünü içerir; güzel ovaları, yumuşak kıvrımlı dağları, bağlar ve meyva ağaçlarıyla dolu küçük tepecikleri, sayısız köyleri, küçük sanayi kentleri, çalışkan ve hareketli insanları, büyük bir başkent, İstanbul ile komşuluğu, bu bölgeyi Batı'daki ilerlemeye son derece açık bir ülke yapar. Nüfus Yunanlılardan, Osmanlılardan, *Valak*'lardan (*) (Vlakes) ve *Çingene*'lerden (Zinzares) oluşur. Bu Valak'ların kökeni Ulahlardan gelmez; Trakya'nın eski sakinlerinin kalıntıları oldukları sanılmaktadır.

(*) **Valaklar:** İslavların çobanlıkla geçinen bir halka (Romalılaşmış Trakya-Daçya'lılar oldukları sanılır) verdikleri ad. Karpatlarda yaşayan Valaklar, Romanyalıların atalarıdır. Balkan yarımadasında yaşayanlar, Yunanlılar ve Sırplarla kaynaşmışlardır. (yay. n.)

İstanbul'u ve aynı zamanda bu başkente gelen ve Edirne'de birleşen Avusturya ve Rusya yollarının son bölümlerini içine aldığı için Trakya'nın çok büyük bir siyasal önemi vardır.

TRABLUS (Tripoli): Trablus ülkesi 1551'de Türkler tarafından fethedildi. 1720'de, iktidar, Hamit Paşa'nın şahsında, Türkler adına babadan oğula kalmak üzere oraya atanan Karamanlılar hanedanına geçti. Ama Karamanlılar ailesinde anlaşmazlıklar patlak verince 1834'de Türkler yetkiyi tekrar ele geçirmek için bundan yararlandılar; o zamandan beri Trablus naipliği yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nun basit bir paşalığı haline geldi.

Yüksek komutanlık müşir (mareşal) rütbesinde bir vali tarafından yürütülmektedir. Bu vali her iki yılda bir değiştirilir. Bunun çevresinde, en yüksek görevliler ve yerli ileri gelenlerden oluşan bir yüksek *meclis* bulunur. Vali, Türkiye'den gönderilen ve her beş yılda bir yenilenen 6000 kadar piyade askerinden oluşma Türk birliklerinin başkomutanıdır. *Maghzen* denilen, vergi tahsili ile görevli kabileler, gerekli olduğunda süvarileri sağlamakla yükümlüdürler.

Yüksek malî yönetim Bab-ı Âli için bir çeşit genel tahsildar olan defterdara emanet edilmiştir. Oldukça doğru ödenen *(mirî)* yönetimin gereksinimine yeten vergiler şunları içerir: 1. *Öşür* ya da âşar, yani aynî olarak ödenen ürünün onda biri; 2. Hayvan vergisi ya da *Zekât* ki hayvan sayısına göre alınır. Bazı yerlerde meyva ağaçları da kök başına vergilendirilirler. Nihayet, güneyde bazı yerler bir *lez* (*) denilen değişmez bir vergiyle yükümlüdürler. Oktruva resmi (**) yoktur. Gümrük vergileri son anlaşmayla, girişte ve çıkışta *ad valorem* (de-

(*) **Lez**: Osmanlılarda, Bingazi ve Trablus'taki hurma, zeytin ağaçları ve kuyulardan alınan vergi. Ağaçlar bir, kuyular on sayılarak alınan vergi muhtar ve şeyhler tarafından toplanırdı. (yay. n.)

(**) **Oktruva** resmi: Osmanlı devletinde şehir ve kasabalara ticaret amacıyla getirilen mal ve eşyadan alınan vergi (duhuliye). (yay. n.)

ğere göre) yüzde 8 olarak saptanmıştır. Yüzde 1'e ininceye kadar yıldan yıla yüzde 1'lik bir indirim uygulanır.

Siyasal iktidar ceza hukukunu elinde tutmaktadır, sorgu yargıcı görevi gören bir çeşit soruşturma kurulu olan *meclis-i tahkik* tarafından yürütülür. Bununla birlikte ölüm cezasının uygulanması için yetki sultana bırakılır.

Bir *meclis-i ticaret*, ticaret işlerini yargılar. Davalar kendi uluslarını ilgilendirdiği zaman bellibaşlı yabancı tüccarlar sırası geldikçe bu meclise katılırlar.

Medeni ve dini hukuk bakımından adalet yönetimi Trablus'da bir *kadı*'ya, daha alt yetki bölgelerinde ise *naib*'lere verilmiştir; bunlara hem zabıt kâtibi, hem de hakim yardımcıları olan *adoul*'lar (adullar) yardım eder.

Trablus'un (Türklerin *molla* ya da *hakim* dedikleri) kadısını İstanbul *Şeyh-ül İslâm*'ı atar. Her ne kadar kadıların yargılarına karşı hiçbir temyiz yolu açık değilse de bu yüksek hakimler, istedikleri zaman, seleflerinin (kendilerinden önceki kadının), hatta kendi kendilerinin kararlarını bozarlar. Trablus'da Türkler *hanefî* mezhebinde, yerliler ise Cezayir'de olduğu gibi *malikî* mezhebinde ibadet ederler.

Denizcilik, her on beş günde bir, Osmanlı bandırasıyla Trablus ile Malta arasında sefer yapan bir tek küçük gemiye indirgenmiştir.

Eyalet, beş *nahiye*'ye ya da kazaya (ilçeye) ayrılmıştır: Trablus, Homs, Bingazi, Giarabub (Djebeb), Fizan; Trablus doğrudan doğruya paşa tarafından yönetilir, ötekilerde ise *kaymakamlar* bulunur. Malî işlere bir *malmüdürü* bakar.

Nahiyeler kantonlara ya da *kaza* denilen alt bölümlere ayrılır, bunlar da *müdürlerce* yönetilir; daha aşağıdaki köyler ise paşa tarafından atanan *şeyhler* ya da ihtiyarlarca yönetilir.

Çoğunlukla bir *cemaat* yahut belediye kurulu bunlara yardım eder.

Naipliğin üretici güçlerine gelince, bunlar, Fransa'nınkine eşit olan koskoca ülke yüzeyinden çok, nüfusla ve ekin çeşitleriyle orantılıdır. Tahıllar, hayvanlar, yün ve yağ bellibaşlı işlenmemiş yerli ürünlerdir ve dışsatımda yer alırlar; mamul ürünler, yerel önemlerine karşın ülkeye ancak az miktarlarda girer-

ler. Ama Trablus bölgesi bir geçit ülkesi olarak daha önemli bir rol oynar. Otuzuncu enlem derecesine kadar kara içine uzanan derin körfez sayesinde Trablus kıyıları en çok Sudan'a yaklaşmışlardır; bu elverişli durumundan dolayı Avrupa ile Afrika arasındaki ticaretin yeğlenen yolu olmaktadır. Ghadamés (*) ve Fizan vahaları, kervanlarla R'al, Touat, Aîr vahalarına ve Sudan'ın Tombuktu, Huassa, Bornu kentlerine bağlanan ticaret iskeleleridir. Bununla birlikte bu ilişkilerin önemi, Tunus'ta ve Cezayir'de de olduğu gibi, her ne kadar yarım yamalak uygulansa da, köleliğin kaldırılması kararından sonra azalmıştır.

Trablus naipliğinin toplam iç ticareti 1863'de 7 milyon frankın altına düşmüştür, her ne kadar gözetimden yoksun upuzun bir kıyı üzerinde kaçakçılığın çok geniş ölçüde uygulandığı varsayılsa da ülkenin günden güne yoksullaştığı açıktır. Nüfus, yoksulluğun etkisi altında hızla azalmaktadır; toprakların işlenmemiş olması sağlığa aykırı durumlar yaratmaktadır; 1859 vebasından beri tifo ülkede hemen hemen salgın bir hastalık durumundadır; iklim bile bozulmuş gibi görünmektedir. Gittikçe daha sıklaşan kuraklıklar ürünleri ve hayvanları yok ediyor; ihracat yasaklamaları sık sık yineleniyor. Tahılların aşırı ölçüde pahalı oluşu sermayeleri tüketiyor ve yıkımları hızlandırıyor; alış-veriş, Malta ve Livorno antrepoları arasındaki küçük işlemlere indirgenmiş durumdadır.

Fransa'nın Trablus naipliği ile imzaladığı en yeni barış ve ticaret anlaşmaları 30 preriyal, (**) yıl IX (19 haziran 1801) ve 11 ağustos 1830 tarihlerini taşır; bu anlaşmalar Bab-ı Âli'nin müdahalesi olmaksızın ülke liderleriyle yapılmaktadır. [20]

(*) **Ghadames:** Libya'nın Cezayir sınırı yakınında kasaba (yay. n.)

(**) **Prairial:** Fransız devrim takviminin 9. ayı (20 Mayıs-18 Haziran). (yay. n.)

II — HARACA (*) TABÎ İLLER

Tuna Prensikleri. — 1855'e kadar tarihleri, — Divanlar ad hoc. — Albay Couza'nın seçimi. — Prenslikler birliği. — Yönetim birliği. — İç güçlükler. — Kır yasası. — Meclisin dağılması.—Sınıflar. — Köylüler. — Boyarlar. — (**) Niamour'lar. — Mazil'ler. — Beratlılar. (***) — İhtiyarlar. — İdarî bölünme. — Adalet. — Din. — Rahipler ve keşişler (papazlar). — Vakıf manastırları. — Kamu eğitimi. — Dışişleri. — Ordu. — İmar işleri. — Maliye. — Gelirler ve giderler bütçesi — Anayasada değişiklikler. — Sırbistan. — Taruhu. — Toprakları ve nüfusu. — Hükûmet. — Yönetim. — Halk eğitimi. — Kilise işleri. — Dış ilişkiler. — Ordu. — Maliye. — Mısır. — Memlûkler. — Fransızlar. — Mehmet Ali. — Reformlar. — Tunus. — Araplar ve Berberiler. — Beyler. — Reformlar ve ayaklanma.

(*) **Haraç**: İslâm hukukunda gayri müslim tebaadan alınan bir vergi. Harac-ı Ruûs ve Harac-ı Arazi diye ikiye ayrılır. Birincisi adam başına alınan şahsi bir vergi olup cizye de denilir. İkincisi ise Harac-ı Muvazzaf ve Harac-ı Mukaseme adı altında topraktan ve mahsülden alınırdı.
Cizye'ye baş vergisi de denilirdi. Hıristiyan kişi islâmiyeti kabul ederse cizyeden kurtulurdu. Kadın, çocuk ve ihtiyar erkeklerden alınmazdı. (yay. n.)

(**) **Boyarlar**: Eski Rusya'da asilzadelere verilen ad. Boyarlık eski Eflâk-Boğdan beyliklerinde de vardı. Eski Rumen prensleri müşavirlerini ve kumandanlarını boyarlar arasından seçerlerdi. (yay. n.)

(***) Osmanlı imparatorluğu devrinde herhangi bir görev veya hizmete tayin, maaş tahsis, rütbe, nişan veya her çeşit hak, imtiyaz, muafiyet belgesi olarak ilgililere verilen resmi kağıt. Bu imtiyazın verildiği kimse. (yay. n.)

1. — PRENSLİKLER

Tuna Prenslikleri kadar devlet adamlarının dikkatini çekmeye değen az il vardır. Konumu dolayısıyla çarların istilâları önünde sağlama alınmış bir ganimet ve onların, değişmez politikalarının kesin amacına doğru ilerleyişlerinde birinci aşama gibi görünür.

Eflâk ve Boğdan da yüz özellikleri, dili, anıtları, giysileri, hatta adı latin kökenini gösteren sımsıkı ve türdeş bir nüfus oluşturan özel bir ırk oluşturur. Eflâk-Boğdanlılar gerçekten de eski *Get*'ler (*) ya da *Daçya*'lıların (**) torunlarıdırlar, Trajan'ın bu yeni ile yerleştirdiği pek çok Roma kolonisiyle karışmışlardır. Bu Romalı koloniler burada o kadar derin izler bırakmışlardır ki Eflak-Boğdan tarihte tek bir olaydır: Büyük akınlar yolu üzerinde yeralan, başka başka yirmi halkın gelip geçtiği, ele geçirdiği, yakıp yıktığı, slav, macar, tatar soylarının kuşattığı bu ülke, karakterini, fizyonomisini ve özellikle de Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca gibi latinceden gelme, gerek ses uyumu, gerekse zenginliği ile öteki kardeşlerinin onurunu kırmayan dilini korumuştur. Ulahlar (Eflâklılar) kendi dillerine *altın dil* derler.

Siyasal tarih ve yönetim tarihi: Osmanlılar Avrupa'ya geldikleri zaman Eflâk ve Boğdan onlara karşı direnebilmek için Sırbıstan'la birleştiler, ama dayanamadılar ve bağımlılık vergisi (haraç, cizye) ödemek zorunda kaldılar. Boyun eğme antlaşması şu koşulları içeriyordu: sultan ülkeyi bütün düşmanlara karşı koruyacaktı; iç yönetime hiçbir konuda karışmayacaktı; ulus kendi dinini, yasalarını, özgürlüklerini kullanmaya devam edecekti, ve dük ya da voyvoda, boyarlar (beyler) ve piskoposlar tarafından seçilecekti. Boyun eğme antlaşmalarına saygı gösterilmesi uzun sürmedi ve iki il hemen hemen sürekli olarak Türklerin istilâsına uğradılar. XVIII. yüzyılda Bab-ı Âli iki

(*) **Get'ler:** Avrupa'da yaşayan Trakyalı topluluk. (yay. n.)
(**) **Dacia'lılar:** Get'lerin batıdaki kollarından biri. (yay. n.)

ilin yönetimini yerli boyarların elinden aldı; ama bu iki ili paşalık yapacağına reaya tarafından yönettirilmelerine karar verdi. İstanbul'un *Fener* semtinde yerleşmiş bulunan, kölece bağlılıkları, üstün zekaları, zenginlikleri ve divan üzerindeki etkileriyle ün salmış olan Rum ailelerinin üyelerini *hospodar* (*) orunuyla adlandırdı. Bu durum 1821 yılına kadar sürdü. Bu tarihte, Fenerli prensler ilk Yunan başkaldırısı ile uzlaşmış bulunduklarından Bab-ı Âli Eflâk ve Boğdan hospodarlıklarını iki yerli prense verdi. Bu lütuf ancak Akerman uzlaşması (1826) ile hakka çevrilebildi, uzlaşma, kendi hükümdarlarını seçme işini, Bab-ı Âli'nin böyle bir orun vermesi dışında, boyarlara geri veriyordu. Edirne barışı Prenslikleri Rusya'nın dolaysız himayesi altına verince onları bilkuvve bağımsız kılmak gibi bir sonuç doğurdu. 1848 devriminin ta Tuna üzerine kadar bir tepkisi oldu; Rusya'ya kullukla suçlanan hospodarları ahali görevlerinden aldı. Ama Çarın birlikleri işe karıştılar ve Prenslikleri işgal ettiler, ve Prenslikler git gide Rusya'nın birer ili olmaya başladılar. 1854 olayları başta onlara bu kaderi getirmiş gibi göründü, ama Rusya'nın düşkünlüğü ve 1856 antlaşması, onları Rusya'ya bağlayan politik bağları koparark ve Romenlerin, Prensliklerin gelecekteki örgütlenmesine ilişkin isteklerini dile getirmek üzere Bükreş'te ve Jassy'de iki danışma meclisinin (divan *ad hoc)* toplanmasına yol açarak onlar için yeni bir çağın başlangıç noktası oldu. 1857'de Paris antlaşmasının 23. maddesine göre kurulan ve antlaşmaya imza koymuş devletlerin delegelerinden oluşan bir komisyon, Prensliklerin durumunu araştırıp incelemek üzere Bükreş'e geldi.

19 ve 21 ekim 1857 günleri ulusun bütün sınıflarının temsilcilerinden oluşan iki Eflâk ve Boğdan meclisi oybirliğiyle (Boğdan'dan iki oy eksik olmak üzere oybirliğiyle) aşağıdaki, *dört maddeli bildiri* adıyla bilinen bildiriyi yayınladılar:
«Meclis... Prensliklerin yeniden örgütlenmesine ilişkin ülkenin genel isteklerinin şunlar olduğunu açıklar:

(*) **Hospodar:** Osmanlı imparatorluğunca VX. yy.'dan 1866-81'e kadar Boğdan ve Eflâk'ı yönetmekle görevlendirilen Rumen prenslerinin ünvanı. (yay. n.)

1. Osmanlı hükûmeti ile yapılan eski şartnamelerin metnine göre Romanya'nın özerkliğinin tanınması ve korunması;
2. Eflâk ile Boğdan'ın, tarafsızlığı ve dokunulmazlığı büyük güçlere garanti edilecek tek bir devlet halinde birleşmeleri;
3. Avrupa'da hüküm sürmekte olan hanedanlar arasından seçilmiş, mirasçıları ülkenin dininde yetiştirilecek olan soydan gelme yabancı bir prens;
4. Ülkenin tüm çıkarlarının temsil edileceği tek meclisli temsilî bir hükûmet.»

Divanların istemleri, komisyon üyelerinin raporları ile aynı zamanda Paris'te toplanan konferansa ulaştırıldı; Konferans 19 ağustos 1858 tarihinde bir uzlaşma şartnamesini kaleme aldı. Bu uzlaşma, Paris antlaşmasının Prensliklerin dış durumu ile, Osmanlı hükûmetiyle olan ilişkisi konusundaki bildirilerini yineleyerek, daha başka noktalar yanında özel koşul olarak şunları da koydu: *1 — İki prensliğin herbirinde devlet yetkileri bir hospodar'a ve seçim yoluyla gelen bir meclise verilecek, meclis, merkezî bir komisyonun elbirliğiyle iş görecek; bu merkezî komisyon Fockchani'de bulunacak, her iki Prenslik için ortak olan genel çıkarlara ilişkin yasaları hazırlamakla görevli olacak, yasalarda birliği sağlamak, posta, gümrük, telgraf vb. birliğini kurmak, korumak ve iyileştirmek konularıyla uğraşacak (madde 1, 3, 27, 33, 34); 2 — Gene Fockchani'de her iki prenslik için ortak olan bir yüksek mahkeme ve bir yargıtay kurulacak (madde: 38); 3 — Her iki prensliğin milis kuvvetleri gerektiğinde birleşebilmek ve tek bir ordu kurmak üzere özdeş bir biçimde örgütlenecekler (madde: 41).* Bununla birlikte, her iki il, Bükreş ve Yaş'da kendi öz meclislerini kurduktan sonra, 1859 yılı başında, kaygı ile, kendilerini yönetecek olan hospodarın seçimini bekliyorlardı. Birkaç gün ara ile Boğdan meclisi (16 ocak) ve Eflâk meclisi (5 şubat), herbiri oybirliğiyle büyük birlik yanlısı albay Couza (Kuza)'yı seçtiler. Bu, üstün bir ulusal esinin, eşi az bulunur bir özdengeçerliğin sonucuydu. Jean Couza 1820'de bir boyar ailesinden doğmuştu. Yiğit Michel (Mihael)'in tacını Büyük Etienne'inki ile birleştirerek. I. Alexandre-Jean adını aldı, birliklerinin onda kişileştiğini gören Romenler bunu büyük bir sevinçle karşıladılar. Divan, bü-

yük devletler katında (nezdinde) bir tek hospodar'ın görevlendirilmesini, konferansın yaptığı şartnameye aykırıdır diyerek protesto etti, ve konferans üyelerinin bu yeni anlaşmazlık konusunu düzeltmeleri için yeniden toplanmalarına yol açtı.

Prenslikler birliği Avusturya ve İngiltere'nin ateşli saldırısına uğradı. Temmuz Monarşisinde önemli rol oynamış bulunan bir Fransız devlet adamı, *Indépendance belge* (Belçika bağımsızlığı)'nın yayınladığı önemli bir belgede birliği eleştirdi: ona göre birlik Prensliklerde bağımsız bir devlet yaratmaktadır. Prenslikleri komşularının saldırısına kolaylıkla teslim etmektedir. Türkiye'yi Tuna üzerinde bir savunma hazırlama olanaklarından yoksun bırakmaktadır, şimdiye kadar kendisini en iyi savunduğu sınır çizgisini bile elinden almaktadır. Bab-ı Âli artık kendisinin olmayan bir yönetimi kullanmak zorunda kalırsa Tuna'yı elinde tutamayacaktır; bu iller temsilî sistemi kaldırabilecek durumda değillerdir; bu sistem, Prenslikleri zavallı Polonya'nın akibetine uğratacak karışıklıklara yol açacaktır, vb., vb.

Bu kaygılar baştan sona asılsız kuruntulardı. En başta, Bab-ı Âli Edirne antlaşmasından ve temel yönetmeliğin yürürlüğe konmasından beri hiçbir zaman Prenslikleri yönetmedi. 1834'de hospodarların ömür boyu görevlendirilmelerinden bu yana bu illerde ancak komisyon üyeleri komiserler aracılığıyla işe karışmıştır. Bu prenslikleri fenerli hospodarlar dönemi dışında yönetmemiştir.

1822'de, İstanbul hükümeti gizli dernekler olayının yaralarını sarmak istediği zaman Boğdan ve Eflâk hospodarı olarak iki yerliyi atamıştı. Jean Stourdza ve Gregoire Ghika; bu ikinci prensin hükümdarlığı gerçekten onarıcı olmuştu. Süleyman Paşa 1848'de, Ömer Paşa 1852'de bir ordu ile Eflak topraklarına girdikleri zaman antlaşmalara bağlı kaldılar ve yönetimi yerlilerin elinde bıraktılar. Prensliklerin özerkliği vardır, yönetimleri de bağımsızdır; divanın bu yönetimde bir tek görevlisi yoktur; dahası Müslümanların orada oturmak hakkı bile yoktur.

Eflâk-Boğdanlılar, her ne kadar gerek prenslerce gerekse metbu ve kefil devletlerce sık sık bozulmuş olsa da her zaman

temsilî sistemi kullanmışlardır. İçtenlikli bir temsil kurumu olmayınca keyfilik bu kara yazılı illerin kuralı haline gelecekti. (21)

Geçelim askerî soruna.

Ruslar Bulgaristan'ı istilâ edecek, bu iller dolayısıyla ve Trakya yoluyla İstanbul'u tehdit edecek durumda olmaktan uzaktırlar. Sıvastopol'un Karadenizi artık tehdit etmez olduğu günümüzde bir Rus akını tehlikeli olmaktan çıkmıştır ve Türklerin Tuna üzerindeki savunma hattı Tuna'nın Hıristiyan yakası üzerindeki kalelerinde bayraklarının dalgalandığı çağdakinden çok daha kuvvetli ve çok daha güvenlidir. Neden Prensliklerin birleşmesi onları eskiden olduğundan daha fazla saldırıya maruz bıraksındı? 1853'de Ruslar antlaşmalara ve Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğüne saygı gösterdiler mi? Ayrılık hiçbir zaman akınları engellemedi, neden peki birlik bunları kolaylaştırsın? Mısır, soydan gelme bir hükûmet ile hemen hemen bağımsız bir devlet olarak kurulduğu için Türkiye zayıfladı mı? Birleşme, askerî güç bakımından Türkiye'den hiçbir şey koparıp götürmez; üstelik bu birlik Bab-ı Âli'ye savunması bakımından önemli üstünlükler sağlar; bu iki birleşik prenslik 60.000 kişiden fazla bir milis kuvvetini kolaylıkla besleyebilir. Eğer, 1853'de birkaç Boğdan alayı silah elde Prut geçidini savunmak istemiş olsaydı, Prens Gorstchakoff ancak barışçıl yolla almak istediği teminatı zorla ele geçirmekte duraksıyacaktı. Kendi ülkelerinin sınırlarını var güçleriyle savunmaya kararlı 20-30.000 kişilik küçük bir ordunun Türkiye'de yaratacağı izlenimi düşününüz. Böyle bir şey Türklere Romen toprakları üzerinde ilerlemek için zaman kazandırır, ve bu toprakları savunmak için çok daha büyük kolaylık sağlardı. Şu halde Avusturya ve Rusya'nın, Avrupa'nın garanti ettiği bir tarafsızlığa sahip birleşik ve silahlı iki Prensliğe saldırısı ayrılmış Boğdan ve Eflâk'a karşı saldırısından çok daha zor olurdu.

Prensliklerin birliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasının bir nedeni olamayacağını ve Polonya'nın kaderi ile bir karşılaştırma yapmanın doğru olmadığını kanıtlamak daha güç bir şey değil. Avrupa'nın dengesi bugün Polonya'nın paylaşıldığı zamandakinden çok daha sağlam temellere dayanmaktadır ve İmparatorun, Fransa'yı gücüyle olduğu kadar ılımlı-

lığı ile de aynı derecede saygıdeğer bir duruma getirdiği bir sırada, onun dışında bir paylaşmaya kalkışmak söz konusu edilebilecek bir şey değildir. Polonya o zaman en tehlikeli politik kuruluşlarla, çariçenin ve Prusya kralının kalleşçe bir ustalıkla, tıpkı doktorların bir hastayı kendisini ölüme sürükleyecek bir rejimi izlemeye zorlamaları gibi başından atmasına engel oldukları kuruluşlarla çalkanıyordu. Ayrıca Polonya; Prusya, Rusya ve Avusturya arasında kuşatılmış durumdaydı; oysa Türkiye, Fransa ve İngiltere filolarının eşit bir üstünlüğe sahip bulundukları Akdeniz'in sularıyla çevrilidir. Türklerde derin bir hoşnutsuzluk yaratan Cezayir'in ele geçirilmesi, bugün Fransa için Doğu'da bir kuvvet kaynağı, Türkiye için de paylaşılmaya karşı bir güvencedir, çünkü Fransa'ya Akdeniz'de söz geçirir bir durum sağlamaktadır. Prensliklerin birliği, Romenlerin divanları aracılığıyla dile getirdikleri istemlerine uygundur ve Türkiye için Tuna üzerinde hiçbir zayıflama nedeni olamaz.

Bu düşünceler konferans üyelerinin çoğunluğunca anlaşıldı ve tam yetkili temsilciler, seçimi olağan olmayan ama geçerli bir olgu olarak tanıdığından, divan, 31 ağustos 1859'da iki hospodarlığa ayrı ayrı berat verdi. 6 eylülde de I. Alexandre-Jean büyük güçlerce tanındı. Ama iki bakanlar kurulu ve iki meclisle yönetmenin güçlüğü, Prensliklerde kamu huzuru bakımından endişe verici bir rahatsızlık yaratmakta gecikmedi. 1860'da ve 1861'de üç hükûmet bunalımı oldu. J. Ghika, Gocaniscalco, Ipuréano, Philppeno gibi ünlü kişilerin ve daha başkalarının özveri ve çabaları başarısızlığa uğramıştı. Yalnız Fokschani merkez komisyonu yönetimle ilgili bazı ilerlemeler gerçekleştirmeyi başarmıştı. Ancak, karşılığında, boyarlar partisinin el altından beslediği karışıklıklar endişeyi yaygınlaştırmıştı. Prens Alexandre-Jean, tek bakanlar kurulu ve tek meclis ile Prensliklerin tam birliğinin bütün bu engelleri ortadan kaldırmanın biricik yolu olduğuna inandırılmıştı. 1860 sonunda sultanı ziyarete gittiğinde bu zorunluluk üzerinde önemle durdu. Ayrıca, seçim kanununun daha kapsamlı temeller üzerinde yeniden elden geçirilip düzeltilmesinin her an kabinelerin değişmesine ve meclisin dağılmasına yolaçan sürekli bunalımları savuşturmanın tek çaresi olduğuna da inanıyordu. Daha

16 nisan 1861'de Bab-ı Âli hospodarın isteklerine razı olmaya, istediği yönetim ve mevzuat birliğini, hiç değilse prensin yaşamı süresince gerçekleştirmeye karar verdi. Bunun üzerine, 19 Ağustos 1858 uzlaşmasına imza koyan ve kefil olan kabinelere, bu sözleşmeyi düzeltmek ve geleceği bağlamaksızın; tek bir meclis ve tek bir bakanlar kurulu kurmak için bir çözüme varmak üzere görüşüp danışmalarını önerdi. Fransız hükûmeti sürekli açıklayıp durduğu görüşüne uygun bir öneriyi onaylamakta hiç duraksamadı. Rus hükûmeti, bir konferansın kurduğunu değiştirmek için yeni bir konferansın toplanmasını istedi. Ama görüşü Fransa ile uyuşmakta olan Londra kabinesi, işe lâyık olduğundan daha fazla önem vermeyen basit bir formülü yeğledi. Bab-ı Âli'nin büyük güçlerin çeşitli temsilcilerine bir ferman tasarısı taslağı vermesi ve temel noktalarını onlarla tartışması üzerinde görüş birliğine varıldı. Gerçekten de işi sıradan diplomasi alanında tutmanın ve böylece çözümünü çabuklaştırmanın çaresi buydu. Ferman tasarısı, 5 eylülde, Bab-ı Âli'nin dışişleri bakanınca devletlerin temsilcilerine sunuldu. Oldukça uzun bir tartışmadan sonra, Prensliklerin, eşyanın yeni düzenini, kuruluş yapılarıyla uyumlu kılmayı amaçlayan yönetim ve mevzuat birliğinin koşulları üzerinde anlaşmaya varıldı. Bab-ı Âli, bu ödünlerin yaşanılan süreyle bağlı olması niteliğini sağlamlaştırmaya ve onlara ancak hükümdar prensin yaşamı boyunca değer vermeye önem verir görünüyordu. Apaçık kendini gösteren zorunluluklara uymak için uzlaşmada daha önce yapılan geçici değişiklikler karşısında, büyük güçlükler, bütün varsayımlarda, işi daha sonraki bir anlaşmaya havale etmenin ihtiyat gereği olduğunu, bu anlaşmanın, sorunun tam bilincine varıldığında, deneylerin daha iyi aydınlatacağı kesin çözümlere olanak sağlayacağını düşündüler. Ferman büyük güçlerin rızasıyla 1861 Aralığında aşağıdaki metniyle çıktı:

1. — İki hospodarlık kendi kişiliğinde birleşmiş kaldıkları sürece Prens Couza, Prenslikleri, şimdiye kadar Eflâk ve Boğdan bakanlar kurullarının yürütülmüş oldukları görevleri birleştirecek tek bir bakanlar kurulunun elbirliğiyle yönetecek.

2. — Eflâk ve Boğdan'ın seçimle kurulan meclisleri tek

bir mecliste birleşecekler, 19 Ağustos 1858 uzlaşmasının 16. ve 25. maddelerinin içerdiği hükümler, bu şimdiki düzenlemeyle değiştirilmemiş olmaları nedeniyle bu meclise de uygulanabileceklerdir. Meclis başkanlığı sırayla Boğdan metropolitine ve Eflâk metropolitine ait olacaktır.

3. — Fokschani merkez komisyonu, Prensliklerin her iki bakanlar kurulu ve her iki meclisin eyleminde zorunlu birliği sağlamak amacıyla kurulduğundan, görevleri, tüm bu bakanlar kurulları ve meclislerin birliği süresince, doğal olarak, dondurulacaktır.

Bununla birlikte, Prenslikler hükümeti, meclisle görüş birliğinde olarak, yüksek bir meclisin, senato ya da herhangi başka bir ad altında böylece dondurulmuş bulunan merkezî komisyonun yerini doldurmak üzere kuruluş yasasına eklenmesine yararlı olacağını düşünürse, Bab-ı Âli takdirine sunulabilecek bu çeşitten her öneriyi dikkate alacaktır.

4. — Prensliklerin yönetimsel alt bölünmelerinde yapılabilecek değişiklikler, şimdiye kadar kendilerini ayırmakta olan sınıra dokunmayacaktır.

5. — Her prenslikte düzenli bir biçimde toplanan bir il konseyi bulunacak, o prenslik için özgül nitelik taşıyan bütün yasa ve yönetmelikler konusunda kendisine danışılacaktır. Bu konseyler ayrıca il fonlarının yönetilişini denetlemekle yükümlü olacaklardır. Bileşimleri ile kendilerine verilmesi gereken tüm öteki görevler, hospodar ile seçilmiş meclis arasında tam bir ortak uyumla belirlenecektir.

Öteki maddeler, hospodarlığın ilk boşalışıyla her iki hospodarlıkta yapılacak olan yeni hospodar seçiminin ne biçimde olacağını belirliyordu.

Böylece deney, daha şimdiden, ilk kez, bu işte herkesten önce Fransız hükümeti tarafından desteklenen görüşün lehinde sonuç veriyordu. Tuna Prenslikleri, Paris konferansının kendilerine verdiği kurumların gelişmesini beklemekle hiçbir şey

kaybetmemişlerdi ve daha şimdiden bu ilk başarıyla, geleceklerinin, onu hazırlamakta gösterecekleri aklı-başındalığa, bilgeliğe bağlı olduğuna inanabilirlerdi.

Bu sistemin ilk deneyi sıkıntısız başarılmadı. Aralık ayında Prens Couza tek kabinesini şu şekilde kuruyordu: Bay Barbo Catardsi, içişleri bakanlığı ve konsey başkanlığı; prens Mourazi maliye; Gregoire Boelsche kamu eğitimi ve dinler; Constant Brailoi adalet; Albay Ghyka harbiye. Couza, 5 eylülde Bükreş'te, ilk Romen Meclisi'nin açılış törenini yaptı. Prens yeni Birleşik-devleti örgütlemeye yönelik çeşitli yasa tasarılarını açıklıyordu. Belli başlıları şunlardı: *Prensliklerin yönetimsel birleşmesi, yönetimsel görevlerin bölünmesi, valiliklerin yeniden örgütlenmesi, bakanlıkların örgütlenmesi, yürütme ve yargılama güçlerinin ayrılması, köy yasası, belediye ve bucak örgütlenmesi, halk eğitimi için yönetmelik, basın yasası, anayasayı tamamlayacak olan denge sağlayıcı üçüncü bir gücün yaratılması.* Bu konuşmadan sonra bir teşekkür sunusu (arizası) oybirliğiyle onandı, ama yasaların tartışılmasına gelindiğinde oybirliği bozuldu.

Zaten çok iyi anlaşılır ki soyları, töreleri ve dilleriyle birbirlerine yakın, ama çıkarlarıyla bölünmüş iki ülkenin yönetimde kaynaşması nazik bir iştir. Bu iş anayasal hükûmet denemesiyle daha da karmaşıklaşıyordu. En ateşli konuşmaların ortasında, ardı kesilmeyen konu dışına çıkmalar; Boyarlar, burjuvalar ve köylüler arasında rekabet, hatta Ulahlar ve Romenler arasında kıskançlıklar, tutkular o ölçülere vardı ki işi en güç olan başbakan Barbo Catardsi bir oturumdan çıkışta öldürüldü.

Romanya'yı en koyu anarşiye ve bundan çıkan ölümcül sonuca sürükleyen çeşitli anî değişiklikleri iyi anlamak için geriye bir göz atmak ve Tuna Prenslikleri'nde köylülerin şu son zamanlara kadarki durumunu doğru bir biçimde dikkate almak gereklidir.

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Eflâk ve Boğdan'da tarımsal nüfus serflik bağlarıyla bağlıydı, 1749'da serflik kaldırıldı ve Romen köylüsü serflikten çıkıp kolon (derebey arazisinde özgür çiftçi) oldu. Bu andan başlayarak da Boyarlara yani top-

rak sahiplerine karşı, 24 işgünü angarya olarak çalışmaya, meyva, ekin, kovan, vb. üzerinden bir âşar ödemeye yükümlü oldu. Bu ilk özgürlüğe karşın köylünün durumu öylesine yoksullaşmıştı ki, 40 yıldan az bir süre içinde 60 binden fazla ailenin ülke dışına göçtüğü görüldü.

Koşullar, bugün de yürürlükte olan sistemi kuran 1830 uygulama yönetmeliğine kadar bu durumda kaldı. 1848 geçici hükûmeti, mülk sahipleri ile kolonlar arasında denkser (hakkaniyetli) bir uzlaşma ile kırsal sorunu kesin olarak çözümleme işini; kolonlara belli bir miktar hektarlık toprağın tam mülkiyetini vermek, angarya ve öteki yükümlülüklerden kurtulmanın toprak beyinden para karşılığında satın alınması yöntemini uygulamak üzere, üstlendi. Paris Konferansı bu ciddi sorunla uğraşmadı, ama prens seçimi yapıldığı zaman, her iki meclisin kafasında da köylülere özgürlük tanınması işinin yeni hükûmetin en başta üzerinde durması gereken konulardan biri olması gerektiği düşüncesi vardı. Onun için Couza hospodarlığa geçiş bildirisinde şöyle demişti: «*Biliyoruz ki, köylüler sorunu, haklı olarak, herkesin aklını çelmektedir, bütün düşünceler üzerinde ağırlığını duyurmaktadır, bütün hesaplara yön vermektedir ve geleceğe ilişkin tüm önlem ve düzenlemeleri askıda tutmaktadır; bu yüzden çözümlenmelidir ve çözümlenecektir. Biz, birilerinin de ötekilerinin de haklarına ve çıkarlarına eşit pay verilsin istiyoruz, adil olmayan hiçbir özveri ve peşin tazminat istenmesin istiyoruz ve emekçilere özgürlük tanınması ile mülkiyetin özgür kılınmasını istiyoruz.*»

Beş yıl boyunca Prens Couza bu sözünü gerçekleştirmeyi iş edinmiş görünmedi hiç; sözünü, ancak, Anayasa'nın tahribini kolaylaştırmak için halk sınıflarının tutkularını alevlendirmeye gereksinim duyduğu zaman anımsadı. 25 nisan 1864'de Başbakan Bay Gogalniceano kırsal sorun üzerine bir yasa tasarısını meclise sundu. Bu tasarının özü şuydu: Her köylüye çimenlik ve tarla olarak açılmış altı hektarlık toprak tam mülkiyetiyle, her türlü angarya ve yükümlülüklerden arî olarak veriliyordu; eski mülk sahibine kendi babadan kalma yerinin üçte biri bırakılıyordu, ancak şu ihtiraz kaydıyla ki, eğer eski mülk sahibinin elinde bulunan bu toprak ağaçlandırılmış ise, daha son-

raki bir yasa, kurulacak kamu ormanının sınırlarını saptayıncaya kadar köylüler kendi kullanımları için gerekli olan odunu, gerekli olduğu kadar, bu ağaçlardan kesme hakkına sahip olacaklardı. Ve mülkiyetin bu baştan başa altüst oluşu aşama aşama değil birdenbire yapılmalıydı, çünkü denilmekteydi ki, köylüler, en geç, o yılın 31 Aralığında kendilerine bırakılan toprakların maliki olacaklardır. Yağmaya uğrayan mülk sahiplerine gelince, bunlar, hükûmete başvurmak zorundaydılar, o hükûmete ki, kendi memurlarının keyfî olarak yapacakları toprak değerlendirmelerine göre, mülk sahiplerine en çok hektar başına 173 frank üzerinden tazminat verecekti, üstelik bu tazminat % 5 faizli devlet tahvili olarak ödenecekti, tahviller de öyle bir değer kaybına uğruyordu ki onlara zorlama bir geçerlilik, bir sürüm kazandırmak gerekti; tahvillerin asinya'lar (Fransız devriminde dolaşımda bulunmuş kâğıt paralar) gibi kendilerini ellerinde bulunduranları sonunda yıkıma sürükleyecekleri gün önceden apaçık görülebiliyor. Yasa tasarısı meclise yalnızca görüntüyü kurtarmak üzere sunuldu, çünkü Bükreş'te çıkan *Moniteur,* yasa tasarısını, daha mecliste okunduğu gün, yolunca oylanan yasaların yayımına ayrılmış resmî bölümünde yayınlıyordu. Bununla birlikte, bir komisyon atamak üzere toplanmış bulunan meclis, köylülere özgürlük tanınması lehinde, ama 1848 geçici hükümetinin sistemine uygun, kademeli bir özgürlük lehinde; yani angarya ve öteki yükümlülüklerin bakanlar kurulunun tasarısında olduğu gibi devletin verdiği gülünç bir tazminatla değil de kolonların kendilerince, parayla satın alınması yoluyla bir özgürleştirme lehinde hemfikir görünüyordu. Ama *Moniteur*'deki yayının ve ülkedeki yaygın çalkantıların neden olduğu, kendi yüksek orunu için zararlı olduğu kadar ülkenin özsaygısı bakımından da tehlikeli bu durum karşısında meclisin yasa tartışmasına girişmesi olanaksızdı. Sonuç olarak, meclis 26 Nisanda genel bir oturumda, bakanlar kuruluna karşı ağır ve uzun uzun gerekçelendirilen bir kınamayı *oybirliğiyle* kabul etti.

Bu kınamada: *«Bakanlar kurulu, ulusun vekillerini yürütme gücüyle savaşıma tutuşturuyor, toplumun bütün sınıflarına güvensizlik ve korku tohumları saçıyor, devlet saygınlığını yıkı-*

yor, varlığı olmayanları olanlara karşı kin ve intikama kışkırtıyor, o ölçüde ki, köylerde yukarıdakileri alçaltarak, aşağıdakileri yükselterek toplumu bir düzeyde eşitleştirmek lutfunda bulunması için Tanrı'ya yakarışlar yayınlandığı ve dağıtıldığı görülmüştür.» deniliyordu.

Bunun üzerine Başbakan Gogalniceano, görünüşü kurtarmak için, prense istifasını sundu, prens istifayı kabul etmedi ve meclis toplantısını bir on beş gün erteledi.

12 mayısta oturumlar yeniden başladığında, kabine başkanı, prens Couza'nın seçim yasası ile bütçe yasasının oylanmasıyla yetinilmesini buyuran bir mesajı ile meclisin karşısına çıktı. Meclis prensin tembihlerine boyun eğmeyi kabul etmedi ve konsey başkanı darbe tehditleri (ki kısa sürede gerçekleşecekti) savurarak dışarı çıktı.

Prensliklerin, Türkiye'ninkine sıkı sıkıya bağlı tarihi üzerine bu kısa konu dışına çıkıştan sonra, şimdi onun iç yönetimsel ve malî örgütlenmesine bir göz atmamız kalıyor.

SINIFLAR: Toplumsal aşamada Boyarların hemen ardından, Boyarlılığın fideliği olmak durumundaki *niamur*'lar gelir. *Niamur*'ların bir zamanlar toprağa sahip olmuş eski aristokrat ailelerden geldikleri kabul edilir. Soyludurlar, soyluluklarını da ünvanlarla kanıtlarlar, ama Boyar değildirler çünkü mevkileri yoktur, insanı Boyar yapan mevkidir. *Niamur* ailelerinin sayılarını saptamak, maddî ve manevî durumlarını iyileştirmek için bazı önlemler kabul edilmişti, ama sonra bu önlemler terk edildi. Nesep ağır bir vergiye tabi tutuldu ve bu vergiyi ödemek isteyenlerin hepsine *niamur* unvanı verildi.

Niamur'lardan sonra *mazil*'ler gelir; bunlar Eflâk'da 6-7000 kadardırlar. *Mazil*'ler 6 kuruşluk bir vergi (contribution) öderler ve angarya yüklenmezler. 1842 yılından başlayarak bu vergi arttırılmıştı. Bazı bakımlardan ayrıcalıklı olan *mazil*'ler sınıfı hemen hemen çiftçi köylüler kadar kötü muamele görürler.

Ayrıcalıklı sınıfların sonuncusu beratlılar, esnaf tezkeresi sahipleri sınıfıdır. Bu sınıf 25.000 ailedir. Bu 25.000 aileden yalnız 58'i ticaretle ya da banka işleriyle uğraşır, çok sınırlı bir iş alanları vardır, 309'u küçük bir perakende ticaret yapar ve

başlıca toprak kiralamakla, kesenekçilikle uğraşır. Beratlıların (patentalıların) geri kalanı ahali (sekene) ve zanaatçılar olarak ikiye ayrılırlar. Patentalıların bağışık oldukları angaryalar dışında berat beratlıyı köylülerin üzerinde bir yere koyan hiçbir özgül hak vermez sahibine.

Eflâk'da *mochneni*'ler, Boğdan'da *rezèche*'ler, yani eskiler denen köylüler vardır. Eskiler, toprağa, ormanlara sahip, malları bölümsüz (şuyulu) olan ilginç bir mülk sahipleri sınıfını oluşturur. Bu topraklar bilinemeyecek kadar eski bir zamandan beri eskilerin elindedir. (22) Hemen hemen tüm büyük boyar toprakları *mochneni*'lerden peyder pey yapılan satın almalarla, sık sık da zor kullanarak, iğrenç bir el koyma (gasp) yoluyla oluşmuştur, ve bu yol özellikle 1843 den beri fazla kullanılır olmuştur. Rezèche'lerin ve mochneni'lerin sayısı yıldan yıla azalmaktadır; küçük mülkler büyük mülklerin yararına yok olmaktadır. 1851 yasasının köylülere getirdiği koşullar, hele toprak sahibi *gerçek bir Boyar* ise, kötü değildir; en katı en sert efendiler *atamalı Boyarlar*'dır. (boyards d'agrégation) Romenler, bunlara, kendi anlamlı dilinde *chiocoî* (dalkavuklar kocamış köpekler: chiens couchants) der.

İdarî bölünme : Prenslikler, boyarlar arasında bir *ispravnik* ya da vali tarafından yönetilen yönetim bölgelerine ya da çevrelerine bölünmüştür; bir *sameni* yani tahsildar vergileri toplar. Yönetim çevreleri *plaça* adı verilen ilçelere (kazalara) bölünmüştür. Her *plaça*'da bir vergi toplayıcısı bulunur. İlçe birçok bucaktan (komünden) oluşur. Bucaklar (komünler) baş *(primat-primariu)* adını alan bir yüksek görevli tarafından çekip çevrilir. Eflak'ta 18 yönetim çevresi, 95 ilçe, 3.590 bucak vardır. Boğdan'da ise 13 yönetim çevresi, 63 ilçe, 1.933 bucak bulunur, yeni katılan topraklar bunun dışındadır. Paris Antlaşması sonucunda Boğdan'a katılan (ilhak edilen) bu toprak, Edirne antlaşmasından sonra bu ülkeye gelen Bulgar kolonilerinin yerleşme yeri olan, Yalpuş ile Prut arasındaki bölgenin büyük kısmını içine alır. Bu yeni toprağın sınırının bir bölümünü, II. yüzyılın başında kurulmuş, *vallum Trajani* diye bilinen koskoca tahkimatın kalıntıları oluşturmaktadır. (23)

Adalet : Adlî örgüt şunları içerir: Bir yüksek adalet divanı, başta Fokschani'de kurulmuş ve birliğin kabulünden sonra Bükreş'e aktarılan bir yargıtay.

Bükreş, Krayova, Yaş ve Fokschani'de olmak üzere 4 istinaf (üst başvuru) mahkemesi.

Yönetim çevrelerinin merkezlerinde yer alan sekiz bidayet mahkemesi.

Kültler : Her prenslik, tinsel (manevî) yönden, meşru konumunu İstanbul'daki tüm Ortodoksların patriğinden alan bir metropolitce yönetilir. Eflâk metropoliti, Macaristan-Eflâk metropoliti adını taşır. Bükreş'te oturur ve Buzeu, Rimnick, Argis piskoposları kendisine bağlıdır; yasa gereğince seçilmiş meclise başkanlık eder. Boğdan metropoliti Yaş'da oturur. Român ve Hushi piskoposları kendisine bağlıdır. Metropolitler, piskoposlar, protopoplar (piskoposların yönetim çevrelerindeki temsilcileri), devletten ücret alırlar; papazlar oradan buradan gelen rastlantıya bağlı gelirle geçinirler. Piskoposlar dışındaki tarikata mensup rahipler zümresi manastırlarda yaşarlar. Bunlar yüksek ruhban sınıfını oluşturan keşişlerdir. Bunlara *Caloyer*'ler denir. Caloyer'ler zümresi dört sınıf ya da ulam (kategori) dan oluşur. Birinci sınıfta iki metropolit başpiskopos ile piskoposlukların ya da *éparchie* (*) denilen piskoposluk çevrelerinin başı olan piskoposlar vardır; ikinci sınıfa büyük manastırların başları girer, bunlar *arşimandrit*'ler (piskoposluk makamının bulunmadığı büyük manastırların yöneticileri) ile *igumen*'lere (daha küçük cemaatların naiblerine) ayrılırlar; üçüncü sınıf *ieromonos*'lardan (kendilerine papazlık rütbesi verilen kutsanmış keşişlerden) ve onlara diakos ve alt-diakos olarak yardım eden *ieradiacon*'lardan oluşur; dördüncü sınıfta ise sıradan biraderler: manastır kapıcıları, bahçıvanları, kilercileri, ayin eşyası bakıcıları vb. vardır.

İki metropolit ancak itibarî olarak İstanbul patriğine ba-

(*) **Eparchie**: (Eparchia) Doğu Roma imparatorluğunda sivil yönetim çevresi. Bizans dini örgütünde **dioikesis**'in alt bölümü. (yay. n.)

ğımlıdırlar. Daha sonra *dünyevî papazlar* gelir, bunlar takdis ayininden önce evlilik bağı ile bağlanmış papazlardır; dul kalma halinde yeniden evlenmeleri kesinlikle yasaktır. Bütün vaftiz, evlendirme ve boşanma işlemleri, bu piskoposluk mahkemesi ya da *dicasterie* (*) yargıçlarının yetkileri alanına girer.

1821'de, Vladimiresko ayaklanmasının iki türlü sonucu olmuştur: Fenerli prenslerin atılması ve Rum keşişlerinin mallarına el konulması. Rusya, 1829'da, Edirne barışından sonra, keşişleri geri getirdi; ama bir yandan onları vakfedilmiş manastırların yönetiminde bütünleştirirken bir noktada onların evlerini de serbest manastırlara benzetti, yani bağış vericilerin ilk hedeflerini biraz dikkate almış oldu. 1833'de yürürlüğe konan 1831 yönetmeliği, gelecekte, her yıl, Rum manastırlarının gelirinden 2 milyon kuruşluk (740.000 frank) bir vergi kesilmesini ve bunun Eflâk-Boğdan okulları kasasına yatırılmasını öngörüyordu. Rum keşişleri mülke el konulması için basbas bağırdılar ve yönetmeliğin geçerliğine karşı çıktılar. Prensliklerin geçici valisi General Kisselef, onların yakınmalarının haklı olup olmadığını aydınlatma işini özel bir komisyona havale etti. Düzenlenen soruşturma uzun sürmedi. İstanbul patriklerinin, ülkenin haklarını doğrulayan bir çok genelgeleri vardı elde; komisyon sonuç olarak, başkasına geçirilmiş bütün kilise mallarının devlet tarafından yönetilmesine, Kutsal yerlere, yönetmelikten önce elde ettikleri gelirin tutarı kadar hizmet etmek kesin koşuluyla, karar verdi. Ama *igumen*'ler İstanbul'daki Rus Elçisine başvurdular. Divan, kendisini aldatmalarına gözyumdu ve her türlü denetimden, her türlü vergiden uzak tam bir tasarruf hakkı Rum keşişlerine verildi (1834).

24 aralık 1863 yasası bu duruma son verdi. Kilise ve manastırlara (Kutsal yerlere) 82 milyonluk (27 milyon franklık) bir bağışıklık tanıyarak vakfedilmiş manastırların mallarının hazineye maledilmesine ve bunların beylik topraklara (arazi-i emriye'ye) katılmasına karar verdi.

(*) **Dikastérion**: Mahkeme; hakimlerin bulunduğu yer. Atina'daki (Atinalı jüri mahkemesi hakimleri) heliasters'ler mahkemesinin her bölümüne verilen ad. (yay. n.)

Kamu eğitimi: Eflak'ta eğitimi, yüksek bir konsey yönetir. Bu konseyin yetkileri tıpatıp bizim imparatorluk konseyinin yetkilerinden kopya edilmiştir. Boğdan okulları Yaş'da bulunan ve öğretmenler meclisince seçilen özel bir komitenin gözetimine verilmiştir.

Konseyin bir raporuna göre iki prenslikte, 1862-1863 ders yılı sonunda: Her iki cinsten 17.623 öğrencisiyle, 216 kent ilkokulu, ve 60.000 öğrencisiyle 2.000 köy ilkokulu, toplam 2.216 okul ve 77.623 öğrenci; 22 orta öğretim okulu (jimnaz ve seminer), 3.835 öğrenci bulunuyor.

7 yüksek ya da özel eğitim kuruluşu var: 2 hukuk fakültesi, 1 ilahiyat fakültesi, 1 tıp okulu, 1 mimarlık okulu, 1 sanat ve meslek okulu, 1 askerî okul.

18 ekim 1863 kararnamesi gereğince, jimnazlarda bilimsel öğretim yaptıracak öğretmenleri yetiştirmek için Bükreş'te bir *Bilimler Yüksek Okulu* kurulmuştur.

Yukarıki sayılarda, yaklaşık 4.200 öğrenciyi içeren ilk ve orta öğretim serbest kuruluşları gösterilmemiştir.

Dışişleri: Birleşik-Prensilkler, henüz egemen bir devlet olarak tanınmamış olduğundan İstanbul ve Belgrad dışında, yabancı devletler nezdinde resmen geçerli temsilcileri yoktur. Romen hükûmeti, Paris'de diplomatik niteliği olmaksızın, bu başkentte oturan ve Fransız hükûmeti ile resmî ilişkiler sürdüren pek çok Eflâk-Boğdan uyruklarının konsolosluk işlemlerini yürüten bir memur (24) tarafından temsil edilmektedir. Avrupa'nın bütün büyük devletlerinin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Bükreş'te genel konsolosları vardır, bunlar aynı zamanda siyasi memurdurlar.

Ordu: 1863 yılında jandarma ve sınır koruma birlikleri ile 30.084 kişilik ve 8.240 atlık bir mevcudu olan ordu, 16 Şubat 1864 yasasıyla baştan aşağı yeniden örgütlenmiştir. Bab-ı Âli'nin bir çeşit protestosuna yol açan bu yasaya göre Prensliklerin silâhlı kuvvetleri bellibaşlı dört ögeden oluşmaktadır.

1. Nizamî ordu (40 tabur, 24 suvari taburu, 14 topçu bataryası);

2. Jandarma ya da dorobantz (30 atlı tabur) dan ve sınır koruma (12 tabur) dan oluşan milis kuvvetleri.

3. Kentlerin ulusal muhafızları.

4. Kırsal kesim ulusal muhafızları, 30 piyade taburu ve 30 avcı bölüğü.

İmar işleri : İmar işleri çok geridir. Eflâk, Prens Couza nın gelişinde, 2.000, fersah karelik bir yüzey üzerinde 40-45 kilometreden fazla araba geçebilir yola sahip değildi. O zamandan beri, Yaş'da bir istihkâm taburu kurulmasına ve toplamı yılda 3 milyonun üstüne yükselen bir yol vergisine karşın durum hiç de düzelmiş değildir. Bu durum tarım ve ticarete çok büyük zararlar vermektedir. Prensin kendisi, 1859 mesajında, ulaştırma masrafı ve gecikmelerinin mülkün işletilmesinde gelirin üçte birini yuttuğunu doğruluyordu. Hükümet ve meclis bu durumla yakından ilgilendiler ve yolların iyileştirilmesine ve demiryolları yapımına ilişkin bir yasa tasarısı, 1863 Aralığında meclise sunuldu. Bu tasarıya göre Romen demiryolları Avrupa demiryollarını Asya'nınkilere birleştirme amacına yöneliktir. Kuzey'de ve Batı'da Mihaileni ve Orsiva iki uç noktasında Alman hatlarına bağlanan bu yollar, Galatz'dan (*) geçerek büyük deniz yollarında ve Giurgevo üstünden Varna-Rusçuk karayolunda sonuçlanacaktır.

Maliye : Gelirler, kuruş olarak, şu unsurlara ayrılır:

Olağan kaynaklar	
Dolaysız vergiler	**59.865.343**
Vergiler ve arazi	**32.913.848**
Gümrükler ve tuz ocakları	**19.150.000**
Posta gelirleri	**1.500.000**
Çeşitli gelirler	**9.651.688**
Olğandışı kaynaklar	**6.000.000**
Toplam	**129.080.879**

(*) **Galatz:** Aşağı Tuna'da, Bükreş'in kuzey-doğusunda kereste ve hububat ihracat limanı. (yay. n.)

Giderler bakanlıklar arasında şöyle paylaşılır:

İçişleri Bakanlığı		19.514.073
Maliye Bakanlığı:		
Bakanlığın genel hizmetleri	12.326.410	
Yasama güçlerinin gelirleri	3.123.540	32.954.210
Borç ve amortisman	17.504.260	
Adalet Bakanlığı		9.859.069
Harbiye Bakanlığı		29.595.730
Tarım ve İmar Bakanlığı		15.823.496
Diyanet ve Eğitim Bakanlığı		18.000.000
Denetim Bakanlığı		340.000
Dışişleri Bakanlığı		1.312.372
Toplam		127.398.950

Sürülü topraklar, bağlar, bahçeler, çayırlar, otlaklar, ormanlar gibi işlenmiş ya da gelir getirmeye elverişli topraklar 9.535.068 hektar tutar; gelir getirmeyen verimsiz arazi, kent ve köy yerleşme yerleri, dağlar, ırmaklar, bataklıklar, yollar 2.165.685 hektarlık bir yüzeyi kaplar.

Bu 2.165.685 hektar, beylik topraklarla birlikte toprağın mülkiyetinde devletin payını temsil eder; 2.450.157 hektar manastırlara aittir; 6.493.527 hektar ise özel kişilere. Tarımdan elde edilen ürünlerin miktarı hakkında hiçbir bilgi yoktur.

Dış ticaret hareketi, 1864 yılında, 155 milyon franklık bir toplam vermiştir, bunun 60 milyonu dışalım, 95 milyonu ise dışsatım payıdır. Bu toplam üzerinden, Avusturya 48 milyonla ilk sırayı alır, ikinci sırada 36 milyonla Türkiye gelir, sonra 30 milyonla İngiltere ve 20 milyonla Fransa.

Aynı yıl içinde transit geçiş değerleri yaklaşık olarak 2 milyon franka yükselmiştir, bunun dörtte üçünü tek başına Rusya vermiştir.

İhraç edilen ticaret malları hemen hemen sadece tarım ürünleridir, çünkü, deyim yerindeyse, hiç sanayii yoktur.

Prensliklerin 18 liman ya da iskelesindeki genel deniz yolculuğu hareketi (giriş ve çıkışlar birlikte) 3 milyon ton istiab

hacminde 18.307 gemi idi, yani, 370.000 tonilatoluk ulusal bandralı 2.500 gemi ve 2.700.000 tonilatoluk yabancı bandıralı 15.807 gemi.

Son belgelere göre Prensliklerin iç durumu böyle. 2-14 Mayıs 1864 tarihinde Bükreş'teki hükûmet darbesinin sonucu olarak, 10-22 ve 14-26 Mayıs plebisiti ile onay gören ve 28 Haziran İstanbul Konferansı'nın protokolu ile onaylanan Birleşik-Prenslikler anayasası oldukça önemli değişikliklere uğradı.

Bu değişiklikler 7-19 Ağustos 1858 uzlaşmasına ek, 16-28 Haziran tarihli bir sözleşmede yer almaktadır.

Yeni yasaya göre, devlet gücü, prense, denge sağlayıcı bir meclise (senato) ve seçime dayanan meclise verilmiştir.

Yasama gücünü, bu üç iktidar, kolektif olarak yürütecekterdir; yalnız prensin yasa önerme hakkı vardır.

Senato, ülkenin metropolitlerinden, ruhani çevresi olan piskoposlardan, istinaf mahkemesinin birinci başkanından, ordunun görev başında olan en kıdemli generalinden, toplam 64 üyeden oluşur. Her üç yılda bir bu 64 üyenin bir yarısı yenilenir. Metropolit, Romanya'nın baş papazı, yasa gereği senatonun başkanıdır, başkan vekillerinden birini prens atar, ikincisi ise senato tarafından seçilir.

19 Ağustos 1858 uzlaşmasının seçim kanununa ilişkin eki kaldırılmış, yerine meclisteki milletvekillerinin sayısını yönetim çevrelerinin sayı ve önemine göre 160 olarak saptayan bir seçim yasası getirilmiştir. Seçimler iki derecelidir. Devlete, kırsal bucaklarda 16 franka, kentsel bucaklarda ise 37 franka eşdeğer bir vergi ödeyen her kişi birinci dereceden seçmendir, 100 dukalık (1.175 franklık) bir geliri olduğunu kanıtlayabilen her kişi de ikinci dereceden seçmendir. Seçilebilmek için: 1 — Romen doğmak ya da Romen uyrukluğuna geçmiş olmak: 2 — 30 yaşını bitirmiş olmak; 3 — Seçmen olmak ve 300 dukalık (2.350 franklık) geliri olduğunu kanıtlamak gerekir. Seçimle gelen meclisin başkanı her yıl prens tarafından atanır.

Denetim Bakanlığı, yerini bir başkan ve azledilemiyen 8 üyeden oluşmuş bir sayıştaya (divan-ı muhasebata) bırakmak üzere kaldırıldı. Adalet Bakanlığı ve İmar Bakanlığı kaldırıla-

rak birincisi Eğitim ve Diyanet İşleri Bakanlığı ile, ikincisi ise İçişleri Bakanlığı ile birleştirildi; böylece bakanlıkların sayısı yediden beşe indi.

Aynı ayda, başka bir kararname ile, yasa tasarılarını ve yasaların yürürlüğe konmasına ilişkin yönetimsel tüzükleri hazırlamakla görevli bir devlet şurası kuruldu. Devlet şurası hükümdar prensin yönetim ve başkanlığı altına konuldu. Şura bir başkan vekili ve 9 konsey üyesinden oluşmaktadır.

Bab-ı Âli ve kefil devletlerin Romanya'nın yeni kurumlarını tanıdıkları bağıtlaşmanın başında, şu, Romanyanın özerkliğini kesin bir biçimde onayan önemli bildiri yer alır: *«Birleşik-Prenslikler, gelecekte, kendi iç yönetimlerini düzenleyen yasaları, tüm kurulu güçlerin yasal elbirliği ile, hiçbir müdahale olmaksızın düzeltebilecekler ya da değiştirebileceklerdir; bununla birlikte, elbette ki, bu yetki, ne Prenslikleri Osmanlı İmparatorluğu'yla birleştiren bağları, ne de Bab-ı Âli ile öteki devletler arasındaki antlaşmaları kapsayacak şekilde genişletilemiyecektir, bunlar, sözü geçen Prenslikler için zorlayıcıdır ve zorlayıcı kalacaktır.»*

2. — *SIRBİSTAN*

Sırbistan prensliği yarı-egemen bir devlettir, XIV. yüzyılda *Kuvvetli* Duşan tarafından kurulan ve bu prensin ölümünden kısa bir süre sonra dağılan (1356) eski Sırp İmparatorluğu'nun bir bölümünden oluşmaktadır.

Sırplar, slav soyunun dört büyük ailesinden, *İlliryalılar* denilenindendirler. Bu soyun en canlı, en güçlü kolunu oluştururlar. Dilleri slav lehçelerinin en saf ve en hoşlarından biridir; ulusal ezgileri zarafet ve sadelikle doludur. Türklere karşı eski savaşlarını, Aziz Saba'nın ve Aziz Andre'nin mucizelerini, prenslerinin serüvenlerini, geçmişteki büyüklüklerini överler. 1459'da II. Mehmet Sırbistan'ı ele geçirmeyi başardı. Bir paşalık durumuna indirilen bu ülke, sipahilere verilen tımarlara bölündü. Bununla birlikte Sırplar kendi yasalarını, dinlerini, göreneklerini korudular. Türklerin düşmanı olarak kaldılar ve

yüzyıllar boyunca eşkiya ya da *haydut* çeteleri Türklerin egemenliğini tedirgin etmekten geri durmadı. XIX. yüzyılın başında, yeniçerilerin zorbalığına karşı ayaklandılar ve Czerni-Georges, yani Kara Corc adındaki bir haydutu başlarına geçirdiler. Türkler kılıçtan geçirildi ya da kovuldu, ama ülke anarşinin içine düştü ve boş yere Rusya çarının himayesi altına girdi; Çar, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması ile bu ili Türkiye'ye bıraktı. Ülke, ülke ahalisi tarafından seçilen bir *büyük knès* tarafından yönetildi. Miloş Obrenoviç, Kara Corc'un kayınbiraderi, büyük knès atandı. Nihayet 1826'da, üç yıl sonra Edirne antlaşmasının 6. maddesiyle pekiştirilen Akerman uzlaşmasının ek sözleşmesi Sırbistan'ı, bağımsız bir iç yönetim ayrıcalığı (imtiyazı) ile birlikte Bab-ı Âli'nin tabî prensliği durumuna yükseltti. Bu ayrıcalıklar, bugün de Sırbistan'ın genel hukukunun temelini oluşturan Sultan Mahmut'un iki Hattı Şerifinde açıklanmış ve belirtilmiştir.

Birincisi 3 Ağustos 1830 Hatt-ı Şerifi: yeni devletin sınırlarını saptıyor ve aynı tarihi taşıyan bir berat gereğince Miloş'u ve soyundan gelenleri sonsuza değin Sırbistan *kniaz*'ı (prensleri) olarak tanıyor.

İkinci Hatt-ı Şerif 1838 Aralığında çıkartılmıştır. Hükûmete, yönetime, maliyeye, vb. ilişkin durumları düzenleyen yetmiş maddelik anayasayı, yani *oustav*'ı oluşturur.

Bu hatt-ı şeriflerden doğan haklar ve bağışıklıklar 1856 Paris Antlaşması ile bir kez daha yürürlük kazandı; antlaşma Rusya'nın Sırbistan üzerindeki kendi başına sahip çıktığı himayeciliği kaldırdı, bunun yerine antlaşmaya imza koyan devletlerin kollektif garantisini getirdi ve aynı zamanda Sırbistan topraklarının tarafsızlığı ve dokunulmazlığı koşulunu koydu.

Bu anlattıklarımızdan şu sonuç çıkıyor ki, antlaşma koşuluna göre Türklerin Belgrad, Feth-İslam, Chabatz ve Semendre kalelerinde savunma kuvveti bulundurmaları hakkı dışında, (25) Sırbistan, devlet olarak, Birleşik Prensliklerin yararlandıkları aynı haklardan yararlanmaktadır. Egemen devletten tamamıyla bağımsız olarak kendi hükûmetiyle kendi kendini yönetmektedir, ancak bu egemen devlete sadece yılda 4.600 kese türk akçesi tabiiyet vergisi (haraç) ödemek zorundadır. Ne kur'a efradı, ne

de savaş vergisi verir; kabartma olarak işlenmiş prenslik armalarını (dört kılıçla çevrili, üzeri taçlı, gümüş haç ve çizgilerle bezenmiş arma taşıyan üç renkli şeritten oluşma ulusal bayrağını korur. İstanbul'da tıpkı Eflâk-Boğdan gibi, Bab-ı Âli nezdinde yetkili bir memur ya da temsilci *(kapu-kâhya)* bulundurur.

Eski kurtarıcısı Kara Corc'un oğlu Prens Alexandre Georgewitch, Sırbistan'da, Prens Miloş Obrenoviç'in kovulmasından beri Viyana'nın etkisi altında hüküm sürmekte idi. Belgrad ayaklanması, Aralık 1857'de, kan dökülmeksizin Prensi bir çırpıda devirdi ve Rusya'da inzivada yaşayan ihtiyar Miloş'u onun yerine geçirmek üzere geri çağırdı. Avusturya'nın muhalefetine karşın yetmiş bir yaşında olan Miloş *Scutpchina*'nın kendisine verdiği iktidarı almak üzere geldi. Divan orun yöneltme beratını kendisine gönderdi, ama miras sorununu askıda bırakarak oğlu Mihail'in soydan geçme hakkını tanımadı. Diplomasi, prenslikte *statu quo*'yu Miloş'un ölümünden sonra da yaşamında olduğu gibi koruyarak işi başından yoluna koydu. Prens Miloş 23 Eylül 1860'da öldü. Bab-ı Âli ve konsolosluk erkânı, oğlu prens Mihail Obrenoviç'e prensliğe yükselişi dolayısıyla nezaket gösterisinde bulundular, yeni Prens de hemen orun yöneltme (mansıp tevcihi) beratını istedi ve bu kendisine verildi. Kısa süre içinde enerjisi ve zekası ile büyük ün kazandı. Prens dinç yaşlılığını, yurdunda tacı kalıtsal kılmaya adamış bulunuyor; o, kendisini kuşatan Slav ve İlliryalı halkların ortasında Sırbistan'ın ulusal bir merkez olabileceğini hissediyor. Onu, Bab-ı Âli karşısında, halâ ülkesinin sırtına yük olan en sıkıcı tabilik (vasallık) engellerinden kurtulmaya çalışacak kadar yürekli yapan işte budur. Sırbistan Prensi Belgrad kalesine ve topraklarının belli noktalarına Türk askerlerini kabul etmek zorundadır. Bu durum, Sırbistan'da kuvvet olarak bulunan Türk askerleri ile Sırbistan sınırlarında bir sığınak arayan Bosnalı ya da Bulgarlar arasında, Macaristan'a göçmekte olan Kırım Tatarları arasında bazı çatışmalara neden oldu. Prens Mihail Türk garnizonlarının fazlalığına, sınırları üzerine düşman yığılmasına itiraz etti, seçkin bir adam ve arabulucu olarak B. Garaschanine'i İstanbul'a yolladı. Prens Mihail hiç değilse, kendi toprak-

ları üzerinde bulunan Türk uyruklarının kendi ülkesinin yasa ve mahkemelerine bağlı olmalarını istiyordu. Sultan Sırbistan'ın geri kalan kısmında buna razı görünüyordu, ama Belgrad'ta bulunan uyruklarını bunun dışında tutmaya çok önem veriyordu.

Bu koşullar içinde bir de Türkiye ve Karadağ savaşı araya girdi. Sırplar bir çok kez Karadağlıların davasına sahip çıkmaya eğilim gösterdiler. Türk askerleri ile kent halkı arasındaki bir kavga sonucunda, Belgrad'ın Türk kalesinden top ateşine tutulması (17 Haziran 1862), Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan batı illerindeki ayaklanma ve savaşı neredeyse birdenbire genelleştirecekti. Prens Garaschanine, Prens Mihail Obrenoviç adına özellikle İngiltere'ye Belgrad olaylarını göstererek protestoda bulunduğu sıralarda bir Osmanlı savaş gemisi Sırbistan kıyıları boyunca ilerlemekteydi bile. Kont Russel Sırpları düşmanlığı başlatmakla suçladı ve prensi, kötü niyetli danışmanların kendisini şiddet tedbirlerine başvurmaya ve onanmış antlaşmaları önemsememeye sürüklemelerine izin vermemeye davet etti. Diplomasi bir kez daha işe karıştı; Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlerin temsilcileri bir konferansta bir araya geldiler ve İstanbul'da toplantılar yaptılar. Bu toplantıların sonucunda Türklerin Sırbistan kalelerindeki durumunu yeniden düzenlediler. (26)

Arazi ve nüfus: Prensliğin yüzeyi 1000 coğrafya mili karesidir. Arazi, yönetim bakımından, 31 kent veya büyük kasaba 1.030 köy, 166.527 hane (aile) içeren 17 ile bölünmüş beş büyük arazi çevresi oluşturur.

Son sayım sırasında (1859) nüfus 1.101.128'e ulaşıyordu; 1834'de ise 700.000'i bulmamaktaydı.

Bu sayılarda, yerli nüfus 1.093.128, yabancılar ise (yaklaşık olarak) 8.000 görünüyordu.

Hükûmet: Yönetim biçimi Obrenoviç ailesinin elinde kalıtsal, ılımlı bir monarşidir. *Altesse Serenissime* diye nitelendirilen prens ya da *Kniaz,* tıpkı Romanya'daki *domnû* gibi, yetkiler kullanır, meşrutî devletlerde hükümdarlara tanınan üstünlük haklarından yararlanır, yasaları ve buyrultuları, yönetmelikleri ilân eder, kamu görevlerine atamalar yapar, askerî kuv-

vetlere komuta eder, uzlaşma ve antlaşmaları imzalar, ve yabancı devletlere karşı tek başına ulusu temsil eder. Sorumlu bakanların yardımıyla devleti yönetir.

Prensin yetkesini (otoritesini), senatonun *(soviel)* ve ulusal meclisin *(skoupchtina)* yetkesi dengeler, ılımlandırır.

1861 yılında baştan aşağı yeniden kurulan senato, skoupchtina'nın müdahalesinin gerekli olduğu haller dışında yasaların hazırlanması ve yeniden gözden geçirilmesi ile, ve ayrıca yıllık bütçelerin saptanmasıyla görevlidir. Prens tarafından yaşam boyu atanan on yedi üyeden meydana gelir.

Skoupchtina'lar ulusun büyük kongreleridirler. 2000 vergi yükümlüsüne (mükellefe) bir milletvekili olmak üzere doğrudan oyla seçilen vekillerden oluşan bir olağan *skoupchtina* vardır; maliyenin hesaplarını kabul etmek ve hükûmetin önerdiği geneli ilgilendiren her türlü tedbir üzerinde müzakerede bulunmak üzere tüzük gereğince her üç yılda bir toplanır; bir de *olağanüstü skoupchtina* vardır. Olağan meclisin dört katı üyeye sahiptir. Ancak bazı belirli durumlarda toplanır, örneğin taht boşaldığında boşluğu doldurmak için, yahut naiblik konseyi üyelerini atamak için, yahut prensin hayatta iken yerine geçecek kişiyi belirlemek üzere yapacağı seçimi onaylamak için, vb. toplanır.

Sırbistan yönetim bakımından bölge ya da illere bölünmüştür, bunlar da belli sayılarda bucakları içeren ilçelere bölünürler. İller vali *(naçalnik)* tarafından, ilçeler kaymakamlar tarafından, bucaklar ise ora halkınca seçilen ve aynı zamanda hem belediye başkanı hem de sulh hakimi görevini yapan *kmètès*'ler tarafından yönetilirler.

Adalet: Adalet, 1. Belgrat'ta bulunan yüksek bir yargıtay; 2. ilçe merkezlerinde bulunan bidayet mahkemeleri; her bucakta, ta bilinmeyen zamanlardan beri kurulu bulunan ve Kmète ile iki hakim yardımcısından oluşan *köy mahkemeleri* tarafından yerine getirilir. Duruşmalar açık ve sözlüdür; siyasî suçlarda ölüm cezası yoktur.

Eğitim: Resmî raporlara göre, 1863-1864 ders yılında prenslikte 315 kent ve köy ilkokulu, 380 öğretmen ve 15 975 öğrenci vardı. 55 öğretmeni ve 1.600 öğrencisi ile 9 ortaöğ-

retim kurumu, akademi adı altında birleşmiş ve yüksek öğretimi oluşturan 3 fakülte (felsefe, fen, hukuk); Belgrad'da bir askerî okul, Belgrad ve Pojarevatz'da, meslek eğitimini temsil eden iki ticaret okulu vardı. Bütün bu okullarda öğretim parasızdı.

Kilise işleri : Başat din Rum Ortodoks dinidir; bütün öteki ibadet biçimleri özgürce uygulanır. Sırp Kilisesi *autocéphale* (otosefal: kendi kendinin başı) olup, hiçbir bakımdan İstanbul'un Ana Kilisesi'ne bağımlı değildir. Kiliseyi, Belgrad başpiskoposu, *Sırbistan metropoliti* ve üç Chabatz, Negrotine, Oujitzé piskoposluklarının piskoposlarından oluşan ruhanî meclis yönetir. Piskoposları bu ruhanî meclis seçer ve prens onaylar, metropolitleri ise doğrudan doğruya prens atar.

Dış ilişkiler : Prenslik, 1 — İstanbul'da Sırp maslâhatgüzarı aracılığıyla Bab-ı Âli ile; 2 — Altı kefil devlet ile (Fransa, Avusturya, Büyük-Britanya, İtalya, Prusya, Rusya), bu devletlerin genel konsolosları aracılığıyla; 3 — Birleşik-Prensliklere Bükreş'teki Sırp Antlaşması'nın 17. maddesiyle kurulan Tuna kıyısı sakinleri daimî komisyonuna bir delege verir.

Ordu : Askerî kuvvetler, her ne kadar birbirlerini tamamlıyorlarsa da birbirinden ayrı iki unsura ayrılır; *sürekli ordu*, doğrusunu söylemek gerekirse, değişik sınıflar sayılan bir kadrolar topluluğundan başka bir şey değildir; *milis*'in örgütlenmesi Prusya landwehr'inin örgütlenmesini andırır, yalnızca ilk çağrı üzerine beş komutanlığa yani *voyvodalığa* bölüştürülmüş 50.500 adamlık bir kuvvet çıkarır.

Maliye : Son bütçeye göre, gelir ve giderlerin tutarı, içinde bulunulan mali yıl için şöyle tahmin edilmektedir:

Gelirler	9.272.226 frank
Giderler	10.203.130 »

Bu da 930.904 franklık *geçici* bir açık meydana getirmektedir.

Gelirler bütçesi şu ögelerden oluşuyor:

Olağan gelirler		7.749.583. fr.
Vasıtalı vergiler, devlete ait toprak ve evlerin icar ya da kirası, posta, telgraf	504.167	
Vasıtasız vergi (adam başına vergi)	5.295.417	
Gümrükler	1.458.333	
Çeşitli ürünler	491.666	
Olağanüstü gelirler		1.522.642
Toplam		9.272.225 fr.

Giderler bütçesi üç bölüm içeriyor:

Yapısal harcamalar		1.206.971 fr.
Prensin ödeneği	500.000	
Bab-ı Ali'ye tâbilik vergisi	490.000	
Patriğe para yardımı	982	
Senatoya ayrılan gelirler	203.489	
Skoupchtina'ya ayrılan gelirler ...	12.500	
Bakanlıkların genel hizmetleri		8.307.763
Adalet	1.125.539	
Eğitim ve diyanet işleri	868.705	
Dışişleri	274.377	
İçişleri	2.227.144	
Maliye	527.258	
Harbiye bakanlığı	2.947.227	
İmar işleri	337.502	
Çeşitli harcamalar		688.306
Toplam		10.203.130 fr.

3. — *MISIR*

Mısır, Muhammed'in ardıllarının (haleflerinin) ilk fetih yerlerinden biri oldu. 887 yılı sıralarında halifeler iktidarının

yerini, onların yeniçerileri, kendi yanlarında silâh altına aldıkları Türkmenler'in saltanatı aldı. *Tulunoğulları, Fatımî* ve *Eyyubî* hanedanları 1250 yılına kadar Mısır'a egemen oldular. *Memlûklar* ya da Türkmen sultanlarının asker köleleri, egemenliği ele geçirdiler. Türk hanedanı ya da *Bahrîye* (baharites veya bahrites) Memlûkları hanedanı 1382'ye kadar hüküm sürdüler; Çerkez soyu ya da *Burciye* (bordjites) *Memlûkları* soyu günümüze kadar Mısır'da egemen oldular, (27) çünkü Osmanlı İmparatoru II. Selim Mısır'ı ele geçirdikten sonra bu Memlukların sadece saltanatını kaldırmakla (ilga) yetindi. Onun ölümünden bu yana Memluklar, birkaç kez Osmanlıların yetke ve sözgeçirirliğinden kurtulmayı denediler. 1798'de Fransızlar bu aristokrasiyi kaldırdılar ve bütün Mısır'ı ele geçirdiler. 1800 yılında geri çekildiler. O andan sonra Mısır en korkunç anarşiye sahne oldu. Eski yetkilerini yeniden ele geçirmeye çalışan Memluklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yolladığı paşalar bu ülkenin yıkımıyla sonuçlanan korkunç kavgalara giriştiler. Memlukların en başlarda gelen iki beyinin savaşımı Türk ordusunun en savaşçı zümresini oluşturan birkaç bin Arnavutun kuvvetini arttırıyordu. Ücretlerinin ödenmemesi yüzünden çıkan bir ayaklanma sonucunda Mehmet Ali adında bir Makedonyalının komutasındaki Arnavutlar Bab-ı Âli adına yönetimi yürüten paşaya işten el çektirdiler ve onun yerine kendi başkanlarını geçirdiler. Bu adam şeyhlerden destek sağladı ve kısa zamanda Türk hükûmetince makamında onaylandı. Mehmet, imparatorlukların çehresini değiştiren, karakter sağlamlığına ve büyük görüşlere sahip bir adamdı. (28) Becerisiyle olduğu kadar enerjisiyle de öncellerinin (seleflerinin) ele geçirmeye boşuna uğraştıkları bir iktidara sahip olmasını bildi, ve gelecekte, pek yerinde olarak çekindiği Memlûkların iktidarı kapmalarını önlemek için Doğu'nun sık sık sahne olduğu şu korkunç çarelere başvurdu. 1 Mayıs 1811'de, bir bayram vesilesiyle Kahire'de oturan bütün Memlûkları sarayına topladı ve orada hepsini acımasızca kılıçtan geçirtti. Aynı zamanda taşra illerine dağılmış olanlarının da yok edilmeleri emrini verdi. Mısır böylece yatıştırılmış, barışa kavuşmuş oldu.

Paşa, bundan sonra, Arabistan'da, güçlerini zayıflatmayı

tasarladığı Vehhabîlere (*) karşı savaş açtı, ve 1849'un sonunda bu tarikatçılar (softalar) hemen hemen tamamiyle yok oldular. Daha bu sefer sonuçlanır sonuçlanmaz oğlu İsmail'i Nübya, Dongolah, Sennaar ve Kordofan (**) halklarına boyun eğdirmeye yolladı. Yunanlıların Türklere karşı yürüttükleri amansız savaşımda, askeriyle ve donanmasıyla yardımına koşarak Bab-ı Âli'nin sadık bir kulu gibi davrandı, ama karşılığında Kıbrıs adasının ve Suriye'nin kendisine verilmesini sağlamayı bildi. 1840 olayları onu taşra illerinden ettiler, ama Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı kalıtsal bir genel valilik olarak Mısır'ın sahibi olmasını sağladılar. Bu dikkate değer adam Fransızların 1798'de taslak olarak başlattıkları uygarlaştırma işini sürdürdü ve gerek onun gerekse ardıllarının elinde Mısır, Avrupa insanının ve biliminin yardımıyla büyük geleceklere yazgılı görünen yeni bir güç haline geldi. (29)

Toprak birliği ve yerine oturmuş bir yönetim birliği, eşkiyalık, rüşvet yiyiciliğin bastırılması, düzenli ve iyi talim görmüş bir ordu, her ulustan ve her dinden yabancılara karşı saygı, ülkenin bazı faaliyet dallarında Avrupa yöntemlerinin uygulanması, işte Mehmet Ali'nin güçlü taslağını çizdiği yapıtın en be-

(*) **Vehhabiler:** Arabistan'da yaşayan ve Vehhabiye'ye bağlı olan kimseler. Vehhabiye; 18. yüzyıl ortalarında Arabistan'da ortaya çıkan bir Müslüman mezhebi. Vehhabiye, Sünnilikten inanış yönünden değil, ibadet yönünden ayrılır. Vehhabilere göre; Allaha araçsız ibadet edilir. Dinin gerektirdiği ibadetleri bırakmak küfürdür. Namazı terk edenler kâfirdir; Peygamberden ve evliyadan yardım isteme şirktir (Allaha ortak koşma), türbe yapmak, kandil yakmak, ölüleri ziyaret etmek, evliyaya adak adamak, tütün, afyon içmek, tesbih çekmek yasaktır. Bütün bu kurallara göre, Vehhabiler dışındaki bütün Müslümanlar kâfir, onları öldürmek ve mallarına elkoymak helâl sayılır. (yay. n.)

(**) **Nübya:** (Nübia) Kuzey-doğu Afrika'da, Nil vadisinde, İngiliz Mısır-Sudan'ı arasında bir krallık. (yay. n.)
Dongola: Nübya'nın başkenti. (yay. n.)
Sennear: Mısır Senar krallığının başkenti Mavi ve beyaz Nil bölgesinde eski krallık. (yay. n.)
Kordofan: Aynı bölgede krallık. (yay. n.)

lirgin çizgileri bunlardır. Bu yapıt, ancak halk onun yararını ve büyüklüğünü anladığı zaman, ancak gerek kendi çıkarının gerekse genel valilerininkinin bu yolda olduğunu hissettiği zaman tamamlanacaktır. Denkser (hakkaniyetli) ve yumuşak bir yönetimle, parayla satın alınırlığın ve haksız vergi kesiminin önlenmesiyle fellahların ahlâki kurtuluşu, işte bu hedefe varmanın en iyi yolu. Bu değişme zorunlu olarak güç ve yavaş olacaktır, ama Mısır halkının yumuşak başlılığı, genel valilerin bilgili, açık fikirli girişkenliği bu geçişi kısaltabilir. İlerleme daha şimdiden çok büyüktür; hoşgörü, artık sadece yönetmeliklerde yazılı ve ilke olarak ilân edilen bir sözcük değildir, davranışlarda kendini göstermekte, törenlere yerleşmektedir. Bir Hıristiyan, Arakel-Bey Sudan valisi olarak atanmıştır, Kandiye karışıklıklarının ve Cidde katliamının yinelendiği görülmeyecektir artık.

Mısır, bugün için, bu yeniden doğuşa yardım edebilecek en elverişli koşullardadır. Eğer aklı başında ve güçlü bir hükûmetin birkaç yıl iş başında kalması sağlanırsa, eğer genel valinin ardılları ondan sonra onun yapıtını sürdürmeye dikkat ve özen gösterirlerse Mısır'ın da uluslar dizisinde kendi yerini alacağından hiç kimse şüphe edemez. Eski dünyanın üç kıtasının merkezinde bulunmak gibi eşi olmayan konumu dolayısıyla bütün fetihleri üzerine çekmiş olan bu güzel ve zengin ülke bir kez daha fethedilecektir, ama ardarda ona göz diken halklardan biri tarafından değil de tüm Avrupa tarafından, onun düşünceleriyle, kurumlarıyla, sanatlarıyla fethedilecektir. İnsanlığın ilk çağlarında orada doğan uygarlık, eskiden barbar ama bugün lûtfunu esirgemediği halkları ışığıyla uzun zaman aydınlattıktan sonra genç onun üzerinde parıldamak üzere geri dönecektir. (30)

4. — *TUNUS*

Tunus'un toplam nüfusu 1.500.000 kişi tahmin edilmektedir. Bu nüfus, Cezayir'de olduğu gibi *Tell* yahut ekin toprağı ve *Sahra* yani kum çölü olarak bölünen 12-15 milyon hektarlık bir arazi üzerine dağılmıştır.

Altı yüzyıllık bir zaman boyunca Arap hanedanlarının elinden yerli berberî hanedanlarının eline geçtikten sonra, ülkenin siyasal egemenliği XVI. yüzyıl içinde Türklerin eline düştü. Yıldan yıla gerginleşen tâbilik bağlarını, sonunda, Hammuda Bey 1811 yılında kesin olarak kopardı, paşa her türlü Osmanlı vesayetinden kurtuldu. O zamandan beri Türkiye siyasal otoritesini yeniden ele geçiremedi ve hükûmet işlerine burnunu sokamadı; yalnız, her beyden dini (feodal anlamda) bağlılık sunguları, onurlandırıcı armağanlar, göstermelik bir orun alır; dinsel bir savaş durumunda Türkiye'ye belli bir askerî kontenjan sağlanır. Ama Türkiye'nin gerçek anlamda ülke işlerine karışmasına hiçbir şekilde izin verilmez. Bab-ı Âli'nin *hat*'ları (*) bu naiplikte yayınlanmaz, bey, yasaları ve politik yapıyı kendi isteğine göre ve yerel divanla görüş birliğine vararak değiştirir; kendi adına para basar ve bütün memuriyetlere atama yapar.

Bu fiilî bağımsızlık, Avrupa devletlerince tanınmaktadır. Avrupa devletleri, beylerle, tıpkı bir hükümdarla olduğu gibi barış ve ticaret anlaşmaları imzalamışlardır; beylerle Bab-ı Âli'yi işe karıştırmadan savaş yapmışlardır. Fransa ile yapılan en son antlaşmalar 15 Kasım 1824 ve 8 Mayıs 1830 tarihli antlaşmalardır; bunlarda, bey, kendisi için ve ardılları için, savaş zamanında Tunus ticaret gemilerine karşı, korsan seferi hakkını kullanmaktan vazgeçmeyi uygun gören devletlerin gemilerine, aynı korsan seferi yapma ve buna yetki verme hakkını kullanmaktan vazgeçiyor; aynı zamanda, bey, kendi devletlerinde Hıristiyanların köleliğini bir daha geri gelmemek üzere kaldırıyor.

Son üç bey, Si-Ahmet (1837-1855), Si-Muhammed (1855-1859) ve şimdi hüküm sürmekte olan Muhammed el-Sadık (1859-1882), siyasal ve toplumsal reformlar yoluna adım attılar, bu reformlar yüce ifadelerini Muhammed'in söz verdiği, Muhammed el-Sadık'ın ilân ettiği yeni anayasada buldular. Medeni hukuk davalarına adlî yargıçlar bakar; cezaî adaleti ise bey kendisi, bakanlarının yardımıyla yürütür, yargıları derhal uygulanır. Ülke beyin bir çeşit vekilleri olan *kaid*'ler (*) tarafından yönetilir.

(*) **Hat: Padişahın yazılı buyruğu. (yay. n.)**

Siyasal ve anayasal reformları halk uysallıkla kabul etmişti; eğer Kuran'ın koyduğu vergilerin (Aşar ve Zekat) yerine kişi başına verginin geçirilmesi, Haznedar yani Maliye Bakanı'nın maliye anlayışına tehlikeli kolaylıklar sağlamasaydı, reformlar sağlamlaşmış olacaktı. Başlangıçta ölçülü olan bu vergi 1863 yılında kişi başına 72 kuruşa (yaklaşık 50 franka) çıkarıldı; bu, ülkenin yoksulluğunun kaldıramıyacağı bir şeydi: Bu yüzden patlak verip aşiretten aşirete yayılan ve henüz bastırılamamış genel bir ayaklanma, güçsüzlüğü, birliklerine güvenilemeyişi, çevresinde çarpışan karşıt etkilerin çekişmesi yüzünden etkisiz kalan beye koşullarını kabul ettirmektedir.

Avrupa devletleri Tunus sularına gemiler göndermekte pek aceleci davrandılar, çünkü genel politikanın çıkarları yerel işlerle birbirine karışmış durumda. Tunus Akdeniz üzerinde Sicilya'nın karşısında çok büyük stratejik önemi olan bir konumda bulunuyor.

Ülkenin refah durumu bu ayrıcalıklı konuma uygun düşmüyor. Halk, verimli bir toprağın ve sağlam bir iklimin doğal zenginliklerinden ancak ufak bir pay alabiliyor. Tahıllar, hurma, zeytin yağı, yün, deri, sürü hayvanları, sünger, dış ticaretin bellibaşlı kalemleridir, tutarları 12-15 milyondan fazla tahmin edilmiyor, ama olabilir ki iyi denetlenmeyen bir kıyı üzerinde yapılan aktif kaçakçılık bu kalemlerin resmi rakamlarını önemli ölçüde düşürmektedir.

Ticaret hareketinin Tunus kenti ve onun limanı Goulette dışında belli başlı merkezleri Bizerte, Soussa, Manastır, Sfax, Gabès limanları, Cerbe adaları ve içeride ise dinî kent Kayrevan'dır. Belad-Cerid, güney bölgesinde, kente adını veren hurma üretim ve ticaretinin yapıldığı zengin bir beldedir. Tunus'un karadan belli başlı ilişkileri, batıda, bir telgraf şebekesi ile bağlı olduğu Cezayir ile, güneyde Ghadamès vahaları üzerinden Orta Afrika iledir.

(*) **Kaid**: Kumandan. Fas'tan Tunus'a kadar olan bölgede, saray ve devlet işlerini, amme hizmetlerini tam yetki ile yapan kişi. (yay. n.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DİNLER VE IRKLAR

I — HIRİSTİYANLARIN GENEL DURUMU

Din gruplarının uyuşmazlığı. — Kilise ile devletin ayrılması zorunluluğu. — Cemaatlerin ayrıcalıkları. — Ruhanî çevrenin özerkliği. — Meclisler. — Meclislerin örgütlenme kusurları. — Patriklerin gücü. — Bugünkü durumun tehlikeleri.

Türkiye'de gerçek anlamıyla ulus yoktur, ancak uluslar, bir o kadar da ırklar ya da daha doğrusu bu koskoca imparatorluğun geniş toprakları üzerinde ve yanyana yaşayan, kaynaşmamış ve kaynaşmayan din grupları vardır; birbirlerini tutmazlar, ancak bu ırklardan birinin, yani Türk ırkının, ötekiler üzerinde elde tuttuğu üstünlük ile, kendisine vergi ödenen, ama başkaca bu gruplardan hiçbirinin iç yaşamının ayrıntılarına hiçbir zaman el uzatmayan, merkezî bir iktidarın otoritesi ile görünüşte birlik içinde birarada yaşamlarını sürdürürler. Avrupa'nın ve Doğu'nun bugünkü durumunda, böyle uzayıp gidemeyecek, sonunda kaçınılmaz bir dağılmaya varacak olan bu yukarıki duruma bir son vermek için imparatorluğun tüm uyrukları arasında hukuk eşitliği üzerine kararname çıkartmak, hatta dahası bu eşitliği kurup yerleştirmek yeterli değildir. Sultanın tüm uyruklarını, hangi Tanrı'ya inanırlarsa inansınlar, aynı bir ortaklığın üyeleri, aynı bir yurdun yurttaşları yapmak gerekir.

Müslüman olmayan cemaatlar birçok ayrıcalıklardan yararlanırlar. Bab-ı Âli, hükümetin yetki ve görevlerinin bir bölümünü kilise önderlerinin üzerine aktarmıştır. Daha sonra, hükümdarlık otoritesi sayısız başkaldırmaların boyuna yinele-

nen darbeleri altında, bir anlamda dağılıp saçıldığında, imparatorluğun dağılmasının ön belirtisi olarak ölümcül bir merkezden kopma (ademi merkeziyet) meydana geldiği zaman, Hıristiyan cemaatleri taşranın tüm başkaldıran yöneticilerinin kaprislerine göre ayrıcalıklarının ortadan kaybolduğunu gördüler. En sonunda, Sultan Mahmut yeniçeriliği yıkarak, imparatorluğu yeniden kurarak, bütün bu zorbalıkların yerine merkezî bir iktidar getirdi ve Bab-ı Âli'nin denetimi altında cemaatlerin tüm ayrıcalıklarını yeniden canlandırdı. Abdülmecid'in saltanatı çağcıl düşüncelerle dolu bir görevliler kuşağı yetiştirdi. Bugün artık, Bab-ı Âli'nin ne tâbi beyleri var ne de tımar sahipleri; sadece uyrukları var. Sultan, iktidarı ya da hiç değilse kendi eylem olanaklarını parçalara bölerek, şu anda yaptığı gibi imparatorluğu beş - altı genel valiliğe ayırarak bir ademi merkeziyet sistemini başlatıyor. Bu sistem İstanbul hükümetinin bir yığın ikincil sorunlardan kurtulmuş olarak kendini özellikle daha genel sorunlara verebileceği umuduna yol açıyor.

Her kentte, her köyde, orada sürekli olarak temsil edilen dini gruplardan herbiri bir cemaat meydana getirir. Bu cemaatın yasal (legal); önderi, dini önderidir; cemaatin kendi yükümlülüğüne düşen vergi payını üyeleri arasında bölüştüren başları vardır; her cemaatın, kendisini oluşturan ailelerin herbirinin nüfus sicilinin, medenî halinin yazılı olduğu ayrı kütükleri vardır; her cemaatın kendi mahkemesi, göreneğe dayanan hukuku, kendi özel yasalar sistemi (kavait) vardır. Kiliseler, okullar yapmak, din görevlilerine ve öğretmenlerine ücret vermek üzere istediği gibi vergi koyar; yani tek kelimeyle kendi gönlünce, kimseye hesap vermeksizin kendi kendini yönetir; merkezî iktidara karşı, ödevlerini vergi ödeyerek bir kere yerine getirdikten sonra tam bir özerklikten yararlanır. Bu örgütlü topluluklar, ortak bir inancın, ortak çıkarların birleştirdiği bu gruplar Türkçe de, bizzat resmi dilde *millet* adıyla bilinirler.

Türkiye'de, demek ki, basit cisim, organik molekül, Batı' da olduğu gibi *belediye (komün)* değil, ruhanî çevre (paroisse) dır. Yalnızca bir tek ırkın, bir tek din grubunun bulunduğu kentlerde ruhani çevre ile belediye (komün) birbirine karışırlar ya da daha doğrusu birbirinin yerini alırlar, aradaki ayrımı

ortaya çıkarttıracak hiçbir şey yoktur; ama iki ya da üç din grubu bir arada bulundular mı, ayrımın derhal kendini belli ettiği görülür. Böylece, zaten indirgenemez öğe olanın, bir anlamda politik atomun kendi merkezinde, köyün ya da kentin yüreğinde meydana gelen parçalanma ve karşıtlık, zorunlu olarak, bu köy ve kentlerin aynı saltanat altında birleşmesinin meydana getirdiği geniş topluluğun kolektif yaşamında da yeniden buluşacaklardır. Türkiye'de belediye birliği bulunmadığı sürece ulusal birlikten hiç sözetmemek gerekir; ruhanî çevreyi yıkmadan, her yandan belediyelikleri (komün) (mülkî yönetim birimlerini) kurmak ve örgütlemek önemlidir.

Son sultanın saltanatı sırasında bu yolda bir adım atılmıştı bile: Böyle bir kurum yaratılmış, hatta bazı meyvalar da vermişti. Daha parlak sonuçlar alınması için bu kurumun geliştirilmesi ve düzenlileştirilmesi yeterliydi, *meclis*'lerin kuruluşundan sözetmek istiyoruz, bu meclisler her tönetim bölgesinde müdür, kaymakam ya da paşa'nın yanında toplanırlar ve o bölgede bulunan cemaatların herbirinden bir delegeyi içlerine alırlar.

Meclislerin bugünkü örgütlenişlerinde ilk kusur şudur: Bu meclislerde Türk üyelerin sayısı bütün öteki din gruplarının delegelerinin toplam sayısına eşittir, bu yüzden reaya meclislerde Müslümanlarla hiç de eşit durumda bulunmaz, hiç de haklarını ve çıkarlarını meclislerde yeteri kadar temsil ediliyor ve etkin bir biçimde savunuluyor sayamazlar. Üstelik delegelerin seçiliş tarzı düzensiz ve keyfîdir; bu kurulun toplantıya çağırılması toplanmasını engellemekte çıkarı olabileceklerin elindedir; nihayet yetkileri müphem ve iyi belirlenmemiştir. Meclisin yetki ve görevleri, bizde, aynı zamanda, belediye meclisleri, il meclisleri, genel meclisler, hukuk mahkemeleri ve ceza mahkemeleri arasında paylaşılan yetki ve görevlere benzer. Meclis ilçe ve il tarafından yapılacak harcamalara bakar; vergiyi bölüştürür, Paşa, güç durumlarda benimsenmesi uygun gelen yönetimsel önlemler hakkında, kadı, önemli davalarda meclise danışır ya da danışması gerekir; ve özellikle bu yüzden de meclisin denetimi o kadar uzaklara ve o kadar değişik konulara uzanır ki çoğunlukla havada kalmak tehlikesini taşır. Ağır (vahim) durumlar-

da herhangi önemli bir karar alınması söz konusu olduğu zaman *büyük meclis* denilen kurul vardır, o zaman değişik ulusların dini liderleri ve en ileri gelen şahsiyetleri toplantıya çağrılır.

Beri yandan meclise üye seçmek ve vekillik yetkisini belirlemek için bizde anlaşıldığı anlamda ne büyük millet meclisleri, ne de seçimler vardır, ne ulusun mecliste temsili, ne de meclisin iç yönetimi, bir kelimeyle hiçbir şeyin kesin bir biçimi yoktur, hiçbir şey bir kuralla belirlenmemiştir; ama sağduyu ve görenek bunların yerini tutar, ve otorite, doğal olarak, kendiliğinden en zenginlere, en beceriklilere gider. (31) Özünde belediyeye ilgili olan bu örgütlenme Osmanlı uyruklarının bütün sınıflarının vekillerini aynı sıfatla ve aynı haklarla bir araya getirir. Ama genel çıkarların tartışıldığı, karma sorunların görüşüldüğü bu temsil dışında cemaat yalnız kendi şefine bağlıdır; bu şef genellikle seçim yoluyla atanır, taşıdığı ad ne olursa olsun kendi dininden insanların manevî efendisidir. Bab-ı Âli karşısında ise cemaat işlerinin yönetiminde geçici bir iktidarın sahibi kılınmış bir görevlidir. Bu önder sultanın otoritesini temsil eder, onun için onun seçimi imparatorluğun onayını (tensibini) kuşanmış bulunmalıdır. Dini önderin kendisi de piskoposları ve papazları atar, görevden alır ve başkanı olduğu ruhanî meclisten çıkan, bütün kiliselere ilişkin buyrultuları ilân eder. Sivil liderler olarak patrikler ve piskoposlar, hukuken ve Müslüman yöneticilerle aynı sıfatla taşra illerinin yüksek meclislerinin üyeleridirler; alt tabaka din görevlilerinin aracılığı ile topladıkları verginin bölüşülmesine başkanlık ederler. Cemaat üyelerinin nüfus kayıtları onların kançılarlıklarında bulunur; doğumlar, ölümler, evlenmeler ve sivil yaşamın bütün işleri burada kayıtlıdır. Patrikler ve piskoposlar vasiyetnameleri uygulattırırlar, sivil işleri, yalnızca para cezaları uygulama hakkıyla değil bedenî ceza kararları verme hakkıyla da yargılarlar. Bab-ı Âli'nin otoritesi onların istemlerine ancak yürütmeci (icracı, infazcı) olarak müdahale eder. Bundan başka, öğretim özgür olduğundan, Bab-ı Âli, Hıristiyan uyruklarına karşı bu konuda herhangi bir müdahalede bulunmamaya özen gösterir. Her cemaatın önderi bir çeşit eğitim bakanı sayılabilir, okul

açıp, kapama hakkı, eğitimi belirleyip saptama hakkı yalnızca kendisine aittir. Bunun karşılığında, cemaat üyeleri kendi önderlerini seçmek ya da görevden almak ve kendi aralarında vergileri paylaştırmak hakkını kullanırlar.

Son Hatt-ı Hümâyunun özel koşulları ile sultanın tüm uyrukları arasında o kadar uygun bir biçimde kurulan eşitlik, zamanı geçmiş ayrılacalıklarla birlikte, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında bu birinciler aleyhine bugün hâlâ mevcut olan ve hiçbir ayrıcalığın, hiçbir zaman Bab-ı Âli'nin doğrudan doğruya, araçsız otoritesinden kurtaramadığı çarpıcı eşitsizliği de kısa zamanda ortadan kaldıracak şekilde yayılıyor ve gelişiyor.

Zaman zaman Doğu'yu karıştıran bu kaynaşmaların, patlamaların, bu bunalımların başlıca nedenini bu eşitsizlikte aramalıyız; çünkü bu eşitsizlik bir yandan Müslümanları gerici çabalara kışkırtırken bir yandan da Hıristiyanları yeni istemlere itiyor. Bu karışıklıklar, pek çok kere de, Bab-ı Âli'nin tüm Müslüman olmayan uyrukları arasında bölünmelere yol açan kinle açıklanır. Bu kin özellikle dinsel alandadır, çünkü onlarda politik duygu yoktur, bu sözcüğün uyandırdığı düşünceler, hiçbir belirgin ulus olma anısı taşımayan bu ırkların zekasına işlememiştir. Şu son yıllarda, bizzat Bab-ı Âli'nin çabasıyla, devlet dairelerinde Müslüman iş arkadaşlarıyla eşit muamele gören Hıristiyan görevlilerin sayısı bir hayli olmuştur. Maliye bakanlığının üst görevlerinin, yakında, Türk memurlardan çok, rakamlarla uğraşmaya ve muhasebe tutmaya daha yatkın Hıristiyan memurlara verileceği söyleniyor. Gene hükûmetin, bu kez artık kesin olarak çözüme bağlamak üzere yabancılara tanınacak mülkiyet hakkı sorununu yeniden ele almak niyetinde olduğu bildiriliyor. Bir halk topluluğu üzerinde büsbütün üstün bir söz geçirirlik yetkisi sağlayacak görevlere gelince, düşüncelerdeki ilerleme, Bab-ı Âli'nin bu gibi görevleri reaya ve Müslüman ayırımı yapmaksızın tüm uyruklarına vermesine yetecek düzeyde değildir. Bir Rum bir Ermeninin, hele hele bir musevinin sözünü dinlemek istemeyebilir, keza bir musevi de ötekilerin. Reayaya ancak, ne kadar yüksek olursa olsun, kendilerine kişiye özel hiçbir yetki yüklemeyen Lübnan ve Sisam adası söz konusu olmamak koşuluyla, bir taşra ili hükümetinin

yapacağı gibi iyice belirlenmiş görevler emanet edilebilir. Bab-ı Âli, memurlarını, ayırım yapmadan, dinlerine bakmaksızın yalnız kişisel değerlerine göre, yetkili kılabildiği zaman Türkiye'nin kalkınması işi tamamlanmış olacaktır.

Bununla birlikte, birkaç yıldan beri önyargılar silinmeye, alışkanlıklar kaybolmaya yüz tutmuştur; bireysel faaliyet gelişiyor, aynı zamanda çıkarlar arasında bir kaynaşma meydana geliyor; ve düşüncelerde kaçınılmaz bir zincirlenme olduğundan, bir konuda ilerleme başka ilerlemeleri zorunlu olarak getirdiğinden okullar, öğrenim merkezleri çoğalmaktadır. Eğitim özgür ve parasızdır, çok büyük harcamalar gönüllü bağışlarla karşılanır. Sultan bu gelişmeye engel çıkarmak şöyle dursun, bir Hıristiyan okulu açmak, hatta bir kilise yaptırmak için kendi cömertliğine başvurulduğunda, istemi bizzat karşılayamıyorsa hükümdarlık ödeneğinden gerekli tutarı ayırır. Müslüman olmayan cemaatlar bu kalkınma işinde canla başla savaşım vermektedirler. Dergiler, yazınsal ve bilimsel gazeteler Bab-ı Âli'nin liberalizmine tanıklık eden bir çabuklukla birbirini izlerken, aynı zamanda Osmanlı hükümetine en düşman Avrupa gazeteleri de imparatorluğun her yanında serbestçe dolanmaktadırlar. Her ne kadar henüz karışık ve iyi düzenlenmemiş de olsa, çok belirgin bir hareket görülmektedir. Büyük büyük işletmeler; bankalar, doklar, genel mağazalar, fenerler, demiryolları, yollar, kanallar, ormanları ve maden cevherlerini işletmek üzere ortaklıklar ve benzerleri kurulmakta ya da kurulmaları hükümete önerilmektedir.

II — MÜSLÜMANLAR VE HIRİSTİYAN CEMAATLER

Müslümanların Sünnî ve Şiî olarak bölünmeleri. — Çok kadınla evlilik. — Haclar. — Frenkler. — Ulusun vekilleri. — Mülkiyet hakkı. — Barataryalar. — Katolikler. — Ataerkillik. — Fransa ve Avusturya-

nın koruyuculuğu (himayeciliği). — Yunanlılar. — Ruhban (rahipler) sınıfı. — Ermeniler. — Musevîler. — Keldanîler. — Nasturîler. — Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın soruşturması.

Müslümanlar: Müslüman dini, ilke olarak bir ruhban (din görevlileri) tabakasını kabul etmez, her mümin Tanrı'ya arada bir aracı olmadan yalvarır. Zorunlu ve ortak hiçbir ibadet yoktur. İmamların yardımı, aracı olarak varlığı, Müslümanların yaşamının hiçbir eyleminde (amelinde) zorunlu kılınmamıştır. Ülemalar (din bilginleri) ancak yasa adamıdırlar, hiçbir şekilde dini örgütlenmenin adamı değildirler. Bütün camiler, bütün din kuruluşları varlıklarını bireysel dindarlığa borçludurlar, ne devlet dini, ne din adamları tabakası, ne de tinsel (manevî) propaganda vardır.

Müslümanlar, *Sünnî* (yani Ortodoks - asla bağlı), *Şiî* (yani şismatik — asıldan ayrılmış) olarak ayrılırlar. Şiî'lere Suriye'de Tyr (Sur) ve Baalbek yakınlarında rastlanır, bunlar, örneğin acemler gibi, Muhammed'in gerçek ardılı (halefi) olarak Ali'yi tanıyan *Methualî*'lerdir. Mezopotamya'da *Methualî*'ler yanında Adana-Klikya'nın Hıristiyan olmayan birçok mezhepleri vardır, bunlar aynı zamanda İslam'ın aslından ayrılma kollarıdır, örneğin: Dürzî'ler, Ensarî'ler, Yezidî'ler ya da Kadmusî'ler bununla birlikte bu ayrılıklara ve çeşitliliklere karşın imparatorlukta islamlığın önemli bir çoğunluğu vardır.

Kölelik ve çokeşlilik: Türkiye'de kölelik sözüne Antik çağda ve Atlantik ötesi ülkelerde sahip olduğu anlamı vermekten kaçınmak gerekir. Türk kölesi, yasanın kendisine kişilik ve sahip olma hakkı tanıdığı atadan kalma bir hizmetkârdır. Sayıları günden güne azalma göstermektedir. 1846'dan bu yana İstanbul'daki köle pazarı kapatılmış bulunmaktadır.

Çok eşlilik seyrek bir olaydır. Erkeğe, eşlerinden herbirine uygun, yakışır bir durum sağlama zorunluluğu yükleyen koşul, bu lüksü küçük bir azınlığın ulaşabileceği bir şey yapmaktadır. Türk yüksek görevlilerinin hemen hepsi tek eşliliğe örnek olmakla övünürler.

Haclar : Mekke yolculuğu ahret mutluluğuna erişmenin koşullarından biri sayılır. Dindarlıkla yerine getirilen hac, ruhu günahlarından temizler ve gelecekteki yaşamda salt mutluluğu kazandırır.(32) Bununla birlikte Mekke'yi ziyaret eden, *hacı* ünvanını kazanmak üzere oraya giden Osmanlıların sayısı pek fazla gibi görünmüyor.

Hacılar Mekke'ye çeşitli yönlerden gelirler. Güney Arabistan, Hindistan, Sumatra ve Java Müslümanları, Nübya Arapları, Kızıldeniz yoluyla gelir, Cidde limanında karaya çıkarlar. Fas, Cezayir, Tunus, Trablus ve Mısır Müslümanları, bir beyin önderliğinde, karayoluyla gelirler. Türkiye biri Bağdat, öteki Şam üzerinden giden kervanlar gönderir. (33) Yasa, tüm hac boyunca ticarete izin verir.

Hac sürdüğü sürece ne kadar canlı, etkileyici bir görünüm verirse bitişi de o derecede karanlık, iç karartıcı ve acılı olur. Uzun bir yolculuk boyunca katlanılan yorgunluklara, kötü beslenmenin ve sağlığa elverişsiz konutlarda barınmanın sonuçları gelip eklenir. Bu nedenler ve kimi zaman hiç yiyecek bulunamayışı camiyi cesetlerle, ve Kâbe'yi görerek iyileşmeleri için oraya taşınan cançekişenlerle doldurur. (34)

Mekke'ye girebilmek için temel koşul Müslüman olmaktır. (35) Hacıların sayısı şu son yıllarda önemli ölçüde azalmıştır; bu azalma 1857 yılındaki Cidde olaylarına ve kolera korkusuna atfediliyor.

Yerine getirilecek işler, ayın ilk günü her ülke için özel olarak saptanmış yerlerde başlar. Buradan, Müslüman, *ehram* denilen hacı giysisini alır, ne kadar kirlenirse kirlensin bir daha bunu değiştiremez. Mekke'ye gelindikte, İbrahim tarafından kutsanmış kara taştan başlayarak Kâbe'nin çevresini yedi kez dolanır; dudakları, alnı ve sol yanağı ile bu taşa dokunur. Yedinci dönüşten sonra *zemzem* kuyusuna gelir; oradan iki kova su çeker; birinci kovadan içer, ikincisi ile baştan ayağa vücudunu ıslatır. Sonunda Arafat dağını ziyaret eder; burada ya bir sığır ya da bir keçiyi kurban olarak sunar. Bu törenden sonra hacı saçlarını, sakallarını traş eder, tırnaklarını keser. Bu tuvaletin bütün artık çöplerini *Mina* denilen yerde üç parmak derinliğe gömmek zorundadır. (36)

Ayın on dördüncü günü hac törenlerinin hepsi son bulur; Müslüman bundan böyle *Mekke ziyaretini yapmış olan* anlamına gelen *hacı* onur sanını kazanmıştır. Bu sıfat inanan kişinin adının önünde yer alır ve o bunu ömrü boyunca taşır.

Hacıların Mekke tepelerinde Tanrı'ya sunacakları saygının dıştan görünen törenleri bunlardır. Şurası dikkate değer ki, egemen olan Muhammed'in anısı değildir, özellikle saygı gören, önünde eğilinen İbrahim'in anısıdır:

Mekke kutsalsa eğer, bilir misiniz nedeni nedir?
İbrahim orada doğdu ve külleri orada dinlenmektedir.
(VOLTAİRE, Mahomet)

Frenkler : Avrupalılar, Türkiye'de çeşitli devletlerin siyasal memurlarının yargısı altında bir çeşit devlet içinde devlet oluştururlar. Bunlar Osmanlı yönetiminin elinden sıyrılan kolonilerdir. Hıristiyan büyük devletlerle Bab-ı Âli arasında *kapitülasyonlar* adı ile yapılan uzlaşmaların sonucudur bu durum ve bu kapitülasyonların başlatılmasına Fransa ön ayak olmuştur.

Yabancılar hiçbir zaman bu istisnaî durumun doğal sonucu olarak Türkiye'den imparatorluk içinde mülkiyet hakkı elde edememişlerdir. Eğer kimi Avrupalılar herhangi bir şeye sahipseler, bu, uyruk sayılan karılarının adıyla ya da imparatorluk uyruğu olan bir üçüncü kişinin adıyla olabilmektedir. Bunun gibi, Sultan'ın kendisine İzmir yakınlarında geniş bir toprak ihsan ettiği Bay Lamartine de bu topraklara kendi adına sahip değildir. Toprak Osmanlı uyruğu olan İstanbul'da bankacı B. Baltazzi adınadır. 1840 yılında Türkiye bu toprakları vergilendirme işine girişti, vergi ilkesi Avrupa hükûmetlerince bazı ihtiraz kayıtlarıyla kabul edildi.

Bu yenilik ciddidir: Türkiye'yi Avrupalılar için doğrudan mülkiyet ilkesini kabul etmeye götürür ve hükümetleri Türkiye'ye, eski uzlaşmaların ilkesine dayanılarak eşdeğer ödünler vermeye zorlar.

Türkiye'deki Avrupalı nüfusun tam resmî istatistikleri

yoktur. Yalnız İstanbul'da 1843 sayımı sırasında 15.000 kişi olarak tahmin edilmiştir. Buna kadınlar ve çocuklar katılırsa, bugün için 35.000'in altında hesaplanmamalıdır.

Frenkler, her İskele'de konsolos ya da konsolos yardımcısının çevresinde toplaşan ve herbiri kendi yasalarınca yönetilen çeşitli *ulus* toplulukları oluştururlar. Eski yönetmeliklere göre, hiçbir tüccar, Marsilya ticaret odasının izni olmaksızın, ve 40 bin ile 60 bin arasında değişen bir teminat akçesini peşinen yatırmaksızın iskelelerde yerleşemezlerdi, hiçbir zanaatçı mesleğini yürütmek üzere, yerleşmek istediği yerin konsolosluğunun işlemiyle, ulusal kurul kendisine kefil olmaya razı olmadıkça bu iskelelere gidemezdi, ve hatta sade yolcular bile ancak ahlâk durumları ve yolculuklarının gerçek nedeni üzerinde önceden yapılacak bir soruşturmadan sonra Doğu'ya gitmek üzere pasaport alabilirlerdi.

Bu hükümler, özellikle 18 Nisan 1835 fermanı ile kaldırıldı, bugün hâlâ Fransızların Doğu ülkelerindeki durumlarını bu ferman düzenlemektedir.

Bununla birlikte ortak haklar arasında bazı ayrık durumlar varolmakta devam etmiştir; örneğin konsoloslara, Fransız uyruklarına ve himayesindekilere karşı bazı polis ve gözetim hakları veren ve bu kişileri Fransız yasa ve mahkemelerince yargılanabilir kılan hüküm bunlardandır.

Eskiden Doğu'nun her İskelesinde bulunan ulusal grup olarak örgütlenmeye gelince, bu örgütlenme artık yalnızca İstanbul, İzmir ve İskenderiye gibi Fransız kolonisinin sıkışık bir kitle oluşturduğu büyük kentlerde vardır. Burada *ulus*, her yıl ileri gelenler (muteberan) arasından seçilen ve konsolosun doğrudan denetimi altında o iskeledeki Fransız ticaretinin çıkarlarını gözetmekle görevli kendi *vekillerini* bulundurmaya devam eder. Resmî ziyaretlerde ve genel törenlerde bu milletvekilleri hemen konsolosun arkasında yer alırlar ve ulusun başında yürürler.

Avrupa devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri, Bab-ı Âli'nin hariciye vekiline, Osmanlı toprakları üzerindeki yabancılar lehinde istedikleri taşınmaz mülkiyet hakkına ilişkin kollektif bir nota vermişlerdi. Türk bakan 1862 yılında bu notaya kar-

şılık verdi, devletlerin isteklerine boyun eğmeye niyetli göründü, ancak şu koşulla ki, taşınmaz mülk sahibi yabancılar yerlilerle aynı yasaya tabi olacaklardı. Türkiye yüzyıllardan beri bu bakımdan tamamıyla ayrık (istisnaî) bir durumda bulunmuştur. Doğu'nun Limanlarına gelip yerleşen yabancılar Bab-ı Âli'ye bağımlı olmuyorlardı. Avrupalı devletlerin Bab-ı Âli'nin Hıristiyan uyruklarına verdikleri koruma (himaye) beratları gereğince ülkeye yerleşiyorlar ve kendi uluslarının uyrukluğunda kalıyorlardı, öyle ki konsolos sayısı kadar çeşitli yargı mercii vardı.

Kapitülasyonlar bunların sayısını herbiri için 15 olarak saptamıştı, Bab-ı Âli, onların kesin ayrıcalıklarını daha iyi doğrulamak için tüm yargı (kaza) yetkisini onların eline bırakmıştı. Sonradan antlaşmaların yenilenmesinde beratların sayısının saptanması terk edildi ve sınırı aşma birbirini izledi. (37) Bu ayrıcalıkların kullanılması Osmanlı hükûmetinin onurunu derinden yaralayan sürekli hak iddialarına, istemlere yol açıyordu; ve hükûmet ancak son derece büyük bir sabırla buna katlanıyordu. Şu halde bu yetki aşımını kaldırmak gerekiyordu; Napoleon'un İstanbul'daki elçisi General Sebastiani işe girişti, bu yöntemde sultanın hakları için olduğu kadar çıkarları içinde zararlı olan ne varsa hepsini ortaya çıkardıktan sonra Fransa'nın beratlarından kesin ve sürekli olarak vazgeçtiğini resmen açıkladı. (38)

Katolikler: Milliyet anlayışı Doğu Kilisesinde her zaman büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli halklarında milliyet düşüncesi uyandığından beri bu halkların bağımsız bir Kiliseye kavuşmak isteği gösterdikleri görüldü. Eflâk-Boğdanlılar ve Sırplar henüz dini özerkliklerini elde edememişlerdir, gene de metropolitleri İstanbul patriğine ancak ismen bağlıdır.

Katolikler, başlangıçta, şismatik patrikliklerin yargı yetkisi altında bulunuyorlardı. (39) 1830'da Fransa'nın araya girmesi sayesinde, bu mantıksız vesayetten kurtuldular, azad oldular. Katolik Ermeniler Doğu'da katolikliğin merkezi sayılırlar. Şu son zamanlarda patrildik onlarda iki güç olarak paylaşılmıştır: biri manevi ve azledilemez güç; öteki fani, yönetim-

sel görevlerin olağan değişikliklerine bağlı güç. Patrik fani gücün sahibi olarak kaldı; manevî (ruhanî) gücü bir prima'ya (baş papaza) bıraktı, primanın atanmasını Roma sarayı talep eder. Ne yazık ki imparatorluğun çeşitli halk toplulukları arasında bölünme hüküm sürmektedir. Bunlar için altı grup sayılır: Ermeniler, Marunîler, Melikitler, Bosnalılar, Arnavutlar ve Latin reaya; bu gruplar dışında hiçbir örgütlenmeleri olmayan bazı küçük katolik merkezleri vardır.

Türkiye'de katoliklerin durumu böyle. Eskiden, kendi değişkenlikleri içinde, Bab-ı Âli'den ancak Fransa'nın resmî desteğiyle yardım isteyebilirlerdi. Bugün artık, günden güne seyrekleşen olağanüstü durumlar dışında bu himayeyi istemek zorunda değiller. Bununla birlikte Fransa'nın koruyuculuğu, sultanların Fransa krallarına verdikleri, özellikle de Süleyman'ın Birinci François'ya 1535'de verdiği kapitülasyonlar gereğince, hangi ulustan olurlarsa olsunlar, sultanın uyrukları dışında, tüm katolik din adamları üzerinde hâlâ kanat germektedir.

Avusturya da aynı şekilde, Doğu'daki bazı dini kuruluşları ve Sırbistan, Eflâk ve Boğdan'ın katolik kurumlarını korumaktadır. (40)

Yunanlılar: Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin başlıca nedeni, yenenlerin yenilmiş halklardan uzak, tecrit edilmiş kalmakla işledikleri hatadır. Bu özellikle Yunan halkı için doğrudur, yenenler Yunan halkının kalıtçısı olmak durumundaydılar, onun kurumlarının büyük bir bölümünü alıyorlardı ve ona kendi zenginliklerini, kendi yasalarını ve kendi dinini bırakıyorlardı. Türkler bıraktılar Yunanlılar ulus olarak varlıklarını sürdürsünler, ve işte bu ulus uyanıyor bugün, kendine güveniyor, kendi gücünü biliyor ve Güney Yunanistan'daki özgür kardeşlerine gıpta ve umutla bakıyor.

Rumlar siyasal ve dini örgütlenmelerini II. Mehmet'e borçludurlar; dinlerini serbestçe kullanmalarına izin veren, kendi kendilerini yönetme, Osmanlılar ulusundan ayrı geniş bir cemaat kurma hakkını kendilerine veren II. Mehmet'tir. Yunan Kilisesi, bütün Osmanlı İmparatorluğu içinde dört patrikliğe ayrılır: İstanbul patrikliği yüz sekiz piskoposluk dairesi içerir; İskenderiye, Antakya, Kudüs patrikliklerı ise hepsi birarada

otuz sekiz piskoposluk içerirler. Avrupa Rumlarının başı İstanbul patriğidir, yanında bir ruhanî meclis (synode) bulunur. Bu patrik vezir rütbesindedir ve eskiden muhafızları yeniçerilerden oluşurdu. Patriğin bir çeşit sarayı, büyük memurları, bir logothète'i (41) bir papalık mektupçusu, bir arşimandriti (manastır başkanı) vardır. Yunanlı uyrukların bütün medenî hukuk ve ceza davaları, evlenme sözleşmeleri, mirasla yapılan bağışlar, vasiyetnameler, boşanmalar onun mahkemesinin ya da divanının yetki sınırları içindedir. Rahipler tabakasının başta gelen yüksek rütbelilerinden oluşan bu mahkeme hapis, sopa çekme, kürek cezaları verebilir. Bütün Müslüman yetkilileri patriğin Hıristiyanlar hakkında ve aynı şekilde piskoposların kendi piskoposluk bölgelerinde verdikleri mahkeme kararlarını uygulatmak zorundadırlar. Adalet yönetimi patrikliğin başlıca gelirlerinden birini oluşturur ve anlaşmazlık (ihtilâf, niza) konusu nesnelerin değerinin yüzde onunu alır. Patrikliğin öteki gelirleri ruhban zümresinden aldığı vergi ile rütbe verme törenlerinden kesilen bir vergiden ve benzerlerinden gelir.

Ruhban zümresi iki dereceye ayrılır: Birincisi piskoposları ve keşişleri içine alır ki bunlar bekar kalmaya hükümlüdürler; ikincisi daha alttaki rahiplerden oluşur ve evlenebilirler. Piskoposların ayrıcalık, yetki ve görevleri patriklerinkinin aynıdır. Bunların altında, öşürlerden, vaftiz ve evlenme törenlerinden gelen gelirlerle geçinen *proestos* yani kendi ruhanî dairesinin başında bulunan papazlar gelir; sonra *papazlar*, bunlar günahlarını çıkarttıkları kişilerden bir vergi alan *pneumaticos* yani günah çıkartıcılar ile kilise ayinlerinden gelen gelirlerden başka gelirleri olmayan *ephemerios* yani gündelikçiler olarak ayrılırlar.

Ermeniler: Doğu'nun her bölgesinde dağınık bir biçimde bulunan Ermeniler İstanbul nüfusunun onda biri kadardırlar, İmparatorluğun tüm ticaret kentlerine dağılmışlardır, sayıları 1.900.000 kadardır, bunun 400.000'i Avrupa'dadır. Türkiye'nin tek iyi işçileridirler; İmparatorlukta bulunan az sayıdaki imalathaneyi (manufactures) bunlar kurmuşlardır. Zeki, bilgili olan Ermenilerin, özellikle, yabancı dilleri öğrenmekte şaşırtıcı bir yetenekleri vardır. Beş patriklerinden biri İstanbul'da bulunur.

Piskoposları Yunânlılarınkilerle aynı ayrıcalıklardan yararlanırlar ve aynı koşullarla adaleti yönetirler. Makamları ellerinden geri alınamaz. Ermeniler, birleşik-olmayan (yani gregoriyen) Ermeniler ve birleşik (Katolik yani) Ermeniler diye ayrılırlar. Katolik Ermeniler daha aydındırlar ama sayıları daha azdır. (42) Sivil olarak bir cemaat oluşturmaya ancak 1829'larda başlamışlardır. Katolik Ermenilerin iki iktidarı vardır: Biri dini, biri de sivil. Her iki din birliği de, ulusun kendi dağınıklığının sonucu olan çok karmaşık bir hiyerarşiye sahiptir.

Yahudiler : Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'da 75.000 yahudi vardır, sayıları yalnızca başkentte 30.000'i bulur. Ulusun, ömür boyu görevde kalmak üzere atadığı bir haham-başı ve iki haham yardımcısı tarafından yönetilirler, bu üçü bir yüksek mahkeme oluştururlar. Gene ömür boyunca atanan yedi üyeli bir kurulun Triumvira'ya (üçlü yöneticilere) eleştiri ve itirazlarda bulunmak hakkı vardır ve yalnız bu kurul genel meclisi toplantıya çağırabilir. Adliye *rejidores* denilen bir çeşit beledî hakimler tarafından yönetilir.

Keldanîler-Nasturîler : Ermenistan'ı Mezopotamya'dan ayıran dağların sırtlarında Osmanlı hükümetine boyun eğmiş bir çok aşiret yaşar. Bunlar Keldanîler ve Nasturilerdir, kökenleri çok eski zamanlara kadar uzanır. IV. yüzyılda Apollinarisme'e ve Adrianisme'e karşı başarıyla savaşmış olan Mopoueste (*) piskoposu Theodore, özellikle de İstanbul patriği Nestorius (teslisin ikinci şahsı) Kelimetullah'ın insan soyu ile tözsel birliğini yadsıyan yeni bir dalâlet mezhebini öğretiyorlardı. İskenderiye, Efes ve İstanbul Ruhanî meclisleri her iki sapkını mahkûm etti, ama yandaşları varlıklarını, sürdürdüler, sayıları da çoktu. Bugün için Türk ve Acem toprakları üzerinde Urmiye (**) (Rizaiye) ile Musul arasında toplanmış durumdadırlar. Sayıları yetmiş bin olan bu dağlılar, dış görünüş bakımından

(*) **Mopsuestia**: Anadolu'da (Klikya bölgesi) şehir, Bugün Misis adını taşır. I. Selim'in Mısır seferinden dönüşünde Türk hakimiyetine geçti. (yay. n.)

(**) **Urmiye**: (Rumiye) Türkiye ile İran arasında ve aynı adı taşıyan gölün kıyısında şehir. (yay. n.)

kendilerini çevreleyen Kürtlerden hiçbir şekilde ayırt edilmezler. Oldukça yoksul bir yaşantı sürdürürler, yaklaşık yirmi yıldan beri süren Türk işgali, ağır yükümlülükler, durumlarını daha da ağırlaştırmıştır, her yıl, ertesi yılın vergisi ile birlikte ödenen bir vergi bakiyesi saptanmaktadır ki, bu da ülkenin hükümete karşı borçlarını durmadan arttırmaktadır. Zaten, kendilerinden yasaya aykırı olarak ve zor yoluyla aşırı bir öşür (aşar) alan Kürt reislerinin akınlarıyla yıkıma uğramış, Müslüman aşiretlerin içinde sıkışıp kalmış köylerin Hıristiyanları, Bab-ı Âli'ye karşı vergilerini toplamakla sorumlu Rum Patriği Mar-Simon'a vergilerini ödemeyi tümden kestiler. Bugün Osmanlı hazinesi Keldanî ve Nasturîlerin borçlarını 600.000 franktan çok olarak takdir etmektedir. Keldanî'leri kuşatmak üzere birliklerin Van, Musul, Seest ve Kotour'dan yola çıkacakları bildiriliyor. Dinî garaz ve yağma içgüdüsü ile hareket eden Kürt aşiretleri Osmanlı birliklerine katılmaktan geri kalmıyacaklardır.

Bu seferin amacı Nasturiler kadar bazı Kürt aşiretlerinin de ödenmesi gecikmiş vergilerinin alınması olacaktır, ama bu gibi sorunlarda Hıristiyan ve Müslüman çıkarları birleştiği zaman, yönetimin yürümesini sağlamakla yükümlü memurların çoğunluğu, ne yazık ki, üstlerinin taşıdıkları dinsel hoşgörü anlayışına her zaman uygun davranmazlar.

Bugünkü durum ve koşullarda, bu yoksul halk topluluklarına karşı yapılmak istenecek sefer pek çok kötülüklere yol açmak gibi bir tehlike taşıyacaktır.

Bazı kişilerin sözlerine bakılırsa, Keldaniler 35.000 franktan fazla borçlu değillermiş, çünkü, önemli tutarların kendilerinden haksız olarak tahsil edildiği, vergi toplamakla görevli memurların çoğunluğuyla okuma bilmeyen ülke sakinlerine olsun, kendi dilinden başkasını bilmeyen Patrik Mar-Simon'a olsun ödenen miktardan daha az bir rakam örneğin 40.000 kuruş yerine 10.000 kuruş gösteren makbuzlar verdikleri iddia ediliyor. İleri sürülen bu iddialar ne olursa olsun Osmanlı hükümetinin koruyuculuğunun kendi dağlarına da uzandığını görmekten başka bir şey istemeyen reayaya isyankâr gözüyle bakmak çok katı bir yargı olur. Onlar, genel olarak, önceden yapılacak

bir tartışmayla saptanan vergilerini ödemeye hazırdırlar ve yalnız, maliyenin sadakatsız memurlarının ve Kürt önderlerinin kendilerine baskı yapmamalarını istiyorlar.

Şükür ki, sultanın bakanları, Bab-ı Âli'nin, tüm uyrukları üzerinde otoritesini sürdürebilmek için birbirine rakip ulusları ve dinleri karşı karşıya getirmekten ibaret olan eski politikasından vazgeçen aydın kişilerdir. Onun için, Keldanî-Nasturîler ile emperyalist birliklerin desteklediği Kürtler arasında, kısa zamanda bir katliama dönüşecek ve Müslüman halkların düşüncesinde çok kötü etkisi olacak bir çarpışmanın meydana gelmeyeceğini ummak yersiz olmaz.

İmparatorluğun doğusunda, özellikle Urmiye'de Müslümanlar kalabalık ve bağnazdırlar, kötü bir dürtü onları Hıristiyanlara karşı en korkunç aşırılıklara sürükleyebilecektir. O zaman, Bab-ı Âli'nin terk ettiği Hıristiyanlar, son çare olarak, yabancı bir devletin kollarına atılmakta gecikmeyeceklerdir. Bu da bugünkü durumda büyük bir tehlikedir.

Bugün Bab-ı Âli'ye bağlı geniş topraklarda yaşayan ulusların son derece çeşitli oluşu, bunların çoğunluğunu Rusya'ya bağlayan etnografik ya da dinî bağlar, her an, yankısı tüm Avrupa'da hissedilecek devrimlere neden olma tehlikesi taşımaktadır, çünkü İstanbul'u elde bulundurmak Rus çarlarının gücünü arttıracaktır; bu da Avrupa dengesinin en son temellerini bir çırpıda yıkacaktır.

Bu etnografik ve dinî nedenlere, Rus politikasının, dünya egemenliği çabasını Osmanlı İmparatorluğu'nun fethi ile sürdürme eğilimlerini eklemek gerekir. I. Petro'nun ardıllarına bıraktığı ve Peterhof arşivlerinde saklı, unutulmaması gereken vasiyetnamesi ([43]) Rusya'nın bu konudaki görüşlerinin neler olması gerektiğine işaret eder. Vasiyet, Rus halkını Tanrı tarafından dünya egemenliğine yazgılı kılınmış saydığını açıklar; *«çay olarak bulduğu ve ırmak olarak bıraktığı Rusya, ardıllarının elinde, yoksullaşmış Avrupa'yı verimli kılmaya yazgılı büyük bir deniz olacaktır ve eğer torunları onun akışını yönlendirmeyi bilirlerse bu denizin dalgaları, zayıf düşmüş ellerin karşısına dikebileceği tüm bentleri aşıp taşacaktır.»* Ve işte, bu akışı yönlendirmeyi onlara öğretmek içindir ki ardılı çarlara

öğütler bırakmayı görev bilmiştir. Bugün gerçekleşmiş çeşitli fetihleri zorunluluğunu gözler önüne serdikten sonra düşüncelerini şöyle dile getirir: *«İstanbul'a ve Hindistan'a olabildiğince yaklaşın. Buralarda hüküm süren kişi dünyanın gerçek hükümdarı olacaktır. Sonuç olarak, kimi kez Türkiye'ye, kimi kez İran'a karşı sürekli savaşlar çıkartın; Karadeniz üzerinde şantiyeler; tezgâhlar kurun, bu denizi, aynı şekilde Baltık Denizini azar azar ele geçirin, bunlar tasarının başarısı için gerekli iki noktadır; Basra Körfezine kadar sokulun, olanaklı ise, Suriye üzerinden eski Doğu ticaretini yeniden kurun ve dünyanın ambarı olan Hindistan'a kadar ilerleyin.»*

«Avusturya sarayına çıkar sağlayarak onu Türklerin Avrupa'dan kovulması işine çekin, ister Avrupa'nın eski devletleriyle savaşa tutuşmasına neden olarak, ister fetihten, ona da, sonradan geri alınacak bir pay vererek olsun İstanbul'un fethi sırasında Avusturya'nın kıskançlığını etkisiz kılın. Türkiye'ye yayılmış durumdaki birleşik olmayan yani şismatik (asıldan ayrılmış) tüm Rumları kendi çevrenizde birleştirmeye büyük çaba gösterin; onların merkezi, onların desteği olun, ve bir çeşit bir egemenlik yahut ruhanî bir üstünlük'le peşinen bir evrensel hakimiyet kurun; düşmanlarınızın evinde bir o kadar da dostunuz olacaktır.»

Bu vasiyetnamenin sözlerinin nasıl noktası noktasına izlendiğini, Rusya'nın politikasının bu vasiyetnamede açığa vurulan öğretinin mantığına ne kadar uygun olduğunu herkes bilir. Son Kırım savaşı, yalnız Osmanlı toprakları üzerinde değil, sultanın Rum dinini kabul eden tüm uyrukları üzerinde çarın hükümranlığını kurmak amacına yönelik vakitsiz bir girişimin sonucu idi. Helen halkının Rus hükümetine duyduğu sempati, o dönemde, kendini belli etmişti. Paris Antlaşması, Rusya'nın elinden Karadeniz'de bir savaş filosu bulundurma hakkını alarak kuşkusuz Rusya'nın Türkiye'ye yeniden saldırabileceği zamanı geciktirdi; ama bu antlaşma koşulunun etkisiz bir hale gelmesi ve Kırım'ın top yüklü ticaret gemilerinin Rus deniz gücünü bu kıyılarda yeniden kurması yalnızca bir an meselesidir. (44) Bu arada, Rusya, Türkiye'nin işlerine burnunu sokmak için hiçbir fırsatın kaçmasına izin vermiyor. Son olayların

Eflâk-Boğdan'a sağladığı neredeyse tam bağımsızlık, Prens Miloş'un Sırbistan'a geri dönüşü Hıristiyan halkları kışkırtmış ve yüreklendirmişti. Bosnalılar heyecan içindeydiler. Bulgaristan'da, vergilerin azaltılması, Tanrı hizmetinin Bulgar dilinde yapılması ve ulusun Rum ortodoks mezhebinden ayrılması için dilekçeler elden ele dolaşıyordu. Osmanlı hükûmeti bu illerde bir çeşit işgal ordusu bulundurmak zorunda olduğuna inandı, ama birçok baskı olaylarına yol açtı. Saint-Petersburg kabinesi, *Hatt-ı Hümâyunun* ve Paris Antlaşması'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan halkları lehinde karara bağlanan koşullarının uygulanmadığını büyük devletlere ihbar etmek için bu fırsattan yararlandı. Veziriâzam, bizzat kendisi bir soruşturma yapmakla görevlendirildi. Tam yetkiyle atanan Kıbrıslı Mehmet Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun bellibaşlı illerinde üç aylık bir gezi yaptı. Ama veziriâzam gezisine henüz başlamıştı ki Lübnan'da Dürzîlerin Marunîleri kılıçtan geçirmeleri Rus hükûmetinin şikayetlerine karşı konulmaz bir şekilde hak verir gibi göründü. Büyük vezirin gezisi Rumeli ve Avrupa illerinde bu olayların ortasında gerçekleşti. Kıbrıslı'nın raporu birçok yolsuzluğa dikkati çekti: *«Âşarı iltizama verme sistemi*, diyordu, *kırsal polis örgütü ve yolların durumu, ayırımsız herkes için haklı birer şikayet konusudur. Sanıklara mümkün olan her türlü güvenceyi verebilen birkaç ceza mahkemesinin kurulması ülkenin isteklerine en iyi karşılık verecek reformlardan biridir. Bugün toprak vergilerinin ve vasıtalı vergilerin (rüsumun) tahsilini düzenleyen yönetmelikler de gene bazı reformlara gerek göstermektedir.»*

Kıbrıslı Mehmet Paşa, ortaya çıkardığı yolsuzluklar arasında, Rumeli'ndeki Rum yüksek rahipler takımının bazı üyelerinin pek ahlâkî olmayan tutum ve davranışlarına da dikkat çekti; ama Hıristiyan uyruklarının Müslümanlardan gelen sistemli bir baskı ve zulümden yakınacak durumda olmalarının tamamıyla yanlış olduğunu; insan toplumlarının hepsinde olduğu gibi her sınıfın, adliyenin ciddiyetini gerektiren kendi suçlular kontenjanını sağladığını, ve imparatorluk aleyhine ihbar edilen şeyin, sadece, yabancı devletlerin düşüncesinde Müslüman otoritesini değersizleştirmeye çalışanların hayalinde mevcut ol-

duğunu savundu. (45) Açıklamaları şimdiye kadar yalanlanmadı; ama böyledir diye Rusya'nın işe karışması, tehdit edici bir belirti olmaktan çıkmadı, ve Rusya'nın kötü niyeti, bu durum ve koşullarda Türkiye'nin başına içinden çıkılmaz güçlükler açtı.

III— KAPİTÜLASYONLAR

Asıl anlamında kapitülasyonlar. — Kapitülasyonların imtiyaz karakteri. — I. François ile Kanunî Süleyman'ın ilişkileri. — Kapitülasyonlar dizisi. — Hükümlerin dört kategorisi. — Antlaşmalar. — Kapitülasyonların kaldırılması.

Kapitülasyon adı ile eskiden Bab-ı Âli tarafından Fransa'ya tanınan bağışıklık ve ayrıcalıkların (imtiyazların) tümü ve yine daha sonraki dönemlerde bu iki devlet arasındaki ittifak ve ticaret antlaşmaları anlaşılır ki, bunların içeriği bizim Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yuttaşlarımızın durumunu biçimlendirir ve ayrıcalıklarını güvence altına alır.

Başlangıçta, yalnızca Fransız ulusuna özgü bir şey olan bu ayrıcalıklar, yavaş yavaş öteki devletlerin çoğunluğuna da yayıldığından Bab-ı Âli ile İstanbul'da temsil edilen öteki Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerin dayandığı bütün sözleşme ve işlemler için de kapitülasyon sözü kullanıldı.

Fransız kapitülasyonları birbirinden ayrı iki bölümden oluşur: 1 — Asıl kapitülasyonlar, 1535'ten 1740'a kadar yedi madde halinde; 2 — Daha sonraki, ama kapitülasyonlarla bir bütünlük oluşturan *antlaşmalar*, yani Fransız Cumhuriyeti ile Bab-ı Âli arasındaki *Paris* Antlaşması denilen messidor (*) yıl

(*) **Messidor**: Fransız Devrim takviminin onuncu ayı (20 Haziran - 19 Temmuz). (yay. n.)

X. (26 Haziran 1802) tarihli antlaşma ve Fransa ile Türkiye arasındaki 25 Kasım 1838 ve 29 Nisan 1861 tarihli iki ticaret anlaşması.

Şimdiki halde birbirine karışmış olan kapitülasyonlarla antlaşmalar başlangıçta önemli bir değişiklik gösterirlerdi. Kapitülasyonlar, hükümlerini değiştirmekte veya hafilfetmekte her zaman özgür olan sultanın ilk önce Fransa kralına, sonra başka başka Hıristiyan hükümdarlara verdiği imtiyaz mektubudur. 6 messidor antlaşması ve sonra gelen antlaşmalar olağan, her zamanki biçim ve anlamında uluslararası uzlaşmalardır, yani karşılıklı olarak bütün süreleri boyunca tarafları bağlayan iki yanlı sözleşmelerdir. Antlaşmalar sonradan gelip kapitülasyonlarla bağlantı kurmuşlar, kapitülasyonların verdiği ayrıcalıkları (imtiyazları) yeniden anımsatmışlar ve onları kendilerine katmışlardır; bu yüzden kapitülasyonların başlangıçtaki geri alınabilir niteliğini kaldırmışlardır, ve Türkiye yönünden başlangıçta *bedava bir imtiyaz* olan şey, onun için uyulması zorunlu bir sözleşme (mukavele) haline dönüşmüştür.

İlk kapitülasyonlar, 1535 yılına, Bab-ı Âli ile ilk resmî ilişkilerimizin tarihine kadar uzanır. Bazı yazarlara katılarak kapitülasyonların kökeni, hicretin on beşinci yılında (636), Kudüs fatihi Halife Ömer'in bu kentin Hıristiyanlarına verdiği sözde bir fermana bağlanmak istenirse yanlış olur.

1270'de, Cesur Philippe Tunus kralı ile haçlı seferlerine son veren bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmada Afrika'da Fransız ticareti lehinde bazı bağışıklıklar anlaşma koşulu olarak yer alıyordu.

Daha sonra, bu bağışıklıklar, Jacques Coeur'ün itibarıyla daha da arttı, Jacques Coeur, 1447'de, patenta beratları elde etmişti, ki bu beratlarla, Sultan, daha önce Trablus ve İskenderiye'de konsolos bulundurma iznini almış Fransız tacirlerini koruyacağına söz veriyordu. Benzer beratlar 1453 ve 1479 yıllarında, daha Haçlılar zamanından beri Doğu'da ticaret yaptıklarını gördüğümüz Cenevizlilere ve Venediklilere de verildi. Bununla birlikte, gerek bu beratlar, gerekse 1507'de, Mısır'daki Memlûkların Marsilyalılara ve Katalonyalılara verdikleri ve Sultan Selim'in Mısır'ı aldıktan sonra (1517) onayladığı imti-

yaz beratları, özel çıkarları korumaya mahsus ticarî anlaşma koşullarından başka bir şey değildi. I. François, zamanının dinî görüşünün ulusların gözünden düşürdüğü bir halkla politik bir yakınlaşma plânı tasarlamayı göze alan ilk Hıristiyan hükümdar oldu. I. François Pavie savaş alanından, Sultan Süleyman'dan, gizlice, imparatorluğa karşı bir şaşırtma hareketi olarak yalancı bir saldırıda bulunmasını istettirdi. (46) Süleyman da söz verdi ve Macaristan'a saldırdı. Bizim Türkiye ile ittifakımızın ilk meyveleri bunlardı. Olayların akışıyla gelen bu yakınlaşma, Fransa'ya bir takım elverişli durumlar sağlıyorduysa da büyük bir hakkaniyet ve onur görevi de yüklüyordu. Bu da Sultan'ın yanında Doğu'daki katoliklerin çıkarlarını korumaktı. Onun için krallarımız bu yeni ittifaklarını bu davanın yararına döndürmekten geri kalmadılar. I. François özgürlüğünü yeniden kazanır kazanmaz Kutsal topraklardaki Hıristiyanların tapınaklarında özgür olmalarını istedi. Sultan'ın karşılığı bize ulaştı. Sultan, «*Hıristiyanların kendi koruyucu kanatları altında dinginlik içinde kaygısızca yaşayacaklarına, kapılarını, pencerelerini onarmalarına izin verileceğine, bugün için sahip oldukları ibadet yerlerini ve kuruluşları koruyacaklarına, hiç kimsenin, hiçbir şekilde kendilerine baskı ve eziyet yapamıyacağına, kendilerini tedirgin edemiyeceğine*» söz verdi.

Bu ittifak, on yıl boyunca, gizli, belirsiz, açığa vurulmayan, kesintiye uğramış bir ittifak olarak kaldı; ama Charles-Quint'in Provence'ı istilasından sonra I. François artık duraksamadı; Auvergne soylusu Jean Laforest'i olağanüstü elçi olarak tam yetki ile İstanbul'a yolladı ve sultanla sürekli ve açık (alenî) bir ittifak antlaşması yaptı. Doğu bize kapalı olmaktan çıkıyordu, Fransız bayrağına ticaret özgürlük ve güvenliği vaad ediliyordu; Hıristiyan tacirleri için sivil ve ticarî yargılama yetkisi yalnız konsoloslara tanınıyordu; Türklerle Fransızlar arasındaki anlaşmazlıklarda Türklerin tanıklığı kabul edilmiyordu; ceza davalarında Fransızları kıskançça yan tutmada dokunulmazlıkları olan alt mahkemelerin yerel yargısından kaçırıyordu; Fransızlar ancak Bab-ı Âli tarafından mahkûm edilebileceklerdi, orada da elçilerin koruyuculuğu kendilerine arka çıkıyordu; vasiyet bırakmak yetisi ve varislerin hakları, ister *ab*

intestat (vasiyetname bırakılmamış) olsun, ister vasiyetnameden gelsin, zoralımının dışında (masun) tutuluyor, konsolosların koruyuculuğuna veriliyordu. Büyük Hükümdar'ın toprakları üzerinde on yıldan az bir süre oturacak olan Fransızlar her türlü vergiden (cizye) bağışık tutuluyordu; herkese düşünce ve dinini açıklama ve kendi dininde ibadet etme özgürlüğü sağlanıyor ve bu özgürlük güvence altına alınıyordu; nihayet kölelere, tutsaklara ve aynı şekilde kendi dininden dönüp de Türk olanlara özgürlük veriliyordu, ve, bundan böyle Fransa'ya karşı korsanlık yasaklanıyordu: anlaşmanın belli başlı koşulları bunlardı, anlaşma din özgürlüğünü güven altına alıyor, Doğu'daki Hıristiyanların sivil ve ticarî özgürlüğünün temellerini atıyordu. Fransa, aynı antlaşmayla hem Türkiye karşısında Avrupa'nın, hem de Avrupa karşısında Türkiye'nin güvenliğini koşul altına alıyordu. (47)

Bununla birlikte, bu imtiyazların, özünde, politik bir karakteri ve kapsamı vardı. Fransa'nın düşmanı ya da rakibi devletler bu konuda atlamadılar. I. François'nın yaptığı ittifak, baştan, Avrupa'da gerçek bir içerleme ve kızgınlık fırtınası koparttı: ama bütün bu gayretkeşlik uzun ömürlü olmadı. Fransa'nın Doğu'da elde ettiği üstünlük ve çıkarların benzerlerini elde etme olanakları sezinlendiği ölçüde kaygı ve kuruntular yatıştı, ve ancak birkaç yıl geçmişti ki Avrupa devletlerinin çoğunun birbirleriyle yarışırcasına Türkiye'nin dostluğunu kazanmaya çalıştıkları ve İstanbul'a memurlar gönderdikleri görüldü.

1535 kapitülasyonu aşağıdaki belgelerle birbiri ardından pekiştirilmiş, yenilenmiş ve genişletilmiş oldu:

1569 kapitülasyonu, IX. *Charles* dönemi; padişah Sultan II. *Selim;* İstanbul'daki Fransız elçisi *Claude du Bourg.*

1581 kapitülasyonu, *III. Henri* zamanı, Sultan *III. Murat* Elçi *Jacques de Germini.*

1597 ve 1604 kapitülasyonları, *IV. Henri* ve Sultan *III. Mehmet ve I. Ahmet,* elçi *Jacques de Savari* ve *Brèves kontu.*

1614, 1635, 1640 kapitülasyonları, *XIII. Louis* zamanı, padişahlar Sultan *Ahmet I. Murat* ve *İbrahim.*

1649 ve 1673 kapitülasyonları, *XIV. Louis* zamanı, padişah Sultan *IV. Mehmet,* elçi *Noirtel markisi* (son kapitülasyon).

Bu son yenilemeden sonra kapitülasyonlar seksen beş maddelik bir bünye oluşturdular, yirmisekizinci elçimiz Bay de Vergennes, 1761'de İstanbul'daki ilk tercümanımız Deval'i kapitülasyonların ilk resmî derleme ve çevirisini yapmakla görevlendirdi. Deval'in metni Wenck'in *Codex jurigentium*'u içinde ve *Recueil des règlements consulaires des Echelles du Levant et de Barbarie* (Doğu ve Berberistan limanlarının konsolosluk yönetmelikleri derlemesi) içinde yer almıştı. Gene, Aix imparatorluk mahkemesi üyesi Bay Feraud- Giraud'nun önemli kitabı *De la juridiction française dans les Echelles de Lèvant* (Doğu Limanlarındaki Fransız yargısı üzerine)'da da tüm olarak yayınlaşmış ve madde madde yorumlanmış bulunuyor.

Artık tarih yönünden değil de geçerli kıldıkları bağışıklıklar ve ayrıcalıklar bakımından ele alındığında, kapitülasyonlar, kişilerin, 84. maddede belirlenen dört meslek ve kat sıralarına göre dört kategori yahut başlık altında özetlenir: «*Fransa'nın elçisi, konsolosları ve tercümanları, aynı şekilde bunlara bağlı olan tacir ve zanaatçıları, Fransız gemilerinin kaptanları ve deniz adamları, son olarak da bunların din adamları ve piskoposları, kendi katlarının sınırları içinde oldukları sürece... şimdiki halde, bu eski maddelerden ve şimdi anlaşma koşulları arasına giren bu yeni maddelerden yararlanacaklardır, bu maddeler, yukarıda adı geçen dört katın yararına uygulanacaktır, vb.*»

Birinci kategori, elçilerimize, konsoloslarımıza ve tercümanlarımıza, aynı şekilde bunlar tarafından «*Büyük Hükümdarın devletlerinde Fransızların huzur içinde yaşamalarını sağlamak için*» uygulanan koruma ve yargılama hakkına ilişkindir. Doğu'daki konsoloslarımızın, medenî hukuk konusunda olduğu kadar ceza davalarında da yargıç olarak özel bir görev ve yetki sahibi olmaları, bilinen alelade insan haklarına aykırı olarak, bizim Türkiye'deki yurttaşlarımızın yararına, bir çeşit ül-

ke-dışı hal yaratan ve bu hal gereğince Fransız uyrukları ile Fransa'nın koruyuculuğu altında bulunan kişileri Türk makamlarınca yargılanır olmaktan çıkartıp Fransız yasa ve mahkemelerine bağlı kılan bu aşırı haktan ileri gelmektedir. Birinci durumda, medenî hukuk konusunda konsolos ile, ulusun ileri gelenleri arasından seçilmiş iki (yargıç) yardımcısından oluşan konsolosluk mahkemesi bidayet mahkemesi olarak karar verir, temyiz Aix imparatorluk mahkemesi nezdine gönderilir. İkinci durumda ayırım yapılır, eğer sadece para cezasını gerektiren bir olay söz konusu ise konsolos, tek başına ve kesin olarak işi karara bağlar, eğer olay ceza hukuku alanına giriyorsa, konsolosluk mahkemesinde yargılanabilir, bu mahkemenin yetkileri her çeşit suçu içine alır, yalnız temyiz, ya da üst mahkemeye başvuru Aix imparatorluk mahkemesine yapılır. Ve son olarak eğer önemli bir suç, beden cezası ya da yüz kızartıcı bir ceza söz konusu ise, konsolos yalnızca kovuşturmayla yetkilidir, ve soruşturma bitince dosyayı ve belgeleri Aix mahkemesi savcısına gönderir.

Bay Feraud-Giraud Doğu'daki konsoloslarca yargılanan davaların bunların karar temyizleri sayısı gibi her yıl dikkate değer bir oranda arttığını saptıyor. On yıllık bir süre içinde, 1847'den 1857'e kadar, Aix mahkemesi 60 temyiz kararı vermiş bulunuyor.

Bizim Doğu'daki konsoloslarımıza tanınan yargılama hakkı ancak yurttaşlarımızın yalnız başlarına dava konusu oldukları olaylara uygulanabilir. Fransızlarla yabancılar arasında doğabilecek anlaşmazlıklar komisyon üyesi üç yargıçtan oluşan karma adalet komisyonlarına verilir; ve eğer anlaşmazlık bir Fransız ile bir Osmanlı uyruğu arasında olursa, dava ister ticaret, ister ceza davası olsun, 1850'den beri İstanbul'da ve imparatorluğun bütün büyük illerinde kurulu bulunan karma mahkemelere götürülür.

İmperium in imperio : ilkesinden gelen başka bir temel ayrıcalık, üstünlük hakkı da 70. maddenin güven altına aldığı konut dokunulmazlığıdır. Konsolos'un yazılı izni olmadıkça ve konsolos'un yetkilendireceği bir yardımcısı hazır bulunmadıkça

Türk makamlarınca bir Fransızın evine hiçbir ziyaret yapılamaz.

İkinci kategori, tüccarları ve ticaretle ilgili bütün genel kuralları kapsar.

Üçüncü kategori, ticaret gemilerinin kaptan ve mürettebatına ve genel olarak deniz taşımacılığına ilişkindir.

Son olarak dördüncü kategori, Türkiye'deki piskoposlar, çeşitli rütbeden din adamlarıyla, latin kiliseleriyle ilgilidir. Bu başlık altında toplanan hükümlerin en dikkate değerleri 32. ve 33. maddelerdekilerdir; bu hükümler, o zaman ellerinde bulunan ziyaret yerlerini Kudüs'teki İsa Peygamber'in mezarı kilisesinde oturan frenk rahiplerinin elinde bırakıyor, *düşman* ulusların, yani Bab-ı Âli ile hiçbir antlaşması olmayan ulusların Hıristiyan hacılarını Fransa'nın koruyuculuğu ve savunması altına koyuyor. 38. madde, bu koruyuculuğu ve ondan doğan ayrıcalıkları aynı ulusların Büyük Hükümdarın devletlerindeki tacirleri ve diğer tüm uyruklarına da yaygınlaştırıyor.

Kapitülasyonlardan sonra yapılan antlaşmalar hiçbir yeni ilke getirmezler, daha önce tanınan ayrıcalıkların sonucu ve gelişmiş biçimi olmaktan başka bir şey değildirler; gene de bazı belirgin ayrılıklar bu ikinci bölümü birinci bölümün kapitülasyonlarından ayırır. Böylece, 1802 antlaşmasının Karadeniz'de deniz taşımacılığı hakkına ilişkin 2. maddesi, ilk kez, Türkiye lehine karşılıklı olma koşulunu getirir. O zamana kadar Türkiye, gerek kendi kabuğuna çekilmiş durumundan çıkmak istemediğinden, gerekse ilk kapütülasyonların zorladığı anlayışa karşı gelmemek endişesiyle kendi toprakları üzerinde yabancılara tanıdığı politik ve ticarî ayrıcalıkların kendi uyruklarına da dış ülkelerde tanınması iddiasında bulunmamıştı. Aynı antlaşmanın 5. maddesiyle, Fransız Cumhuriyeti ve Bab-ı Âli, karşılıklı olarak, kendi mülklerinin (ülkelerinin) bütünlüğünü garantilediler. Bu hüküme 1840 ve 1856 antlaşmalarının öncüsü olarak bakılabilir, Türkiye bu antlaşmalarla Avrupa topluluğuna kesin olarak girdi.

1838 ve 1864 antlaşmaları bildiğimiz anlamda sıradan ticaret sözleşmeleridirler.

Birincisi, eski ayrıcalıkların içeriğinde hiçbir değişiklik yapmaksızın, yalnızca, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç yönetiminde olduğu kadar, öteki devletlerle olan dış ilişkilerinde de meydana gelen çeşitli nitelikteki değişikliklerin doğal sonucu olarak, yeniden gözden geçirilip düzeltilmesi gereken konuları yeni baştan düzenliyordu.

İkincisi eski gümrük tarifelerini değiştiriyor ve yeniliyor, ve 13 mart 1861'den başlamak üzere, Türk gümrüğünün Fransa'dan gelen ya da Fransa'ya giden her türlü metadan kestiği *ad valorem* (değerine göre) vergiyi % 8 olarak saptıyor, ancak şu ek kayıtla ki ihracat vergisi, değişmez ve son gümrük harcı % 1 oluncaya kadar her yıl % 1 oranında düşürülecektir.

Kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanı için yürürlüktedir, hatta, 1856 antlaşmalarına (madde 22 ve 28.) göre tam bir yasama, ticaret ve denizcilik özgürlüğünden yararlanan Eflâk-Boğdan Birleşik Prenslikleri ve Sırbistan gibi (vergiye) bağlı illerde de aykırı gibi görünebilen bir yaygınlıkla uygulanmaktadır. Kapitülasyonlar, yalnız bugünkü durumlarıyla Eflâk-Boğdan ve Sırbistan'daki uygulanmalarında değil, Türkiye'deki uygulanmalarında da çok ağır karşı çıkmalara yol açabilirler. Bu yüzden kapitülasyonları düzeltmek üzere gözden geçirmenin ve hatta tümüyle kaldırmanın uygun olup olmayacağı sorunu şu son yıllar boyunca bir çok kez kurcalandı. Bay Noguès, 1851 yılı Martında İstanbul'da yayınlanan bir broşürde, Valmy Dükü'nün 10 Aralık 1850 tarihli *Correspondant*'da çıkan makalesi vesilesiyle açıkça, kapitülasyonların kaldırılmasını istedi. Türkiye'nin en eski ve en bağlı dostu olmak sıfatıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınmasını çabuklaştırmaya yönelik bir önlemin alınmasında Fransa'nın özellikle başı çekmesi beklenir durumdaydı. Gerçekten de, kapitülasyonları sürdürmenin, Türkiye'yi Avrupa topluluğuna katan antlaşmalarla çeliştiğini ve kapitülasyonların Türkiye'nin bağımsızlığına zarar verdiklerini, onun yönetimini ve iç ticaretini bin bir türlü kösteklediklerini, yolsuzluk ve çekişmelerin tükenmez bir kaynağı olduklarını bilmemezlikten gelmek olanaksızdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HÜKÜMET VE YÖNETİM

Osmanlı hükümdarlığının karakteri. — Tahta varis olma sırası. — Hatt-ı Şerif'ler ve Hatt-ı Hümâyun'lar. — Sadrâzam (veziriâzam) ve Şeyh-ül İslâm. — Bakanlar (vezirler). — Özel divan (divan-ı mahsûsa). — Yönetim şuraları. — Büyük-meclis (divan). — Görevler ve zümreler. — Diplomasi, — İdarî bölünme. — Eyaletler. — Livalar. — Kazalar.

Hükümet : Protestan okulları için İncil neyse müslümanlar için de Kur'ân odur: vicdan özgürlüğünün yorumladığı bir yasa. Sultan, İngiltere kraliçesi gibi, dinin başıdır, Kraliçe Viktorya'dan daha yetkili değildir. (48) Sultanın iktidarı mutlak gözüyle bakılabilecek kadar sınırsız değildir. *Padişah* doğrudan doğduya ya da Türk dilinin *imparatorluğun taşıyıcısı* olarak betimlediği, Roma'daki Devlet bakanı ile aynı rolü üstlenen sadrazam aracılığıyla hükümet eder.

Türkiye hükümeti biçimiyle mutlak bir hükümdarlıktır, ama ilkesinde, belli bir ölçüde iktidarın etkisini sınırlandıran bir kurumlar ve gelenekler toplamıyla yumuşatılmıştır.

Tahta varis olma, yalnız hüküm sürmekte olan sultanın çocukları arasında değil, imparatorlar kanından gelen tüm prensler arasında ilk erkek çocuk olarak doğmuş olma sırasına göre olur. Onun için, tahtın bugünkü varisi, veliaht, Abdülaziz'in oğlu değil yeğeni, ölen sultan Abdülmecid'in oğludur. Hükümet hiyerarşisi çok basittir: Bir iktidar, bir yetki kuşanan her adam bunu tamamıyla bir başkasına geçirebilir, onu yetkili kılabilir; böylece sultan peygamberin vekilidir, her paşa sultanı temsil eder, bir rütbe taşıyan her asker paşayı temsil eder. Bu ilke Türk İmparatorluğu'nun askerî kökeninden gelir.

Sultan yasanın temsilcisi ve yasa eminidir (yasanın emanet edildiği kişidir); o, temel yapısını, niteliğini bozmamak koşuluyla yasada değişiklik yapabilir.

Sultanın kendi hükümdarlık ayrıcalığını (öncelik hakkını) kullanarak çıkarttığı kararnamelere *Hatt-ı Şerif, Hatt-ı Hümâyun* ya da kısaca *Hat* denir. Bunlar, fermanları betimlemek için kullanılan mühürdarlık terimleridirler, bu fermanların asıl nüshalarının başında sultanın *tuğra* ya da şifresinden başka bir de kendi el yazısıyla yazılı şu sözler bulunur: *Mucibince amel oluna* (yani gereğince yapıla).

Asıl Hatt-ı Şerif denilen şey bu formüldür, ancak anlam genişletilip yaygınlaştırılarak Hatt-ı Şerif sözü kararnamenin kendisi için kullanılmıştır, ve bununla sıradan fermandan ayıredilir.

Hatt-ı Şerif yalnız en önemli politik kararnamelere uygulanır, örneğin Türkiye'de reformun başlangıç noktası olan 3 Kasım 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi gibi, aynı yılın 22 Kasımı tarihli, Sırbistan'ın ayrıcalıklarını geçerli kılan Hatt-ı Şerif gibi; Hıristiyanlar lehindeki, Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesiyle «yüksek değeri» belirlenen 18 Şubat 1856 Hatt-ı Hümâyunu gibi.

Başkentte yetkililere gönderilen emirnameler kısaca sadrâzamın, tuğrasız parafını taşırlar; *buyurultu* (buyuruldu-irade) adını alırlar.

Sultan yasama ve yürütme, öncelikli çifte yetkisini, Türkiye'de hükümet yapısının kilit noktası olan iki önemli kişi aracılığıyla kullanır. Bunlardan biri *sadrâzam* yahut veziriâzam, öteki ise müftü yahut *şeyh-ül islâm*'dır.

Büyük vezir (veziriâzam) mülkî ve siyasî alanda sultanın temsilcisidir; yönetimin en yüksek başıdır; sultan kendisini vezirliğe yükselttiğinde bir *Hatt-ı Şerifle* büyük vezire yetki verir. Büyük vezirin emirnameleri *ferman* adını taşır; imparatorluk mührü kendisinde durur, orduya kumanda eder, maliye onun emrindedir, bütün memurları o atar; ama bu muazzam güç gerçekte eskiden olduğu kadar değildir artık. Sultan doğrudan doğruya yönetir ve öteki vezirler belli bir bağımsızlığa sahiptirler.

Şeyh-ül islâm dinî alanda ve adliye yönetiminde sultanı temsil eder. Hiç de bir ruhanî reis karakterinde değildir; özel görevi şeriatı yorumlamaktır. Hiçbir önlem, önceden onun *fet-*

va'sını almadıkça uygulanamaz; fetva, yürütme erkinin işlemlerini, Kur'ana ve *sünnet*'e (hadislere) aykırı hiçbir şey içermedikleri yolunda bir bildiri ile meşrulaştırmaya ve onamaya yönelik bir formüldür.

Devletin bakanlarının sayısı onbirdir:

1. Dışişleri bakanı (eski *reis efendi);*
2. *Serasker,* savaş bakanı (harbiye nazırı);
3. *Kaptan paşa,* deniz bakanı (bahriye nazırı);
4. Topçu başı;
5. Maliye bakanı (1838);
6. Tarım ve ticaret bakanı (1838);
7. Polis bakanı (Zaptiye nazırı) (1846);
8. Adalet bakanı (1857);
9. Eğitim bakanı (Maarif nazırı) (1857);
10. *Müsteşar,* büyük vezirin danışmanı, içişleri bakanının görevlerini yapar.
11. İmar bakanı (Nafia nazırı) (1863);

Özel divan (divan-ı mahsusa) kamu yönetiminin temelidir; büyük vezir, *şeyh-ül islâm* ya da *müftü, vakıflar* emini ve bakanlar kurulundan oluşur. Büyük vezirin ve müftünün, herbirinin ayda 23.000 frank maaşı vardır.

Bu devlet ricalinin hepsi bir arada Divan'ı (meclis-i Has'ı) meydana getirir.

Bu özel meclisin altında, iyileştirme tasarılarını hazırlayan on yönetimsel (idarî) ve adlî meclis (şura) vardır.

Bunlar: Eğitim komisyonu (Maarif encümeni), Savaş meclisi (Harp şurası), Topçuluk meclisi, Amirallik meclisi (Şura-i bahrî), Sayıştay (Divan-ı mahasebat), Tarım meclisi, Madenler, polis ve askerî fabrikalar meclisi.

Bütün bu meclislerin dışında ve üstünde çok kez *büyükmeclis* denilen şûrayı devlet ve adalet (Danıştay) yer alır (1840); üç kesime ayrılmıştır: yönetim, yasama ve adliye kesimleri (idarî, teşriî, kazaî). Bu son adlî kesimin önüne getirilen cezai davaların sayısı 1863 yılında 1.130 idi. (49)

Görevler ve rütbeler: Kamu görevleri tek toplumsal ayırımdır; bu görevlerinin dışında, Osmanlı, eşitlik düzeyine gi-

rer; bu görevler babadan oğula geçen bir soyluluk vermezler. Askerî hiyerarşi öteki görevlerdeki hiyerarşinin prototipidir. Görevler, kılıç görevleri, kanun makamları, yönetim görevleri, kalem memurlukları, saray memurlukları olarak ayrılırlar.

Büyük askerler şunlardır: *müşir* (mareşal), *ferik* (tümgeneral), *liva* (tugay komutanı-tuğgeneral), *miralay* (albay), *kaymakam* (yarbay), *binbaşı* (tabur komutanı), *kolağası* (binbaşı yardımcısı) ve *yüzbaşı*.

Yüksek yargıçlar içinde iki *kazasker, müşir*lerle aynı rütbeye sahiptirler. Bunlardan sonra aşağıya doğru, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflardan büyük yargıçlar (hakimler) ve daha sonra birinci ve ikinci sınıftan sıradan (adi) hakimler gelir.

Yönetimsel (idarî) görevlerde bugün artık *vezirler, mirimiram, mirülulema, kapıcı-başı* yoktur; bu sanlar hiç değilse sadece onur sanı olarak görülmektedirler. Kalem memurlukları beş kademeye ayrılır: birinci kademe *ferik*, son kademe ise *binbaşı* rütbesine tekabül eder.

Saray makamlarına gelince: baş-efendi (büyük-efendi *müşir* rütbesindedir, mabeyinci başı *ferik*, baş mirahur *liva* rütbesindedir.

Diplomasi : Türk diplomatlarının yabancı hükûmetler yanında çok saygınlıkları vardır; 1834 yılına kadar Türkiye'nin sürekli diplomatik görevleri yoktur.

Bu tarihten itibaren Rusya dışında bütün büyük devletlerde diplomatik görevliler bulunduruyor Türkiye. Londra'da bir orta elçisi, Paris'te tam yetkili, aynı zamanda Belçika'da akredite bir büyükelçisi, Viyana'da bir elçisi, Berlin ve Atina'da birer orta elçisi, Tahran'da bir elçisi, vb. var. Türkiye'nin yabancı ülkelerdeki elçileri ayda 15.000 frank, orta elçileri ayda 12 000 frank ve işgüderleri ayda 5.000 frank gibi önemli bir maaş alırlar.

Konsolosluklar erkânı onüç genel konsolos, onbeş konsolostan oluşur. Konsolosların görevleri salt onursal görevlerdir.

Diplomasi personeli arasında Hıristiyanlara geniş bir pay verilir. Londra elçisi Bay Musurus, eski Paris orta elçisi prens Callimaki Hıristiyandırlar.

Yönetim : Eskiden Osmanlı illeri *paşa*larca yönetiliyordu; paşalar, askerî gücü idarî güçle birleştiriyorlar ve aynı zamanda vergileri genel olarak iltizama (keseneğe) alıyorlardı. Üç tekli paşanın, sultan gibi, kullandığı bütün memurları, hatta kamunun güvenliğini tehdit eden bütün kişileri ölümle cezalandırmaya yetkisi vardı; *bey*ler ya da vali-muavinleri (alt-yöneticiler) onun emri altındaydı.

Türkiye bugün *eyalet* ya da genel valiliklere bölünmüştür; bunlar da *livalar* ya da *sancaklar* diye bölünürler, onlar ise *kaza*lara ayrılırlar. Avrupa Türkiyesi'nde 16 eyalet vardır, Boğdan, Eflâk ve Sırbistan devletleri de bunun içindedir, 42 liva ve 376 kaza bulunur. Asya Türkiyesi'nde ise 17 eyalet, 83 liva, 858 kaza vardır. Afrika'nın tabi memleketleri için bunlara 3 eyalet daha katılır.

Eyaletlerin yönetimi *vali* ya da kral naibi sanı ile nişan taşıyan genel yöneticilere verilir. Valinin yanında yardımını gördüğü bir büyük meclis (divan) bulunur, bu meclis defterdar, metropolit, ve *hocabaşı*'ndan ya da belediye delegelerinden oluşur. Her *liva*, genel vali yetkileriyle donatılmış bir *kaymakam* tarafından yönetilir; ona bir mahalli heyet yardım eder. Kazaların başında, kaymakamlara bağlı bir *müdür* bulunur, bir eşraf heyeti yardımcısıdır; nihayet *nahiyeler*, cemaat tarafından seçilen ve aynı zamanda hem vali-belediye başkanı hem de vergi toplayıcı görevini gören *hoca-başılarca* yönetilir. Her eyalette maliye işlerini gören bir defterdar, her *liva*'da ise aynı görevde bir *malmüdürü* bulunur. Kazalarda müdürler hem idarî hem de mâli işlere bakarlar. İdari örgütlenme böyledir: ancak gerçekte valiler, kaymakamlar, müdürler eski zamanın paşaları ve beyleriyle hemen hemen aynı kudrete sahiptirler. Buna karşın, nahiyelerin yönetiminde belirli bir ihtimam görülmektedir; hocabaşı'nın yanı sıra, *ayan* adı verilen seçilmiş görevliler, özel şahısların güvenlik ve mallarını, nahiyenin düzenini ve savunmasını gözetir, vergilerin adilâne dağıtılmasını sağlarlar. Kaldı ki, hemen tüm müslümanlar, başkanları cemaatin ve bireylerin haklarını korumakla yükümlü şu ya da bu loncanın üyesidir. Zaman zaman, tüm bir loncanın bir masumun hakkını korumak için müdahale ettiği görülür.

BEŞİNCİ BÖLÜM
TARIM, SANAYİ VE TİCARET

I — TARIM

Türkiye'nin Verimliliği. — Zeytinyağları. — Tahıllar. — Tarımın durumu üzerinde kesin yeri yoktur. — Kadastro. — Kötülükleri. — Yabancı sermaye Türkiye'den sakınmaktadır. — Türkiye'den göç yoktur. — Kötü ekim usulleri. — Hayvancılık.

Doğuluların gevşekliği, Avrupalıların ticari dehası ve zorlu faaliyetiyle rekabet edemez. Kader Doğuluları imalatçı dehadan yoksun bırakmış, ancak, buna karşın çok verimli bir toprak ve ucsuz bucaksız ovalar vermiştir. Sanayileri yoksa da, tarım onlara bunu fazlasıyla telafi imkânı sağlamaktadır. İnsanların bir sefalet ülkesi kıldıkları Türkiye'yi kader, bir vaat edilmiş toprağa çevirmek istemiş gibidir. Osmanlı İmparatorluğunda her çeşitten maden bol bol bulunur; yalnız kaçak olarak satılan bakır, tek başına, eğer büyük çapta işletilseydi İstanbul ticaretine, onu uyuşukluğundan kurtarabilecek yeni bir öğe sağlardı. Türkler, topraklarının zenginliklerini kendileri işletmek konusunda fazla gevşek ve isteksizler, ama bu işi başkasının yapmasına izin vermekte de çok kıskançlar. Avrupalılar, zaten, şimdiye kadar Türkiye'de mülk edinme hakkına sahip olmadıklarından, ne önemde olursa olsun herhangi bir tarımsal ya da sınaî spekülasyona girişememişlerdir.

Türkiye, sakinlerinin beslenmesi için yabancı ülkelere bağımlı değildir; bağımlı olmak şöyle dursun, yalnız iç tüketimi

için yeterli miktarda değil, önemli bir ihracatı da karşılayacak kadar tahıl ve öteki aşlıklardan üretebilmektedir. Avrupa Türkiyesinde dağların boğazlarında, ovalarda oldukça başarılı bir şekilde mısır yetiştiriliyor. Pirinç, yalnız Meriç boyunca, Trakya'da ve güney illerinin bazı bataklık bölümlerinde üretilmektedir. Çok miktarda fasulya, bakla, lahana, kavun, salatalık, domates kitlelerin beslenmesi için yetiştirilmektedir. Bütün Türkiye'de iyi şaraplar, (kırmızı ve beyaz) bulunur. Eflâk'ın Dragachan denilen beyaz şarapları çok beğenilir, Yanya yakınında Epir'inkiler çok üstündürler. Bursa'nın şarapları da çok iyidir.

Osmanlı İmparatorluğunun en önemli, en bol ürünlerinden biri zeytinyağı ve susam yağıdır, aynı zamanda yabancı ülkeler için önemli bir ihraç maddesini oluşturur. Küçük Asya, Suriye ve Ege adalarında özellikle zeytin ağacı yetişir. Türk Ege'nin toplam üretimi 8.280.000 okka tahmin ediliyor. (11.040.000 kilogram), bunun yaklaşık üçte biri tüketilir, üçte ikisi ise ihraç edilir. Belli başlı ihraç ülkeleri Rusya, İngiltere ve Fransa'dır. Trablus, Beyrut, Sayda, Saint Jean d'Acre, Şam ve Yafa'nın ürünleri hepsi bir arada 3.500.000 okka kadar tahmin ediliyor, gene bunun da yaklaşık üçte ikisi ihracata ayrılmaktadır. Ege'nin bazı adalarında, Mısır'da ve en çok Suriye'de susam yetiştirilmektedir. Tarsus ili Marsilya'ya 5 milyon okka susam ihraç eder. Saint Jean d'Acre (Akko)'nun ihracatı 2 milyona yükselir. Hemen söyleyelim ki, bu değerlendirmeler çok şüphelidir, kesin verilere dayanmazlar; çünkü istatistikçilerin Türkiye'de nüfusu saymada karşılaştıkları güçlükler, aynen bu imparatorluğun tarım durumunu belirlemek söz konusu olduğunda da kendini gösteriyor. Mülkleri değerlerine göre, yapılan ekinleri cinsine ve genişliğine göre sınıflandıracak bir kadastro yoktur. Gerçi İstanbul'da genel bir kadastro müdürlüğü kurulmuştur, burada her mülk sınırlarıyla kayıtlıdır, ama bilgiler mülk sahiplerinin kendilerince verilmiştir; onun için ihtiyat kaydıyla kabul edilebilirler. Zaten bu çalışma hemen hemen bir yüzyıllık bir zaman öncesine kadar uzanır ve Asya illeri için tamamlanmış da değildir. Bu konuda da yaklaşık değerlendirmelerle yetinilir, ama gene de toprağın do-

ğal zenginliği hakkında bir fikir vermek için yeterlidir. Böyleyken neden Türkiye göreli olarak yoksul bir ülkedir. Bay Heuschling bu soruya şöyle yanıt veriyor: «*Türkiye doğanın kendisine bağışladığı zenginlikleri akıllıca kullanarak en zengin, en çok ürün veren ülkeler arasında yer almalıydı. Ama Türkiye'de tarım bilimi yoktur, toprağın o kadar çeşitli olan ürünlerinin üretimleri yalnız göreneğe dayanır. İllerin çoğunda, tarlalar, arazinin ancak yaklaşık üçte ikisini tutarken geniş ve verimli alanlar boş otlaklara bırakılmıştır. Her ne kadar olağan bir yılın ürünü bilgili bir tarımla verebileceğinin ancak onda biri kadar değerlendirilebilirse de, toprağın son derece verimli olması sayesinde ürünler tüketimin üzerindedir.*» Daha bilgili bu tarımı Avrupa'dan gelip yerleşecek koloniler getirebilirdi. Bay Heuschling, bu konuda, Avrupalılara taşınmaz mülk edinme hakkını garantileyen 18 şubat 1856 yasasına büyük ümitler bağlıyor. Şöyle diyor: «*O kadar uzun zamandan beri yabancılara tanınmayan bu doğrudan mülk edinme, Avrupalı göçmenlerin bilimleriyle ve sermayeleriyle Türkiye'ye, tarım çalışmalarına o kadar elverişli, kendisini ziyarete ya da üzerinde yerleşmeye gelen yabancılara karşı o kadar konuksever, vicdan özgürlüğü, öğrenim özgürlüğü ve alışveriş özgürlüğü bulmaları o kadar güvenli olan bu toprağa doğru akın etmelerine neden olacaktır.*»

İşte yakında bu yeni temel yasanın ilânının üzerinden on yıl geçmiş oluyor, ama Avrupa'lı kolonların yasanın verdiği haklardan bol bol yararlandıklarını hiç de görmüyoruz. Bununla birlikte, çeşitli Avrupa devletlerinden, hele Almanya'dan göç gittikçe artmaktadır; göçler uzak, Okyanus'un ötelerindeki ülkelere doğru, Amerika'ya, Avustralya'ya doğru, Cezayir'e, Ümit Burnu'na doğru yöneliyor ve göç gene gidip Basarabya'nın Macaristan'ın steplerini bulacaktır. Ancak rastlantı birkaç tek tük kolonu Türkiye'ye sürüklüyor; ama gene de bütün yolcular Türkiye'yi kıtamızın en verimli ve en elverişli ülkelerinden biri olarak betimlemekte birleşiyorlar.

Güney illerinde dağ sekilerinin çeşitli ormanlarla kuşatılmış olduğu görülür, bu ormanlarda köknarlar, porsuk ağaçlar, sedirler, yeşil meşeler, yalancı çınarlar, cevizler, kestaneler ve

kayın ağaçları sırasıyla birbirini izlerler; herbir ağaç cinsinin yetişmeye başladığı yükseklik hakkında hiçbir doğru gözlemimiz yok; olasılıkla, bitki alanları İtalya ve Sicilya'dakilerle bazı uygunluklar gösterirler; ama Kuzey ağaçları orada Apeninlerde olduklarından daha güneye inerler. Kırkıncı paralele kadar, zeytin ve portakal ağaçları, dağların yüksekliklerinden ve kardan korktukları için deniz kıyısında kalırlar; ama kırkıncı paralelin güneyinde iklim tamamıyla değişir: elma ve armut ağaçları kaybolur, başlıca meyva ağacı zeytin ağacıdır, defne ağaçlarıyla karışmış tüm zeytinlik koca ormanlar Girit adasının ve Attika yarımadasının kıyılarını süsler. Her yanda taflan ve zakkum ağaçları görülür. Bağlar, Tuna kıyılarında başka, Marmara kıyılarında başka ürünler verirler.

Yunanistan'ın üzümleri daha çok şekerli madde içerirler ve tatlı şarap verirler, oysa Sırbistan ve Hersek'in soğuk ve sıcak fazlalıklarına karşı korunmuş olan bağları, taneleri suyla dopdolu, aynı derecede sert ve lezzetli şaraplar yapılan üzümler verir. Ne yazık ki bu güzel ülke verimli olduğu kadar kötü işlenmektedir. Tarım sadece kentlerin ve köylerin çevresinde yapılır; belli bir uzaklıkta ülke bakımsızdır ve hatta ıssız, çöldür. Bununla birlikte bazı iller, bazı eyaletler has buğday, arpa ve mısır gibi tahılları önemli miktarda dışsatıma gönderirler; pirinç ve sebzeler de çok boldur; keten ve kenevir de her yandan gelir. Kuzey illerinin çoğu çok miktarda meyva üretir. Bağlar milyonlarca hektolitrelik şarap verir. İpek, zeytinyağı, pamuk, tütün güney illerinin en dikkate değer ve en bol üretimleridirler.

Hayvan yetiştiriciliği tarımdan daha iyi bilinerek yapılmakta ya da hiç değilse daha gelişmiş bulunmaktadır. Atlar özellikle belirgin bir şekilde üstün tutulmaktadırlar. Tesalya atları güzellikleri ve kuvvetleri nedeniyle değerli atlardı. Türkler Tatar ırkını ülkeye getirdiler, ve bu iki ırkın karışmasından her ikisi de kazançlı çıktı; her ikisi de aynı derecede güçlü, azla yetinir ve yorulmak bilmez atlardır. Eşek ve katırlar İtalya'dakiler kadar güzeldir. Sığır soyu, özellikle, geniş düzlükleri güney Rusya'nın steplerini anımsatan ve çok güzel otlakları olan Tuna Prensliklerinde boldur. Boğdan, yılda 60-80

bin öküz satar dışarıya. Tuna havzasında milyonlarca baş koyun vardır. Dağlarda oturanlar için en fazla yararlı olanlar keçilerdir. Bosna ve Sırbistan'ın Almanya'ya 300.000 domuz ihraç ettiği söyleniyor; ama Türkiye'nin sürü hayvanı yönünden kaynakları hakkında hiçbir kesin bilgi hiç bir toplu veri yoktur. Veriler, istatistiklerin öteki konularında olduğundan daha fazla değildir; yaklaşık hesaplarla ya da kabataslak değerlendirmelerle yetinmek zorundayız. Ormanlar ve dağlar karacalarla, alageyiklerle ve yaban domuzlarıyla doludur. Buralarda bulunan etoburlar tilkiler, kurtlar ve ayılardır. Eskiden Yunanistan' da arslanlar yaşamıştı. Aristoteles zamanında, Arcananie(*)'deki Achélous (**) ırmağı ile Trakya'daki Nessus (***) ırmağı arasında bulunuyorlardı.

İmparatorluğun maden zenginlikleri pek çok ve önemlidir, özellikle de Balkanlarda ve Bosna Alplerinde; ancak pek az işlenmektedirler ve pek az miktarda demir, kurşun, bakır ve gümüş sağlarlar. Eskiler Pangeion (Pangée) tepelerinde altın ve gümüş madenlerini işletirlerdi.

Tuna'nın sol kıyısında bolca bulunan tuz ise, genellikle yabancı ülkelere ihraç edilirdi.

II — SANAYİ

Sanayinin geri durumu. — İmalathanelerin gerilemesi. — Yünlü kumaş, ve pamuk, ipek fabrikaları, — Saraçlık ve sepicilik. — Silahlar ve koşum takımları. — Hint incirciliği.

Sultanın devletlerinde hammaddelerin güzelliğine ve bolluğuna karşın sanayi çok geridir. Eskiden yerli imalathaneler

(*) **Acarnania**: Eski Yunanistan'ın batı bölgesinde dağlık bir arazi. (yay. n.)

(**) **Archelous**: Acarnania bölgesinde bir ırmak. (yay. n.)

(***) **Nestos**: (Mesta) Yunanistan'da Karasu ırmağı. (yay. n.)

(manufactures) yalnız halkın tüketimine yetmekle kalmıyordu, Avrupa ve Doğu'nun bir çok ülkeleri Türkiye'nin zengin dokumalarının büyük bir miktarını çekiyordu, oysa bugün İmparatorluğun sakinlerine her çeşitten daha iyi kalitede ve daha ucuza kumaş veren, Batı'dır.

Türkler kumaş imalatçısı olarak, silâh yapımcısı ve sepici olarak belli bir beceri sahibidirler; çelikten ve bakırdan yaptıkları işler, ipek ve pamuk kumaş boyacılığı değerden yoksun değildir. Yahudiler, bütün Avrupa'da ne iseler Türkiye'de de odurlar, yani tüccar ve tefeci; Türk gümrükçülerine malları değerlendirmek için yardımcı olarak hizmet ederler. Beri yandan, hükümet sanayi ve ticareti yüreklendirmek için hiçbir şey yapmıyor. Hükümetin kendine ayırdığı ipek, madenler ve tahıl tekelleri, üretimi durduruyor ya da sınırlandırıyor; limanlar doluyor, kum yığılıyor, ormanlar durduğu yerde yok oluyor, devletse bütün bunları umursamaz görünüyor.

Türkiye'de belli başlı sanayi kuruluşları ipek, pamuk, *fes* denilen kırmızı başlık, silâh, maroken, saraç işleri, hayvan koşumları fabrikalarıdır. Bu sanayiler pek çok sayıda işçi kullanır.

Türklerin yetenek ve becerileri söz götürmez; onların, müslümanların ayırdedici karakteri olan hareketsizliğe eğilimleri, sonunda, politik ve toplumsal alana ilişkin her şeyde olduğu gibi zanaatlarda da sanayi yönünden aşağı durumda kalmalarına neden olacaktır. Bugün Türkiye'nin sanayi kuruluşlarından çoğu son bulma durumundadır; bu sanayilerin ürünleri zaten pahalı idi; onların yerini, onların renklerini ve desenlerini taklit eden, yerli imalâtçıların ulaşamayacağı bir ucuzlukta olan Avrupa kumaşları aldı.

Bursa ve Beyrut Türkiye'nin sınai kentleri arasında birinci sırayı tutarlar.

İpek, Bursa paşalığının başlıca üretimidir ve kentin imalathaneleri tüm Doğu'da ünlüdür. 30.000 in üstünde insan ipek yetiştiriminde olduğu kadar fabrikalarda da çalışır. Özellikle İsviçre, pamuklu bezlerle Bursa'nın ipekli kumaşlarının hayran olunacak benzerlerini yaparak bunları tüm Küçük Asya ve Suriye'de alabildiğine yaydığından beri çok miktarda ham ipek Fransa'ya gönderilmektedir. İsviçre'de yapılan kumaşlar Tries-

te'ye yollanır, oradan da, en aktif, en iyi örgütlenmiş, en dürüst ve en ucuza yolculuk yapanlardan biri olan Adriyatik gemileriyle taşınır. Bu durum, gerek genel bir yoksullaşmayı gerekse hammaddeleri satarak Avrupa'da imal edilen nesneleri almanın daha elverişli olduğunun anlaşıldığını gösterir. Böylelikle İngiltere ve sanayici halklar ticaret ilişkileri kurdukları doğulu ülkelerin hemen hemen tüm şatafatlı sanayi kuruluşlarını yıkmaya başladılar.

Beyrut'a gelince, özellikle pamuk ve ipek ihraç eder. Büyük bir bölümü Marsilya üzerinden gönderilir, Marsilya'da kolay bir sürüm vardır. Bu pamuğun kalitesi iyidir; genellikle satış için gerekli nitelikleri olan bir pamuktur. Her köyde az bir masrafla kurulmuş ve son derece iyi havalandırılan küçük iplik yapımevleri vardır.

Beyrut yakınlarında yeni bir sanayi denendi; yani bir hintincirciliği kuruldu. Deneme başarılıydı; Beyrut'un iklimi hintinciri üzerinde yetiştirilen ve kendilerinden kırmızı bir boya elde edilen kırmız böceklerine elverişliydi. Alınan üründen bir örneklik dünya sergisine gönderildi.

Beyrut ve iskelelerinden yapılan toplam ithalatın değeri, 1864 yılında 45.735.341 frank, ihracatın değeri ise 62.403.480 frank idi.(50)

Alışverişler, kısmen peşin, kısmen de vadeli, satın alanın imzaladığı ve o yerin bir bankerince kabul edilen bonolarla yapılır; banker bu kabulü için yüzde bir komisyon alır. Ödemeler Londra veya Marsilya üzerinden yapılabilir. (51)

III — TİCARET

Ticaret antlaşmaları. — 1838 antlaşması. — Sonuçları. — 1862 antlaşması. — Hükümleri. — İç ticaret. — Şam. — Yafa. — Beyrut. — İskenderiye. — Tuna Prenslikleri. — Dış ticaret. — İngiltere, Fran-

sa, Avusturya, Belçika ile ticaret. — İthalat ve ihracat hareketi. — Galata Borsası. — İskeleler (limanlar). — Deniz yolculuğu.

Türkiye Avrupa devletlerine en çok ticareti ile yaklaşır. Türkiye'nin yabancı devletlerle ticarî ilişkilerini, bu ticaretin koşullarını ve ayni şekilde ithalat ve ihracattaki gümrük vergilerini belirleyen antlaşmalar ya da kapitülasyonlar düzenler. Hıristiyan ülkeler arasında Osmanlı İmparatorluğu ile ilk düzenli ve sürekli ilişkileri başlatan Fransa'dır. Kanunî Süleyman 1635'de I. François'ya ilk kapitülasyonları tanıdı; sonra bunlar Kanunî'nin ardıllarınca yenilendi ve bu ilk kapitülasyonların hükümleri daha sonra gitgide öteki uluslara da verilen kapitülasyonların çoğunda yer aldı. 1838'den bu yana kapitülasyonlar düzeninin yerini ticaret antlaşmaları düzeni almıştır. Bu cinsten ilk antlaşmayı sonuca bağlayan İngiltere olmuştur, onun ardından sırasıyla Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa devletlerinin çoğu gelir. Avusturya bu antlaşmalara yalnız Türkiye'nin kıyı illeri için katıldı, iç iller ve sınırdaş iller için kendi eski antlaşmalarını korudu. Viyana kabinesi böylece Doğu ile karayolu üzerinden geçiş ticaretini kendisi için güven altına almış oldu. Bu antlaşmaya göre, Türkiye'nin, ihraç etmek üzere satın alınmış her toprak ve sanayi ürünü, her türlü yükümden arî olarak yükleme yerine taşınabilir, orada, girişte % 9, çıkışta ise % 3 olmak üzere sabit bir vergi öder. Her türlü Fransız üretimi, ve Fransız gemilerine yüklenen her türlü emtia %3' lük bir vergi ile kabul edilir. Fransa uyrukları Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında yabancı ülkelerden getirilen malları serbestçe alıp satabilirler.

1838 antlaşmasının sonuçları Türkiye'de tarımın gelişmesi, halkların refah düzeyinin artması, Osmanlı İmparatorluğu' nu Rusya'nın tehlikeli etkisinden kurtarmak için ona verilecek iyilikçi ve ustaca bir itim, bir dürtü olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu, bu antlaşma ile uygarlık yoluna girecek ve batılı devletlere yaklaşacaktı. Bunda belli sınırlar içinde başarıya ulaşıldı;

ama Türkiye her şeyden önce bütün hammaddeleri büyük miktarda ve iyi kalitede üreten bir tarım ülkesidir. Oysa 1838 antlaşması Türkiye'ye sokulan Avrupa ürünlerine % 3 ve % 2 bir vergi, dışarı satılan yerli ürünlere ise % 9 ve % 3 bir vergi koyuyordu; işte 1838 antlaşmasının başta gelen kusuru bu ikisi arasındaki oransızlıktı. Gerçekten de Osmanlı hükümetinin tüm çabaları tarımı, genellikle toprak üzerindeki her türlü üretimi yüreklendirmek ve geliştirmek olmalıyken, bu imparatorluktan hammaddeleri çeken devletler de gene imparatorluğun zenginliklerinin gelişmesine ve çoğalmasına elbirliğiyle yardımcı olmalıyken, 1838 antlaşmasının sonucu üretimi felce uğratmak, çiftçinin gelirini azaltmak, kısacası tarıma zarar vermek oldu.

Ayrıca, antlaşma, Avrupa ürünlerine, doğrusu, sanayii olmayan, ama sonuçta ancak üretimi oranında tüketen bir ülkeye girişte yarıdan da daha az bir vergi kabul ettirmekle Avrupa ticaretini ancak görünüşte kolaylaştırmış oldu. Türkiye ancak çok üretirse çok tüketecektir; o halde üretmesine yardımcı olmak zenginleşmesini kolaylaştırmak gerekir.

Bu antlaşma, Büyük Britanya'nın birkaç ay önce yapmış olduğu antlaşmadan hemen hemen kopya edilmişti. İngiltere, özellikle, düşürmeye andiçtiği Mısır Paşası Mehmet Ali'nin gücünü kırmak için kendine bir silâh edinmek ereğiyle hareket ediyordu, onu, sultana karşı istediği gibi kullandığı muazzam kaynakların kendisine sağladığı tekelleri kaldırmaya zorlamak istiyordu. Dikkate değer olan şudur ki, açıktan açığa Mehmet Ali Paşa'yı tutan Fransa tastamam bunun benzeri bir antlaşma yapmakta duraksamadı.

İngiltere, Türkiye'ye olan ithalatının, ihracatından çok daha önemli olacağına da inanıyordu; bunda yanıldı.

Fransa ile yeni bir ticaret antlaşması 29 nisan 1862'de karara bağlandı.

Öteki devletlerle yapılan, hemen hemen benzer antlaşmalara örnek oluşturan bu antlaşmanın özü şuydu: «*Fransız uyruklarına ve gemilerine kapitülasyonlarla ve daha önceki antlaşmalarla tanınan haklar, ayrıcalıklar ve bağışıklıklar, bu şimdiki antlaşmanın değişiklik yapmayı konu edindiği maddeler dışında, aynen geçerlidir.*»

Fransız uyrukları ve gemileri en ayrıcalıklı ulusun uyruk ve gemileri olarak muamele göreceklerdir *(Madde I.)*.

Fransızlar, toprağın ve sanayiin bütün ürünlerini, ister ihraç etmek üzere, isterse ülke içinde ticaretini yapmak üzere satın alabileceklerdir. *(Madde 2.)*.

Ülke içinde yeniden satmak üzere satın alacak olan Fransız tacirleri, alışta olsun, satışta olsun en ayrıcalıklı Osmanlı uyrukları ile aynı vergileri ödeyeceklerdir. *(Madde 3.)*

İhracata ayrılmış eşyanın, yükleme yerine kadar taşınması için hiçbir vergi alınmayacaktır: yükleme yerinde nesneler değerlerinin % 8'i kadar bir vergiye tabi olacaklardır, bu vergi her yıl % 1 oranında düşürülecektir, ta ki % 1'lik sabit vergiye ulaşılıncaya kadar. İhracata ayrılmış ve vergiyi ödeyecek olan nesne yeni bir vergilendirmeye uğramaksızın el değiştirebilecektir. *(Madde 4)*

Fransızlara ait ve Fransız gemileriyle gelen nesneler boşaltma anında değerlerinin % 8'i kadar sabit bir vergi ödeyeceklerdir; altı ay içinde yeniden ihraç edilebileceklerdir: bu durumda vergi geri verilecektir yalnız geçiş vergisi (transit) tahsil edilecektir. *(Madde 5)*

Tuna Prensliklerinde ve Sırbistan'da gümrük olduğundan, Fransız malları, Eflâk-Boğdan ya da Sırbistan gümrük kapısına geldiklerinde, ancak gidecekleri yere göre vergi ödeyeceklerdir. *(Madde 6)*

Fransız malları, Çanakkale ve İstanbul boğazlarını geçmek için, boğazlarda yeniden ihraç edilmek üzere gemiden gemiye aktarma edilseler yahut karaya çıkarılsalar dahi hiçbir vergi ödemeyeceklerdir. *(Madde 7)*

Geçiş vergisi % 3'den % 2'ye düşürülmüştür ve sekiz yıl içinde, en son % 1'de dondurulacaktır. *(Madde 8)*

Yabancı ülkelerden gelen metalar üzerinde işlem yapan Fransızlar başlangıç ülkenin yurttaşlarıyla aynı vergileri ödeyeceklerdir. *(Madde 9)*

Tütün ve tuz, Fransızların Türkiye'ye ithal etmek yetkisinde oldukları metalar içinde sayılmayacaklardır artık. Bu metaların alış-verişini yapan Fransızlar en ayrıcalıklı Osmanlı uyrukları gibi muamele göreceklerdir. Zarar ödentisi olarak çı-

kışta bu maddeler üzerinden hiçbir vergi tahsil edilmeyecektir. *(Madde 10)*

Fransız uyrukları bundan böyle ne top, ne barut, ne savaş silâhı, ne cephane ithal edemiyeceklerdir.

Bu çeşitli maddelerin ticareti Osmanlı hükümetinin dolaysız ve özel gözetimi altınd akalmaktadır, Osmanlı hükümeti bu ticareti düzen altına alma hakkını edinmektedir. *(Madde 11)*

Osmanlı gemileriyle Fransa'ya giren Türk ürünleri en tercihli ülkelerin benzer ürünleri gibi işlem göreceklerdir. *(Madde 15)*

İşbu antlaşma yirmi sekiz yıl için geçerli olacaktır; Mısır' da, Sırbistan'da ve Tuna Prensliklerinde yürürlükte bulunacaktır. *(Madde 17)*

Bu son madde birkaç açıklama ister, ve bu maddeyi Paris Antlaşması ile 1858 sözleşmesinin bu tâbi devletlerin haklarıyla ilgili maddeleriyle karşılaştırmak gerekir.

Bu sözleşmenin *8. maddesi* şöyle bir hüküm taşır: «*Geçmişte olduğu gibi, metbu hükümdar sarayı ile yabancı devletler arasında yapılacak uluslararası antlaşmalar, Prensliklerin bağışıklıklarına dokunmayacak her hususta Prensliklerde de uygulanabilir olacaklardır.*»

2. Madde şöyle diyor: «*Prenslikler, imza koyan devletlerin kolektif garantisi altında, sahip oldukları ayrıcalık ve bağışıklıklardan yararlanmaya devam edeceklerdir. Dolayısıyla, Prenslikler, kefil olan devletlerle metbu hükümdarlık arasındaki uyuşmayla koşula bağlanan sınırlar içinde, Bab-ı Âli herhangi bir şekilde işlerine karışmaksızın, özgürce kendi kendilerini yöneteceklerdir.*»

Bu ilkeleri, 19 nisan 1861 Antlaşmasının 10 ve 11. maddelerine uygulayalım. Bab-ı Âli, Fransa ile uyuşarak, ithalat ve ihracat vergilerini, pekâlâ, *geçmişte olduğu gibi,* saptayabildi; böylece ne Eflâk-Boğdan, ne de Sırbistan, Fransız tacirlerinden % 8'in üstünde bir vergi istemek yetkisinde olamayacaklardı; ama Bab-ı Âli, bu ülkede tuz ve tütün ticaretini düzene koyma hakkını kendi yararına kurabildi mi? Hayır! çünkü, Bab-ı Âli' nin Prensliklerin ekonomik rejimine her türlü müdahalesi yukarıda sözünü ettiğimiz sözleşmelerle red edilmiştir. Eğer Bab-ı

Âli, bugün, örneğin, tuz ithali tekeli üzerinde hak iddia etmeye çalışsaydı, bu, Prenslikleri sahip oldukları bir bağışıklıktan yoksun bırakmak, yani 1858 sözleşmesinin 2. maddesini bozmak demek olurdu, Onun için Prens Couza ya da Prens Obrenoviç hükümeti, Fransızların % 8'lik bir vergi ile tuz ithal ya da tütün ihraç etmelerine izin vermek zorunda değildir; ama Bab-ı Âli'nin Prensliklerin bu çeşitlerin ticareti konusunda alacağı önlemlerle hiçbir alışverişi yoktur ve Fransız gemilerinin Prensliklere erzak, araç ve gereç götürmek üzere Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçmelerine engel olamıyacaktır, ne de onlardan vergi alabilecektir.

Yukarıda tahlil ettiğimiz antlaşma yabancılara toprağa sahip olma yetkisi vermez. Bab-ı Âli, bu konuda 1856 Hatt-ı Hümâyunu'nun hükümleri içinde kalmıştır. Bu hat, toprak edinme hakkını, eski antlaşmalarda yargılama ayrıcalıkları ve vergiden bağışıklıklar konusundaki değişikliğe bağımlı kılmıştır.

Türk sanayii çocukluk dönemini yaşamaktadır; Türkiye aslında tarım ülkesidir, tarımın kendisi de hâlâ en ilkel araçlarla yapılır. Çalışan adam azlığı, bilgisizlik, ulaşım yollarının olmayışı üretimin gelişmesine engel olur. Türk, Mağribî, Arap, genellikle Müslümanların yetenekleri toprak üzerinde çetin çalışmadan çok değiştokuş işlerine yatkındır.

Türkiye'nin iç ticareti hakkında toplu bir görüşe sahip olmak olanaksızdır. Şam, Yafa, Beyrut, Adana, İskenderiye, Galatz, Braila (*) Belgrad, ticaret hareketinin bazı yanlarıyla değerlendirilebilir olduğu yegane yerlerdir.

Şam ticareti, başlıca, yün, kökboya, pamuk, susam, anason, mazı, safran, kenevir, Anti-Lübnan ipeği üzerinedir. İthal ticaretine gelince, başlıca İngiliz, Fransız ve İsviçre dokumaları üzerine döner, Avusturya kumaşları da dikkat çekmeye başlamaktadır. Kervan yollarının geçmesi nedeniyle Şam, Suriye'nin ticaret hareketinin merkezidir.

Yafa ticareti özellikle ihracata dayanmaktadır. Bu ihracat 32.000 tonilatonun üzerinde metayı kapsar, bunlar arasında

(*) **Braila**: Tuna üzerinde, koyun ve hububat limanı Rumen kenti (yay. n.)

baş sırayı tahıllar tutar. Tonilato kapsamının en yüksek payı Yunan gemilerinindir; Fransız gemileri ikinci sırayı alır.

Beyrut'ta ithalat, ihracatı bir hayli aşar. Toplam 43 milyon franklık bir ticaret hareketinin yaklaşık 30 milyonu ithalat kalemidir. İthalatta birinci sırayı İngiltere alır; ondan sonra Fransa, Mısır ve Avusturya gelir. İhracatta ise en önde Fransa vardır.

Adana paşalığı uzun zaman Doğu İskeleleri ticaretinin dışında kalmıştır. Adana'da her türlü yetiştirim ihmale uğramıştır: burası da bütün zenginlik kaynaklarını içeren ve bol bol üretebilmek için pek az bir çalışma gerektiren bölgelerden biridir.

İskenderiye büyük bir ticarî faaliyetin merkezidir. İthalatı yaklaşık olarak 36 milyon frank, ihracatı ise 58 milyon frank tahmin edilir.

Tuna Prenslikleri, sanayi bakımından, Türkiye'nin Asya'daki paşalıklarından çok daha zengin değildir. İthal ticareti başlıca Avusturya lehinde, Basarabya ve Transilvanya yoluyla ya da Tuna üzerinden gerçekleşir. İhracat, Tuna üzerindeki limanlardan Galatz ve Braila'dan yapılır; Tuna üzerindeki yolculuk Sulina ırmak ağzının çıkardığı güçlükler yüzünden sık sık kesintiye uğrar. Bu sakıncayı önlemenin iki yolu vardır; kum yığılan geçidi boşaltmak için büyük çalışmalara girişmek ya da şu, kendisinden sık sık söz edilen ve küçük Çernovod kentinden başlayarak Karadeniz üzerindeki Köstence limanında son bulacak olan kanalı işletmek.

Sırbistan'a gelince, burada madenler ve ormanlar gelecekte başlıca zenginlik kaynağı olabileceklerdir. *Maidenpek* demir ve bakır madenleri hem çok zengin hem de işlenmeleri kolaydır. Türklerin çok az katıldıkları dış ticaret hemen hemen yalnız yabancıların elindedir, başlıca da Yunanlıların. Osmanlı yönetimince yayınlanan istatistik belgelerinin yokluğunda, imparatorluğun dış ticaretinin önemi ancak bu ticarete katılan çeşitli devletlerin yayınladıkları tablolara göre hesaplanabiliyor. Bu tablolara göre, Türkiye'nin yıllık toplam ithalatı 454 milyon franka, ihracat toplamı ise 406 milyona yükseliyor, bu da yılda 860 milyon franklık bir genel toplam verir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî hareketliliğini tam olarak değerlendirmek son derece zor bir iştir.

Fransız hükümetince yayınlanan *Dış Ticaret Yıllıkları* İstanbul liman hareketi üzerine şu bilgileri vermektedir; gemilerin sayısı ortalama 15.770 dir, hacim olarak 2.637.994 tonilato. Bu veriler kabotaj işlemlerini içerir. Ticaret hareketi başka başka bandıralar arasında şöyle dağılır:

Yunan bandırası	967.000	tonilato
İngiliz bandırası	505.000	»
Rus bandırası	335.000	»
İtalyan bandırası	305.000	»
Avusturya bandırası	284.000	»
Fransız bandırası	70.000	»

Türkiye'nin İstanbul'dan sonra en önemli limanı Selânik'tir. Selânik'in deniz ticareti ortalama olarak 17.518.000 franktır.

Karadeniz'de Trabzon, Batı ticaretinde özel bir rol oynar. Ticaret transit yoluyla gerçekleşir. Trabzon'da değişimin, alışverişlerin değeri 138 milyon olarak tahmin edilir.

İzmir limanı, İstanbul, Mısır, Yunanistan ve Marmara ile önemli bir kabotaj ticareti yapar. İhracat ve ithalatı bir arada yaklaşık olarak 65.155.135 franka yükselir.

Beyrut limanında ithalat 22-23 milyon arasında değişir, ihracat ise 15 milyon franga varır.

Türkiye'nin adalarının da Doğu ile önemli bir ticareti vardır; bu ticaretin, Kandiye, Kıbrıs, Metelin ve Rodos için 40 milyon franktan az olmadığı tahmin ediliyor.

Her yıl ilerleme oluyor, ama güçlükle. Bir zamanlar dünyanın en zengin beldeleri olan bu şaşılası ülkeler, yüzyıllardan beri içine düştükleri uyuşukluktan ancak umut kırıcı bir yavaşlıkla çıkmaktadırlar; ama gene de orada refah ve uygarlığın gösterdiği ilerlemeler bu yüzlerce yıllık uyuşuklukla karşılaştırılacak olursa, bitkin, mecalsiz onca halkın damarlarındaki sönmüş yaşamı yeniden canlandırmak için gereken çabaların değeri bilmezlikten gelinemez.

Hammadde üreten bütün ülkelerin dış ticareti gibi Türkiye'nin dış ticareti de iç ticaretinden çok daha önemlidir. Avrupa devletlerinin çoğu yüzyıllardan beri Türkiye ile ticarî ilişkiler içindedirler, ama Fransa XVI. yüzyılda başlayan bu büyük hareketin başını çekmiştir. Uzun zaman öteki uluslar ancak Fransız sancağı altında Türkiye'nin iç denizlerinde seyredebilmiş ve bu imparatorlukla alışverişte bulunabilmişlerdir. Bu ticarî işlemlerin temelini kumaşlar oluşturuyordu. Bugün için Türkiye'de tacir devlet olarak birinci sırayı tutan İngiltere'dir.

İngiltere ile ticaret: Büyük Britanya'nın Türkiye ve ona bağlı ülkelerle doğrudan ticaretinin toplam değeri 1863 yılında 258.617.000 franka yükselmiştir, Birleşik-Krallık'tan gönderilenler tek başlarına bu tutarın dörtte üçünü oluştururlar. Bu gönderilenlerin karşılığında meta olarak geri götürülenlerin kapsamı İngiltere'nin Osmanlı pazarındaki satışının üçte birine ulaşmaz. Türkiye'den İngiltere'ye satılan belli başlı metalar; tahıllar, kökboya, sünger, ham ipek, afyon, zeytinyağı, vb. dir. İngiltere'den Türkiye'ye ihraç edilen başlıca metalar ise pamuklu dokumalar, taş kömürü, demir, bira, keten kumaş, hırdavat, porselen, kap kacak, vb. dir.

Fransa ile ticaret: Fransa ile ticaret, pamuklu kumaş ve sömürgelerden gelen zahire ithalatını eline geçiren İngiltere'nin ve kumaş ticaretinin büyük bir bölümünü elinden alan Avusturya'nın gösterdiği ilerleme sonucunda önemli ölçüde azalmıştı. Ama 1850'den beri Fransa eskiden sahip olduğu önemi yeniden elegeçirmeye yönelmiştir. Türkiye'ye satılan yeni eşya, özellikle lüks maddeler arasında sayılıyor; değerli mücevherat, sanat eserleri, kitap, gravürler, müzik, ve benzeri. 1850'de Fransa'nın Türkiye ile genel ticareti 86 milyona yakın bir toplam tutuyordu, 1864'de 223.500.000 franka yükseliyordu. Şu halde, Doğu savaşının değişimlerin (mübadele) değeri üzerinde meydana getirdiği artışı da hesaba katarak, genel ticaret 1850'den bu yana iki katından fazlaya yükselmiş bulunuyor.

Avusturya ile ticaret: Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile önemli bir ticaret vardır, özellikle de Karadağ, Bosna ve Eflâk-Boğdan Prenslikleri sınırları dolayısıyla sınırdaş olduğu Avrupa Türkiyesi ile. Yalnız Bulgaristan için yıllık ithalat

rakamları ortalama 28.122.008 franka yükselir. Bulgaristan'da yer alan Avrupa Türkiye'sinin üç büyük panayırı yani Cuma, Karasu ve Sliven panayırları için yapılan ithalat da bunun içindedir.

Belçika ile ticaret : Belçika ile ticaret şeker, kumaş ve silaha dayanır. Belçika ticareti durmadan ilerlemektedir, çünkü Belçikalı fabrikacılar ve tüccarlar, yabancı ülkelerin gereksinimlerini sezmekte çok dikkatlidirler, ve kendileriyle yarışır durumda olanların yaptıkları iyi bir şeyin hemen benzerini yapmaya hazırdırlar, ve çünkü, Belçika ticareti, Belçika'nın konsolosluk görevlileri ve diplomatik memurları yoluyla çok iyi bilgi almaktadır.

Ticaret kuruluşları : Bu konuda Galata Borsasını, bir tüccarlar derneğini, iflâsları gözetme komisyonunu, buharlı gemiler Osmanlı şirketini, İstanbul, Anvers ve Havre buharlı gemiler Kumpanyasını, Boğaziçi vapurları kumpanyasını, birkaç Yunanlı sigorta kumpanyasını (yangına karşı sigorta kumpanyası yoktur), bir darphaneyi sayacağız.

İskeleler : Eski denizcilik terimi (ve liman, gemi durağı anlamına gelen) yanaşmalık *(escale)* sözünden türeyen iskeleler deyimiyle Türkiye'nin limanları ticaret yerleri ile eskiden Berberî devletleri denilen (Trablus, Tunus, Fas), Avrupalıların ticaret acentelerinin bulunduğu ve konsoloslarının koruyuculuğu (himayesi) altında yaşadıkları yerler anlaşılır.

Belli başlı iskeleler yirmibeş kadardır; şöyle ki: Altısı Avrupa Türkiye'sinde: *İstanbul, Selanik, Belgrat, Bükreş, Yaş, Galatz.* Beş tanesi Asya Türkiye'sinde ve bağlı adalardadır: *Trabzon, Erzurum, İzmir, Larnaka, Kandiye.* Altısı Suriye'de: *Halep, Beyrut, Kudüs, Şam, Bağdat, Musul.* Üçü Arabistan ve Mısır'da: *Cidde, Kahire, İskenderiye.* Beş tanesi de Berberî ülkelerinde: *Trablus, Tunus, Sus* (Tunus), *Tanca* (Fas), *Essaouira* (Megador-Fas).

Bu yerlerin her biri, bir konsolosluk mahkemesinin merkezidir, bu mahkemenin yargı yetkisi konsolosluğun yetki çevresini oluşturan daha az önemli iskelelerin hepsine uzanır.

Buharlı denizcilik : Buharlı deniz ulaşımı Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir atılım göstermiştir. İngilizler, Fransızlar,

Avusturyalılar, Ruslar, Akdeniz ve Karadeniz üzerinde dolaşıp durmaktalar. Kandiye İstanbul ile doğrudan ilişki içindedir ve Avusturyalı Lloyd gemileri Arta körfezinde Prevera'ya varırlar. Trabzon, İngiliz, Avusturyalı, Rus ve Türk buharlı gemilerinin yaptıkları sık gidiş gelişlerle neredeyse İstanbul'un dış mahallesi haline gelmiştir; bugün, İran'la transit ticareti nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun çok önemli bir yeri olmuştur.

Tuna'nın ağızlarında deniz yolculuğu için Avrupalı bir komisyon kurulmuştu. Komisyon başka başka komitelere yahut konseylere ayrıldı: teknik konsey, yönetim konseyi, malî konsey, vb.

Barajlar düzenlendi, Avrupa'ya taraklama makineleri ismarlandı, Sulina liman polisi için yönetmelikler çıkarıldı: ırmağın ağızları olabilecek en iyi bir düzen içinde tutuldu.

İmparatorluk nakliyat (taşımacılık) kumpanyası, 1 Temmuz 1856'dan beri İstanbul, Varna, Galatz, *Braîla* arasında düzenli bir vapur servisi başlatmış bulunuyor.

ALTINCI BÖLÜM
İMAR İŞLERİ

Yollar. — Karayolları yönetimi. — Anıtlar. — Küçük Çekmece dokları. — Posta işleri. — Demiryolları. — Köstence-Çernavoda hattı. — İstanbul-Edirne hattı. — Varna-Rusçuk hattı. — Layard ödünü. — Bay Aristide Dumont'un tasarısı. — Fırat vadisi demiryolu. — Yönetimi. — Üstünlükleri. — Politik bakımdan tehlikeleri.

Yollar, İmar İşleri : Avrupa'da bu bakımdan Türkiye'den daha geri bir ülke yoktur: yolların durumu iç ticareti önler: olan yollar da arabaların gelip geçmesine elverişsiz, haydutların talanlarla zarar verdiği berbat yollardır ancak; çoğu zaman ırmaklar ve sellerin ancak geçit verdikleri yerlerde geçilebilir. Bununla birlikte bellibaşlı anayollar üzerinde posta konak yerleri bulunur. Tuna Prensliklerinde atlar ve arabalar için Avrupavarî düzenli bir servis bile vardır. Hükümet şu son zamanlarda yeni kara ve demiryollarının yapımı için emir verdi, ama daha uzun bir süre Türkiye'nin metaların taşınması için ırmaklarından başka yolu olmayacaktır; ırmakların da ancak pek azı kısmen kullanılabilir durumdadır. Çeşitli karayolları çalışmalarına girişilmiştir. Bütün Türkiye, şaşılası üretkenliğiyle yüzyıllardan beri dinlenip duran neredeyse el değmemiş bir topraktır. Bu topraktan, tükenmez bir kaynak gibi zenginlik ve bolluğun fışkırması için yalnızca ulaşım yolları, güvenlik ve biraz da emek gereklidir.

Türkiye'nin geniş ve güzel ormanlarında düzenli kesim yapılmaz. Orman yönetimi yoktur; bir imar bakanlığı vardır, ama

onun faaliyeti de başkentin çevresinde birkaç yol yapmakla sınırlı kalır.

İstanbul'daki anıtların ve büyük yapıtların çoğu eskiden kalmadır, tarihleri gerek Yunan imparatorlarına, gerekse ilk sultanlara kadar uzanır.

İstanbul'da yada yakınlarında görülen kamu yararına yapılmış büyük işler, büyük yapıtlar arasında su kanallarından söz etmek gerekir: aynı tarzda, surların ötesinde inşa edilmiş daha önemli bir başka kanalla bağlantılı olan Valens su kemeri, antik çağda olduğu gibi bugün de kente su getirmektedir. Limanın herbir yanında başka su kemerleri vardır, bunlar, *bendler* yahut geniş su hazneleri gibi surların dışında yapılmışlardır ve eski Yunan imparatorlarının yapıtlarıdırlar.

Bir seyyah, her yirmi dört saatte kente taşınan suyun 15.000.000 galon olduğu yolunda bir değerlendirme yapmıştır. Su gereksinimini karşılamayla ilgili bütün bu önemli yapıtlar, büyük yetkileri olan bir görevlinin gözetimi altındadır. Yunan imparatorları İstanbul'da kimisi yeraltında, kimisi yerüstünde bir çok sarnıç da yaptırmışlardır. Türkiye için, imparatorluğun bugünü ve yarını bakımından hayatî önemi olan kamu yararına büyük çalışmalarla artık ivedilikle uğraşmaya başlamasının zamanı gelmiştir.

Rusya, övgüye değer bir beceri ve girişkenlikle, silahların yazgısıyla Doğu'da elinden alınan üstünlüğü, barış sanatları ve sanayi ile sağlamak istedi; Baltık denizini Karadenize, Doğu'ya Prusya sınırına bağlayacak olan geniş bir demiryolu ağı kurarak, çok yakın bir gelecekte kendine çok büyük bir transit ticareti hazırlıyor ve kendi aracılığıyla Batı Avrupa'yı Küçük-Asya ve İran'a yakınlaştırıyor. Eğer, şimdiye kadar yabancı sermayelerin, kendilerine güvence vermeyen ve yeterli güvenlik sağlamayan bir ülkede tehlikeye atılmaktan ne kadar nefret ettikleri bilinmeseydi, Osmanlı hükümetinin Rusya'nın birçok yıl öne geçmesine izin vermiş olmasına şaşmak yerinde olurdu.

Bununla birlikte kendisine övgü olarak, Türk hükûmetinin halk yararına büyük çalışmaları ciddi bir şekilde yüreklendirmeye başladığını söyleyelim. Bunlar arasında, bir Fransız kumpanyasının, İstanbul'a altı fersah uzaklıkta, Marmara kıyısın-

daki Küçük Çekmece'de doklar kurmak üzere bir ferman elde etmesi söz konusudur. Bu noktada toprağı oyarak bir liman kazılacak ya da, daha doğrusu denizin yanıbaşındaki bir bataklık limana çevrilecektir, ve Çekmece bir demiryolu ile İstanbul'a bağlanacaktır.

Nihayet Divan bir Fransız kumpanyasına Şam'dan Beyrut'a bir karayolu yapma yetkisi verecek yararlı bir girişime kolaylık göstermiştir. Bu iki kent arasında büyük bir ticaret hareketi vardır ve ayrıca bu yol, Lübnan'ın içinden geçen stratejik bir yol olacaktır.

Posta işleri : Türkiye'de bütün yönetim servisleri gibi, postacılık da şu son zamanlara kadar düzenli bir örgütlenmeden yoksun kalmıştır. Resmî tezkerelerin iletilmesi, gereksinime göre İstanbul'dan yola çıkan iki bin ulak tarafından yapılmaktaydı. Bugün başkent haftada iki kez atlı Tatarlar aracılığıyla uzak illere bağlantı kurmuştur. Her türlü yazışma pullanmış olmak zorundadır. Bütün para çeşitleri ve değerli nesnelerin gönderilmesi ancak bir takım külfetli koşullarla yapılabilir; posta arabalarından yararlanmak isteyen yolcular, *yol-emri* denilen bir izin kağıdı edinmek zorundadırlar.

Türk hükümeti, bütün imparatorlukta, düzenli bir posta servisi kurmakta o kadar fazla çabuk davranmazdı. Gerçekte, harika bir uyumla, bizim gösterdiğimiz ilerlemeler başkalarınınkilere, bizim yetkinleşmemiz onların iyileşmesine, bizim refah ve gönencimiz onların bizim çalışmamızın sonuçlarına katılmalarına bağlıdır; o kadar ki, bizim zihinsel ve maddesel alışveriş ve yaratma yöntemlerimizde hiçbir iyileşme meydana gelemez ki, üretimin bütün dalları, duygu ve düşüncenin tüm alanları, doyum ve hoşnutluğun herbir biçimi hemen onun hayırlı etkisine uğramasın.

Yazışma, haberleşme ve ulaştırmanın çabukluğu ve sıklığı, ticarî işlemlerin aralıksız yürümesine yol açarak, bağlı sermayelerin kolayca serbest kalmasına ve yeni işlerde kullanılmalarına olanak sağlayarak sanayinin tümü üzerinde çabuk ve kesin bir etki meydana getirir. Yine bu çabukluk ve sıklığın iletişim araçlarına çok güçlü genişleme olanakları sağlayarak, sevgililere tekrar tekrar içini dökme sevincini vererek, ayrılıkların acılığını

ve sızısını hafifleterek düşünceler ve töreler üzerinde yaratacakları etki de daha az olmayacaktır.

Ulaşım durumu ile toplumların durumu arasındaki karşılıklı bağlılaşma o kadar sıkıdır ki, biri tehlikeye düşmeden ötekinde kargaşalık göremezsiniz, ve posta işlerinin bilançosu aynı Banka'nın bilançosu gibi toplumsal çalkantılara bir ölçü olabilir.

Bu önemli reformu gerçekleştirmek için bir ilk adım atılmıştır: 4 şubat 1865 günü yabancı temsilcilere bir genelge gönderilmiştir, sultanın dışişleri bakanı, hükümetinin bütün imparatorluk sınırları içinde posta hizmetini örgütlendirmeye karar verdiğini açıklamaktadır. Bu hizmet karada bugün de kısmen vardır, Bab-ı Âli bu hizmeti deniz yoluyla da kurabilecek durumdadır. Bab-ı Âli yerli ve yabancı buharlı gemilere başvurabilecektir, ama kendileriyle iş görülecek kumpanyalar, artık yalnızca, çıkışta damgalı paketleri bir Türk bürosundan almak ve varışta gene bir Türk bürosuna teslim etmekle görevli olacaklardır. Yönetimin mektupların teslim alınması ve teslim edilmesi üzerinde tekeli olacaktır.

Yabancı temsilcilerin bu bildiriyi nasıl karşıladıkları henüz bilinmiyor.

Demiryolları : Demiryolları buluşunun modern sanayide nasıl bir devrim yarattığını herkes bilmektedir. Türkiye, bunun sonucu olan, ticarî faaliyetteki muazzam genişleme ve yayılmaya uzun zaman kayıtsız kalmıştı. Belçika, Almanya, İngiltere, Kuzey Amerika, Fransa ve hatta Rusya her doğrultuda yol izleriyle karış karış olduğunda, Türkiye henüz bir tek tasarıyı bile incelemeye koydurtmamıştı. Ancak şu son yıllarda kararlı bir biçimde bu yola adımını attı. Birkaç küçük hat daha şimdiden tamamlanmış durumda, örneğin daha başkalarının yanısıra Karadeniz üzerindeki Köstence'den Tuna üzerinde ticarî önemi büyük olan Çernavoda'ya giden hat. Çeşitli tasarılar incelenmekte. İstanbul'dan Edirne'ye, ve Varna'dan Rusçuk'a gidecek bir hattan söz ediliyor; daha başkaları uygulama yolunda.

İngiliz Parlamentosu üyesi Bay Layard, Rusçuk-Enez, yani Tuna-Ege demiryolu imtiyazını elde etmişti. Bulgaristan'ın ve Tuna Prensliklerinin ürünlerinin bir bölümü, bu yolla, Tuna

ağızlarını, Karadeniz yolculuğunu ve Boğazlar'dan geçişi devre dışı bırakabileceklerdi. Ayrıca, Türkiye'nin ve Trakya'nın ürünleri de Meriç üzerinde yolculuğun yetersizliğini tamamlayacak elverişli bir akış olanağı bulacaktı. Bu tasarı terkedildi. Hükümet, Bulgarların yaptıkları Rusçuk'tan Varna'ya bir hat yapımı önerisi ile karşı karşıya bulunuyor. Bu girişim yüreklendirilmeye değer; çünkü bu, yerliler arasında önemli bir ortaklaşmanın ilk örneğidir.

Bir başka demiryolu projesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını derinlemesine bilen maliyecilerce Bab-ı Âli'ye sunulmuştu. Bu tasarının çıkış noktası Üsküdar olacaktı, oradan, İzmit, yani, eski Nicomède üzerinden Bursa'ya yönelecekti. Verimli, ağaç ve maden yönünden zengin bir bölgenin dolaşımını sağlayacak olan bu demiryolunun bütün halk için çok büyük yararları olacaktı. Böyle bir yol kısa sürede ve çok önemli kazançlar getireceğinden, elbette ki, sanayi için ve yabancı sermaye için büyük ölçüde isteklendirici olacaktır, ki, bu yabancı sermayeler olmadan, Türkiye, kaynaklarının çürüyüp yok olmasına yol açan uyuşukluktan hiçbir zaman kurtulamayacaktır; ama bu tasarıyı hazırlayanlar Türk hükûmetine çok aşırı görünen, ama aslında akıllıca olan bir takım kolaylıklar, elverişli koşullar istiyorlardı; bu durumda Osmanlı'nın kararsız kalmasına yazıklanmak ve Türklerin, sermayede, çalışkanlıkta, ve girişkenlikte Avrupalıların önüne geçemeyeceklerine akıllarının yatmasını beklemek gerekir.

En bilgili mühendislerimizden biri olan Bay Aristide Dumont, son zamanlarda, ciddi bir dikkatle üzerinde durulmaya değer bir tasarı sundu.

Bilindiği gibi, Avrupa demiryolu ağı, bugün, Peşte kentinin 650 km. aşağısında Tuna üzerindeki küçük bir kale olan Bazias'da durur. Paris-Bazias hattı Strasbourg, Münih, Peşte, Viyana'dan geçer ve yaklaşık 2.100 km. uzunluğundadır, bugün bu yol 60 saatta yapılabilmektedir. Bu yol İstanbul'a kadar nasıl uzatılabilir. Bu iki doğrultuda olabilir; biri Belgrad, Sırbistan, Bulgaristan, Rumeli üzerinden; bu hat daha önce İngilizlerin üzerinde inceleme yaptıkları hattır; öteki ise Romanya üzerinden, Graîova, Bükreş, Rusçuk, Şumla ve Edirne'den geçe-

rek ve en kolay geçit veren noktalarda Balkanları aşarak İstanbul'a varacaktır.

Romanya sınırındaki Brazias'dan güzel ve geniş ovaların uzandığı Romanya içlerine kadar Tuna kıyıları izlenecektir; Avrupa demiryolu ağını Karadeniz'e birleştirecek ve özellikle kışın İstanbul yolculuğunu kısaltacak olan bir kol Çernova üzerine ayrılacaktır; bir başka kol, Bükreş'ten Galatz'a gidecek ve anahattı, tasarlanan Boğdan demiryolu şebekesine bağlayacaktır, bir kumpanya bu ağın Lemberg-Galatz arası bölümü için teklif mektubu vermiş bulunuyor; son olarak bir üçüncü hat, Karpat dağlarının içerdiği bütün maden zenginliklerinin, özellikle de eşsiz kayatuzu madeninin işletilmesini kolaylaştırmak için Karpatlar'a yönelecektir. Bu ağın uzunluğu yaklaşık 1.500 kilometre olacaktır. (52)

Başka bir hat da Türkiye'nin geleceği ve Doğu'nun kaderi bakımından çok önemli, ve halen yapılmakta olan Fırat vadisi hattıdır; bu hat üzerine bazı açıklamalara girmek bize yararlı görünüyor. Hat, Hindistan'ın sayısız halklarını Avrupa halklarıyla birleştirecek ve bu ülkelerde eski Babil, Bağdat ve Ninova'nın güzel günlerini yeniden canlandıracaktır. Çin'de Avusturalya postasına hızlı işleyen bir yol açacak ve bugün transit güçlüklerinin kösteklediği Avusturalya sömürgeleriyle ticaret için büyük bir refah unsuru olacaktır. İmtiyazı, Bab-ı Âli nezdindeki temsilcisi general Chesney olan bir İngiliz kumpanyasına verilmiş bulunuyor; bu demiryolu, Fırat vadisi üzerinden Akdeniz'den Basra körfezine gidecek, Asya Türkiyesi'nin içinden geçecektir. Asi nehri ağzının yakınlarında *Souédie'*(*) den *(Seleucia (**)-Pieria,* Antakya'nın eski limanı) başlayacak olan hat, Antakya'dan geçmek üzere bu nehir vadisi boyunca yukarı çıkacak ve *Halak'as* adı verilen tepeleri 4-500 metre kadar yeraltından geçtikten sonra, hissedilir hissedilmez bir bayırdan tekrar yükselerek önemli kent Halep'in bulunduğu yaylaya doğ-

(*) **Souédie**: (Süveydiye) Hatay yöresinin Asi nehri yakınlarında İskenderun'a 35 km. uzaklıkta bir sahil kasabası. (yay. n.)

(**) **Selencia**: (Seleucia) Samandağ. Antakya'nın eski limanı. (yay. n.)

ru yönelecektir; sonra, Balis ovasına kadar yeniden aşağı doğru inecek ve Balis kenti yakınlarında Fırat'a kavuşacaktır.(52)

Düz hat olarak uzaklıklar şöyledir:

Souédie — Antakya	.....	*18 İngiliz mili*
Antakya — Halep	.....	*42 İngiliz mili*
Halep — Fırat	.....	*39 İngiliz mili*
Toplam	.....	*99 İngiliz mili*

Bu kesim tamamlandımı, karayolu yeni yeni bölümlerle Fırat'ın sağ yakası boyunca *Phamsah*'a (eski Thapsaque) kadar inecektir. İşte burada Fırat'ı geçerek Mezopotamya'ya girecek ve gene vadi boyunca Basra körfezine kadar inecektir; nihayet son bir kol demiryolunu Basra'ya ulaştıracaktır; muazzam bir ticaretin ambarı olan Basra'nın geniş limanı en büyük gemileri barındırabilir. Bütün hattın uzunluğu yaklaşık olarak 1.639 kilometre olacaktır.

Fırat'ı Akdeniz'den ayıran dar toprak şeriti, deniz düzeyinden ortalama 1.200 ayak, yani 425 metre yüksekliğe varan kesintisiz bir yayla oluşturur. Bu düzlük, sanki birbiri üzerine binmiş iki ovadan, Antakya ovası ile Halep ovasından oluşan iki geniş basamağa bölünmüştür. Birincisi, deniz kenarından, Lübnan zincirinden *Cassius tepesi ile* Toroslardan *Rhosus tepesi* arasından başlar. Deniz kıyısındaki bu dağların ardında ova genişler ve yuvarlak başlı, bir tepeler amfiteatrı ile doğuya kapalı koskoca bir hüni oluşturur sanki. Bu tepelerle Lübnan arasında Asi nehri kendine geniş bir geçit açar, ovaya dalar, orada bir sürü kollar alır; ve büyük bir dirsek yaptıktan sonra varır denize dökülür. Ovanın ortasında, Asi nehrine dökülen ayaklardan birinin oluşturduğu, suları berrak ve içinde çok balık bulunan bir göl vardır; ve işte bu ırmakla göl arasında eskiden ünlü Antakya (Antioche) kenti yükselirdi.

Ortasında Halep'in kurulu olduğu ikinci ova Antakya ovasından da daha büyüktür. Ova bir yandan denize doğru, öte yandan ise Fırat'a doğru eğilir. Yol, Suveydiye'den başlayarak *Hamzié* yakınlarına kadar Asi suyu kıyısını izler, sonra düz bir çizgi halinde Halepten Fırat'a yönelir. Her ne kadar bu yol,

sonradan Basra körfezine kadar gelişecek büyük bir hattın ilk parçası ise de, kendi başına tam bir hat ve en azından Akdeniz'den Kızıldeniz'e giden kadar önemli bir hat sayılabilir. Yolun Fırat'a kavuştuğu yerde ırmak eski dünyanın en büyük akarsularından biri görünümündedir.

Yalnızca bu hattın geçeceği ülkelerde bugün için yapılmakta olan ticaret hareketine bakarak yolun neler getireceği kestirilemez. Gerçi bu hareket önemlidir, ama en çok geleceğin kaynaklarına ve yolun kendisinin mutlaka ortaya çıkacağı kaynaklara bel bağlamak gerekir. Düşünülmelidir ki, bu hızlı ulaşım aracı, en elverişli bir iklimde yer alan yaklaşık olarak 1.600 kilometre uzunluğundaki bir alanda ancak 430 kilometrelik, hemen hemen hiç verimsiz bir çöl içeren ve geri kalanı hayranlık verici üretkenlikteki bir bölgeye yaşamı ve uygarlığı getirecektir. Bu demiryolunun Mezopotamya ve Babil'i Akdeniz'e bağlamaktan başka bir ereği olmayacak mıdır? Yolun daha şimdiden yalnız ticarî değil ama toplumsal yararı geçim gereçleri konusunda söz götürmez değil midir? Çok uzun zamandan beri, Avrupa, dünyanın ötcki ülkelerinden, Amerika ve Afrika'dan, yığınlaşmış halklarının beslenmesi için gerekli buğdayın bir bölümünü almak zorundadır. İngiltere tek başına, yılda, yaklaşık olarak 24 milyon hektolitre tahılı, 207 milyon kilogram unu dışarıdan satın alır; ve İngiliz ekonomisti Bay Jacob, Avrupa üretiminin genel açığının 15-20 milyon hektolitre olduğunu ve bu açığın, gitgide, nüfus artışları ile orantılı olarak artma tehlikesi gösterdiğini ortaya koymuştur. Buna göre, Avrupa için, bir demiryolu ile Babil gibi, eskiden Asya'nın tahıl ambarı olmuş olan, yüzeyinin yalnız yarısı tarıma ayrılacak olsa Fransa'nın tüm yüzeyinin sağlayacağı kadar bir üretimi Fransa'nın ancak yirmide biri bir nüfusla verecek olan bir ülkeye bağlanmanın ne kadar yararlı, hatta ivedi olduğu anlaşılıyor. Demek ki Avrupa, demiryolunun bugün hiçbir ilgi gösterilmeyen tarımı canlandırmakta gecikmeyeceği bu güzel ülkeden bol bol gereksinimlerini alabilecektir ve bu yolla Süveydiye'ye taşınıp, oradan deniz yoluyla Trieste, Livorno, Cenova, Marsilya, Londra'ya aktarılan Babil tahılları, Odesa'nınkilerle en fazla aynı fiyata gelecektir.

Süveyş kanalı rekabetinin demiryolunun önemini eksiltip eksiltmeyeceği, yahut tersine demiryolunun rekabetinin kanalın değerini azaltıp azaltmayacağı sorununa gelince, demiryolu ve kanalın herbirinin ayrı özellikleri olacağını anlamak için biraz düşünmek yeter. Demiryolu, Avrupa-Hindistan yolculuğu süresinde, Kızıldeniz ve kanal üzerinden yapılacak vapur yolculuğuna kıyasla on iki günlük bir tasarruf sağlayacaktır; kanal ise taşıma harcamalarında bir tasarruf sağlayacaktır, çünkü metaların taşınmasında masraflı aktarmalara gerek olmayacaktır. Şu halde demiryolu hızlı bir ulaşım isteyen yolcuları, mektupları, resmî yazışmaları, hafif malları taşıyacaktır; kanal olmasa bile hiçbir zaman demiryolunu kullanamayacak ama bugün olduğu gibi Afrika'nın çevresini dolaşan uzun yolu izleyecek olan çok yer kaplayan maddeler kanal yoluyla taşınacaklardır. Demek ki kanal demiryoluna zarar veremez.

Öyleyse, sınaî spekülasyon olarak, malî işlem olarak, genel çıkar güden önlem olarak, açlık ve kıtlık dönemlerine karşı güvence olarak Fırat demiryolu girişimi, modern zamanların en harika buluşlarından biridir.

Geriye kalıyor bu girişimin siyasal plânda yaratacağı sorunları incelemek; ve itiraf edeceğiz ki bu sorunlar en ciddi sorunlardır. Şu ikisinden biri olacak, ya Andrew ve Chesney Kumpanyası salt İngiliz firması olarak kalacak ya da *büyük bir Uluslararası Avrupa-Uzak Doğu Ulaşım Kumpanyası* olarak kurulacak. Bu ikinci durumda zorunlu olarak Sultanın ve Mısır Paşası'nın koruyuculuğu altında Süveyş berzahını delmek için Lesseps kumpanyası ile birleşmek durumunda kalır. Eğer kumpanyanın yönetim kurulu salt İngiliz olarak kalırsa girişim tedirgin edici bir karakter kazanır. Bunun kesin, kaçınılmaz sonuçları Türkiye'nin dağılması ve İngiltere'nin yararına massedilmesidir; bu da Avrupa için ciddi bir tehlikedir, siyasal dengenin yıkılması demektir.

Türk gücünün gerçek temellerini artık Avrupa'da değil Asya'da aramak gerekir; eğer Türkiye yeniden dirilebilecekse, bu, halkların zeki ama gevşememiş oldukları, sanayiye olağanüstü bir hız vermek için sadece biraz düzenin gerekli olduğu, zenginliğin yüz katına çıkabilmesi için ulaşım kolaylığının yeter-

li olacağı, Tanrı'nın kayırdığı bu beldelerde olacaktır; ama aynı zamanda bu halkların sultanın hükümetine bağlı kalmaları da gereklidir; bu zekânın, bu düzenin, bu sanayiin, bu zenginliğin, hangisi olursa olsun tek başına başka bir devlete değil Türkiye'ye yararlı olması gerekir; eğer İngiltere, Fırat demiryolu işletmesini yalnız başına yönetirken Türkiye'de yerleşirse kısa zamanda bu ülkede sultanın kendisinden daha güçlü olacaktır; orada itirazsız, denetimsiz egemenliğini sürdürecektir. Bu ülkelerde Bab-ı Âli'nin yetkesi zaten oldukça eğreti, çoğu kez de saymaca (itibarî) dır. Demiryolu istasyonlarının korunması gerekecektir elbette, kısa zamanda, Türk birliklerine güvenmek olanaksız görülecektir; ve günün birinde Avrupa, Türkiye'nin bir İngiliz-Hint ordusu tarafından kesin işgalinin bir olupbitti olduğunu şaşkınlıkla öğreniverecektir.

Eğer sorun Türkiye'den başka uluslar açısından incelenecek olursa yönetim kurulunun salt İngiliz olarak kalması durumunda, Fırat demiryolunun kıta ticareti için yararları, üstünlükleri çok şüpheli bir hale gelir, çünkü bunlar İngiliz ticaretinin çıkarlarının emrinde olacaklardır. Bir İngiliz kumpanyasının tarifeleri her zaman Britanya mallarını koruyacaktır. İngiltere tek başına Mezopotamya'nın ve Babil'in zenginliklerinden yararlanacak, buraları salt kendi sanayi ürünleri için sürüm alanı haline getirecektir. Siyasal bakımdan, Fırat demiryolunun salt İngiliz olan bir yönetime sahip olması bütün uluslar için sürekli bir tehdit oluşturacaktır. Gerçekten, Fırat demiryolu ile, İngiltere, Hint askerleriyle ve Avrupa ordusuyla, iki yandan birden İran'ın ortalarına kadar girebilecektir. Aynı şekilde, sınırlarının en zayıf en kolay yara alacağı yerlerinden, her an Rusya'ya saldırabilecektir. Avrupa'nın öteki uluslarına gelince: İngiltere, Suriye kıyılarında sığınılabilecek, ele geçirilmesi ve Kıbrıs adasının karşısında ikinci bir Cebelitarık haline dönüştürülmesi kolay bir konumdaki, tek bir limanın efendisi olduğu zaman her iki ucundan birden Akdeniz'e egemen olacaktır.

Ama, eğer demiryolu işletmesi Fransa ve İngiltere'nin ortak koruyuculuğu altında olsaydı, eğer Rusya ve Avusturya da işletme üzerinde gözetim haklarını kullansaydılar, ve eğer işletme salt İngiliz bir kumpanya yerine bir *uluslararası büyük kum-*

panyaya emanet edilseydi, özellikleri derhal değişirdi. O zaman, Doğu savaşında olduğu gibi, ortaklık eden devletlerin özel çıkarları karşılıklı olarak birbirlerini etkisizleştirirlerdi; korkulacak ne beklenmedik bir olay ne de başkasının hakkına el uzatmak olurdu. Demiryolu Asya için bir uygarlık aracından başka bir şey olmazdı artık; bu, Türkiye'nin yeniden canlanması demek olurdu, o Türkiye'nin ki tarımsal ve malî kaynakları hemen yüz katına çıkardı ve o, sanki büyü yapılmış gibi, bağnazlık kinlerinin yerini sanayi ve ticaretin barışçıl rekabetine bırakacağı bu illerde düzen, barış ve uyumun yeniden doğduğunu görürdü. Ve nihayet bu girişim, çıkar ortaklığıyla günden güne daha ayrılmazcasına birleşecek olan Fransa ile İngiltere arasındaki ittifakın sağlamlaşması demek olurdu. Bu dönüşümü gerçekleştirmek için, her ikisi de Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak ve çabuklaştırmak amacını güden iki girişimin, yani Süveyş Berzahının açılması girişimi ile Fırat demiryolu girişiminin birleştirilmesiyle işe başlamak gerekli olurdu. Bu iki kumpanya artık yalnız bir tek, *Uluslararası Avrupa-Asya Ulaşım Kumpanyası* adını alacak bir firma oluştururlardı, ve bu firma Türk, İngiliz, Fransız, üç hükümetin gözetimi altında bulunurdu.[53] Yönetim kurulu, Türk ve Mısırlı birkaç ileri geleni, birkaç Rus, Avusturyalı ve Hollandalı danışmanı kabul etmeliydi; böylece kumpanyanın bütün işlemleri ve görüşmeleri üzerinde sürekli bir denetim uygulanabilirdi; tarifeler bütün uluslar için aynı olurdu.

Bu güvencelerle ve bu koşullar altında Fırat demiryolu ilk tasarlanışında büyük ve yüce olduğu kadar uygulanışında da zararsız bir işletme olacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM
MALİYE

I — GENEL DURUM

Malî reform. — Eski yolsuzluklar. — Kağıt paranın dolaşımdan çekilmesi. — Harcamaların azaltılması. — Yeni gümrük tarifeleri. — Bir duyûn-u umumiye defteri kebirinin ihdas edilmesi. — Duyûn-u umumiye'nin birleştirilmesi ve değiştirilmesi tasarısı.

Gülhane hattının amacı eski Türk yönetimini değiştirmek ve bir yenisini yaratmak idi, bu yeni yönetimde modern uluslarca kazanılmış olan deney Doğu halklarının özel dehası ile uzlaşacaktı. Gülhane hattı 1839 tarihini taşır, ve merkezîleştirme çabası on yıl sonra meyvalarını verecekti. Ordu ve donanma düzenli bir yönetime kavuşmuştu; mektup postası büyük ulaşım yolları üzerinde işliyordu; buharlı gemi hatları imparatorluğun başka başka yerlerini birbirine bağlamaya başlıyordu; Galatasaray Tıp Okulu ve askerî okullar o zamandan beri gerçekleşmiş bulunan umutlar veriyorlardı. Ne var ki, Türk hükümeti çok şeyler yaptıysa da yapacakları yaptıklarından daha az değildir; ciddi sorunlar hâlâ çözüm beklemektedir, eğer ayrıntılardaki reformlar gelip yapılanları tamamlamazlarsa genel reformlar kısır kalır.

Bab-ı Âli'nin girdiği yeni yolda birinci sırada yer alması gereken maliye sistemidir. Maliye savaşın can damarıdır ve aynı nedenle barışın da can damarıdır; düzenli bir şekilde kurulmuş, yerleşmiş verginin olmadığı yerde adalet de yoktur.

Türk maliye mevzuatının kusurları, gelir ilkeleri üzerine, dolaşım ve kredi koşulları üzerine yanlış anlayışlardan ve hatalı teorilerden ileri gelmez, bunaltıcı, sıkıcı geleneklerden, yalnız görgüye dayanan (ampirik) yöntemlerden gelir; bunlar ne bir birlik ne de kesinlik, değişmezlik gösterirler. Bütçelerin de hiçbir sağlam temeli yoktur; Türk bütçesinin açıkla kapanması için kaldırılan ekinin çiftçilerin umutlarını boşa çıkarması yeterlidir. Gelirler biraz da kaderin cilvelerine bağlıdır.

Türkiye'nin maliyesinin tehlikeli durumda olması, bunlar dışında, ne yazık ki derin ve bir anlamda imparatorluğun organik yapısına bağlı nedenlerden ileri gelmektedir; bu nedenlerden biri paraların bozulması, katışık olmasıdır. Burada söz konusu olan, şu, gerçek değer ile saymaca (itibari-nominal) değer arasındaki farklardan biri değildir: Türk resmî parası, üzerindeki adın ancak % 50'si değerindedir. Hazine, resmî parasını Avrupa'nın büyük piyasalarına göndermek zorunda kaldığında bunu önemli kayıplara uğramadan yapamamaktaydı; bu yüzden hizmet alanı, ticari değişimler için saymaca (itibarî-nominal) değeri hükümet güvencesi altında bulunan bir kağıt para sağlamak olan İstanbul'un ilk bankası kuruldu. Ama, sakınca, giderilmek yönünden. yine de aynı derecede gerçek bir sakınca olarak kalıyordu, bunun üzerine bakan başka çarelere başvurdu; memur maaşları üzerinden yapılan % 10'luk indirim ve altından nişanların kaldırılması işte böyle, çare olarak nitelendirilmektedir.

Bununla birlikte Türkiye, şu sırada, belki de büyük tehlikelerin anısından aldığı bir cesaretle maliyesini yeniden örgütlemekle uğraşıyor. Sultan Abdülaziz ve kendisine seçtiği danışmanlar, haklı olarak, bütün *hat*'ların, her türlü iyileşmenin ana ilkesi saymakta birleştikleri bu reformla uğraşır görünüyorlar. İlk çabalarının başarısıyla yüreklenen Türk hükümeti, bugünlerde, Duyûn-u Umumiye (devlet borçları, genel borçlar, kamu borçları) sistemini düzenli bir temele oturtmak için önemli önlemleri benimsedi.

Edirne antlaşmasından miras kalan güçlüklere karşı koyabilmek için Osmanlı hükümeti, birbiri ardından en sıkıcı malî yöntemlere başvurmak zorunda görmüştü kendini, örneğin pa-

ranın katıştırılması (maden değerinin bozulması), devlet kasalarında karşılığı olmayan (itibarî) kağıt para ihdası, ödünç almaya garanti olarak gümrüklerini iltizama vermek gibi yöntemler. Türk hükümeti eski yanlış tutumlarını bırakarak Avrupa sermayelerine çağrıda bulundu; iki ay içinde bütün kağıt paralar dolaşımdan çekildi. Sadrâzamın tasarladığı ve Paris madencilik okulunun eski öğrencisi Ethem Paşa'nın uyguladığı bu operasyona egemen olan çabukluk ve düzenlilik maliyenin yönetim mekanizmasındaki hatırı sayılır yetkinleşmeyi göstermektedir. Ticari anlaşmalar, bütün devletlerle, liberal temeller üzerinde yenilendi; vergi azaltımı ilkesi, yılda % 1 oranında düşürülen ithal vergilerine uygulandı; son günlerde gazeteler ayarı bozuk paraların dolaşımdan çekilmesiyle görevli bir komisyonun kurulduğunu bildiriyorlar. Nihayet, son üç yıl içinde Osmanlı hükümetince yayınlanan hesapların karşılaştırılması, hükümetin bu kısa dönemde, 1864-65 bütçe yılı için 2.300.000 keseye yükselen bir giderler toplamı üzerinden olağan giderlerini 493.470 kese, yani yaklaşık olarak 56.500.000 frank azaltmayı ve yıllık gelirlerini ise 575.000 kese arttırmayı, başka bir deyişle, üç yılda, yıllık giderlerinin üçte birine eşit bir tasarruf yapmayı başardığını saptamamıza olanak vermektedir.

Bu sonuçlar, Osmanlı hükümetinin, kendi bütünlük ilkesini korumak için Fransa ve İngiltere'nin yapmak zorunda kaldıkları fedakârlıklara karşı kadirbilirlik isteğine açıkça tanıklık etmektedir. Şu son zamanlarda, kamuoyu Türkiye'ye karşı iyilik diler (hayırhah) bir tutum içinde görünmektedir ve bu ülkenin yaptığı yeniden örgütlenme girişimlerinin ilk sonucu istikrazlarının (ödünç almalarının) düzeyini yükseltmek ve onu saygınlık (itibar) bakımından ikinci sıradan devletler safına koymak olmuştur.

İşte bu elverişli durum ve koşullar içindedir ki Bab-ı Âli, iç borçlarını düzene koymak ereğiyle özellikle anılmaya değer kararlar almıştır.

Bab-ı Âli, geçen mart ayı, içinde, bir genel borçlar defteri kebiri kurulmasına, 40 milyon altın mecidiyelik bir tutarın, mecidiye 100 kuruş hesabıyla, defteri kebire kaydedilmesine ve

borçların el değiştirebilirliğine (conversion) ilişkin üç yasa yayınladı.

Türk fonlarının el değiştirilebilirliği (conversion) sorununu karmaşıklaştırmış gibi görünen malî karşıtlıklarla uğraşmadan, hemen, Bab-ı Âlî'nin giriştiği operasyonun maliyesini düzeltme gereksiniminin bir devlete düşündürebileceği en nazik işlemlerden biri olduğunu kaydedelim; eğer Türkiye'de yapılmakta olan genel dönüşüm çalışmasının başarıya ulaşmasını istiyorsak, Osmanlı malî reformunun saygınlığına en elverişli koşullarda gerçekleşmesini dilemeliyiz.

Yayınlanan yasalara göre, Osmanlı hükümeti güncel borcun, çoğunluğuyla % 6 faiz getiren ve yılda % 2 hesabıyla, kura çekme yoluyla geri ödenebilir olan tahvillerini, defteri kebire kaydedilecek Duyûn-u Umumiye'ye dahil olan senetlerle değiştirmek istedi. Bu senetler % 5 faiz getirecek ve borcun nominal aslının, yılda % 1'inin geri satın alınması yoluyla taksitle amorti edilebileceklerdir. Değiştirilecek senet hamilleri, faizin düşürülmesine karşı, ana borcun orantılı olarak arttırılması yoluyla yeni tahvillerle tanzim ediliyorlar. Bununla birlikte, düzenleme, devlet alacaklılarının elinden asıl fiyatıyla ödeme yapılması şansını alıyor; bu zararı Osmanlı hükümeti genel borcun (Duyûn-u Umumiye'nin) tanziminden (constitution) doğan garantilerle ödünlemek (telafi etmek) niyetinde.

Kendisini temsil eden senetlerin türdeşliğinin Duyûn-u Umumiye idaresine sunacağı kolaylıklardan ayrı olarak özel nitelikte bazı elverişlilikler de Türkiye için borcunun birleşmesi sonucunu doğuracaktır. Avrupa'da sermayelerin bolluğu ve dolayısıyla faiz oranlarının ölçülü oluşu, bizim pazarlarımızda ortaya çıktıklarında Türk değerlerinin yükselmesine yol açtı. Yine de, çeşitli engeller, Türk senetlerinin yer değiştirmesine (deplasman) şimdiye kadar karşı durdular. Bu senetlerin kısmen kaleme alınmış oldukları dil, onlara, sanki, hiyeroglifmiş gibi bir anlaşılmazlık veriyordu, bu da güvensizlik yaratıyordu; ve daha da kötü olanı, bütün bu senetlerin faizlerinin ancak İstanbul'da ödenebilir olmalarıydı. Bu koşullarda, kökenlerinin anısının daha da değerden düşürdüğü ve hiçbir yönetim garantisi taşımayan Osmanlı borç senetleri dolaşımının karşılaşacağı

güçlükler kolayca anlaşılır. Bab-ı Âli tarafından alınan önlemler bütün bu engelleri uzaklaştırıyor ve ayrıca yeni tahvillerin resmî fiyat cetvellerinin, Avrupa'nın belli başlı maliye piyasalarında, İstanbul'da olduğu gibi faiz hizmetlerinin görüleceği bu yerlerde bulunmasına olanak sağlıyor. Bu düzenlemeler, kuşkusuz, piyasaya çıkarılacak değerlere, takdir etmemekten uzak bulunduğumuz ve Bab-ı Âlî'nin genel saygınlığını yükseltmeye, katkısı yeni fonların paraca değerinden daha az olmayacak garantiler sağlar.

Bu operasyon iyi bir sonuca ulaşınca, hazine için, bütçe ön-tahminleri üzerinden 9.250.000 franklık bir tasarruf yaratıcaktır, aracıların alacakları komisyon olarak bunun % 2'sini ve hazinenin, her altı aylık dönemde, paranın Avrupa'ya taşınması için uğrayacağı, en azından % 2'lik kaybı da hesaptan düşmek gerekir. Şimdi daha uzun ayrıntılara, el değiştirme (conversion) ve onun ortaya çıkardığı güçlükler üzerine özel bir bölüme giriyoruz: ve burada, Osmanlı borçlarının bu yeni yapısından doğan garantiler ne olursa olsun, Bab-ı Âlî'nin, kamuoyunun bu garantilerin tek yargıcı olduğunu ve tam bir özgürlük içinde onları değerlendirmek hakkına sahip bulunduğunu gözden kaçırmaması gerektiğine dikkati çekmekle yetineceğiz. Şimdiki senetleri ellerinde bulunduranlar, Osmanlı hükümetinin onlar bakımından giriştiği taahhütlerle yetinmekte ve bunların uygulanmasını istemekte serbest midirler? Tek kelimeyle, el değiştirme isteğe mi bağlıdır (ihtiyarî midir)? Bab-ı Âlî tarafından yayınlanan yasalar okunduğunda sorulan soru budur. Bu belgelerden önce, sadrâzama sunulan rapor biçimindeki nedenler üzerine açıklama böyle bir kanı veriyor. Gerçekten de burada deniyor ki, değiştirme önlemi hiçbir şekilde zorunluluk niteliğine bürünmemelidir. Ama el değiştirmeye ilişkin yasa üç aylık bir süre tanıyor, bu sürenin bitiminde eski senetler el değiştirmede artık ancak eskilerinin karşılığında verilecek yeni senetlerin tutarı üzerinden % 10'luk bir kesinti yapılarak kabul göreceklerdir. Bu hüküm, senetlerini ellerinden çıkarmak istemeyen devlet alacaklılarına karşı göz korkutucu bir nitelik taşımıyor mu? Önemli olan bu konuda açıklama getirmek ve değiştirmenin niteliğine kesinlik kazandırmaktır.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa kamuoyunun cana yakın eğilimlerine kendi içtenliğini her türlü kınamaya karşı aklayacak davranışlarla karşılık vermelidir. Türk borçlarının sayısı, Avrupa'nın birçok başka devletinin borcuna kıyasla fazla yüksek değildir, ve imparatorluğun işlenmemiş kaynakları, yollarının ve olanaklarının geliştirilmesi için hâlâ büyük bir genişlik, kolaylık payı taşımaktadır. Gereğine işaret ettiğimiz iyileştirmelerle Bab-ı Âlî, hangi yandan gelirse gelsin hiçbir karşı çıkmadan çekinmeksizin malî reformlar yolunda yürüyebilir; yalnızca, ancak geleceği tehlikeye atarak elde edilen şu geçici başarıya değil, ama iyi bir ün üzerine kurulu ve açık yüreklilikle ahlâka uygunluğun iyi bir maliyenin ilk koşulları olduğuna inanan herkesin onaması üzerine kurulu gerçek bir başarıya ulaşmak iddiasında olabilir. Ve işte bu sıfatla, hükümetler, tıpkı özel kişiler gibi, kalıcı bir saygınlık elde etmeyi başarabilirler. Kendine çizdiği yolda dirençle yürümekteki sarsılmaz kararlılığıyla, kamuoyunun ve Doğu'da başlatmakla özellikle görevli bulunduğu ilerlemenin tüm dostlarının yardımını sağlamak yalnız Osmanlı hükümetinin elindedir.

II — VERGİLER

Dolaysız (vasıtasız) vergiler: adam başı vergi, aşar ve Salian(*) (salariye) tımar. — Belediyelikler olarak bölünme. — Vergilerin icara verilmesi: iltizam. — Dolaylı vergiler: gümrükler, zekât. — Tabiiyet vergisi (cizye). — Osmanlı hazinesinin durumu. — Paranın kaybolması ve nedenleri. — İmparatorluğun ve Bulgaristan'ın malî durumları, ihracat ve ithalat tabloları. — Kadastronun kurulması.

(*) **Salariye**: Vezir, emir ve diğer mansıp sahiplerinin elde etikleri toprak ürünlerinden alınan vergi (yay. n.)

Osmanlı İmparatorluğu, en büyük çeşitliliğin hâlâ hüküm sürdüğü üst yönetimden, belediyelerden ve düzenli silâhlı kuvvetten başka tekdüzenli hiçbir şeyin olmadığı bir ırklar, beylikler, iller yığınıdır. Gerçekten, Doğu keskin ayrılıkların kaybolduğu bir federasyondur hâlâ. Böyle bir imparatorluğun irdelenmesinin güçlüklerine karşın onun malî örgütlenişini, gelirlerini, kaynaklarını tanıtmaya çalışacağız. Çalışmamız, korkarız ki, parçaları çok yerde iyi biraraya getirilmemiş, ve bazıları büsbütün eksik olan bir mozaike benzeyecektir. Ama bu, biraz incelemekte olduğumuz konunun kusuru ve biraz da meşgul olduğumuz imparatorluğun imgesi olacaktır.

Türkiye'de hazine gelirlerini iki çeşit vergiden alır: dolaylı vergiler ve dolaysız vergiler.

Dolaysız vergiler şunlardır:

1. Kişisel vergi (haraç, adam başına vergi -capitation-; bu vergi Tuna Prensliklerinde *bir* adını alır): Bu verginin kaldırılması, sultanın son Hatt-ı Hümâyunu ile, fatih soyunun fethedilen soy üzerindeki üstünlüğünün, bir çeşit gözle görülür belirtisi olarak, karara bağlanmıştı. Prensliklerde baş vergisi boyarlarla, boyar olmayan arasındaki ayrımı belli eder. Türkiye'de Hıristiyanlar, bu vergi aracılığıyla, askerlik hizmetinden bağışık oluyorlardı. Olabilir ki, Avrupa'da köylüler yılda 12 franklık baş vergisi ödemeyi, yedi yılı bayrak altında geçirmeye ya da en azından 2000 frank vererek askerlikten kurtulmaya yeğ tutuyorlardı. Avrupa'nın Türkiye'ye müdahalesi Hıristiyanları siyasal yaşama çekti ve Hıristiyanlar bundan böyle siyasal yaşamın üstünlüklerine, kazançlarına olduğu kadar yükümlülüklerine ve sakıncalarına da sahip çıkmak zorundadırlar.

2. *Toprak vergisi (âşar):* Asıl anlamda gelir üzerinden alınan vergi (salariye) dir. Bu verginin adı bazı paşalıklarda değişiktir. Toprak vergisi yalnız ürün üzerinden kesilir; 100 ekin demetinden reayadan 12, Müslümanlardan ise 10 olarak alınır.

Toprakların kendisi ise üç ulama (kategoriye) ayrılır: 1. Müslümanlara ait oldukları takdirde *ondalık* (decimale), reayanın tasarrufunda olduğu zaman *haracî-haraca bağlı* (tributaire) denilen topraklar; 2. *vakıflar* yani camilere ait mülkler.

3. *Tımar ya da askerî yurtluklar, sipahilik:* Bunların gelirleri kime verilmiş iseler onlara aittir. Bu yurtluklar (malikâneler) fetihlerle kurulmuş, düzenli ordunun olmayışıyla durumlarını korumuşlardır; bunlar asaleten atanan orun sahibinin hükümdarın çağrısına uymaya ve belli sayıda silâhlı adamlarıyla birlikte at binmeye her an hazır olması koşuluyla bir imtiyaz olarak verilmişlerdir. Yurtluklar günden güne sönmektedirler; hükümet Bulgaristan'da yurtlukları (malikâneleri), 1851 yılında, yer alan karışıklıkların sonunda geri satın almıştır.

Belediyeler dolaysız vergilerin ödenmesinde çok önemli bir rol oynarlar. İlk önce maliye bakanlığında, her bucağın (commune) *haraç* olarak ve *salariye* olarak ne ödemesi gerektiği kararlaştırılır, ondan sonra bu tutarın bucak sakinleri arasında, servetlerine göre paylaştırılması işi belediyelere bırakılır. Her belediyenin, belediye başkanı *(kocabaşı)* vardır. Yetkililer, hiçbir zaman belediyelerin tartışmalarına doğrudan doğruya müdahale etmezler.

Âşarın alınmasına gelince, devletin peşin paraya gereksinimi olduğundan vergiyi İstanbul'un zengin tacirlerine ya da bankacılarına, genellikle de Ermenilere kiralar, bunlar da tahsilât işini, özel memurları aracılığıyla, ama her zaman belediyelerin yardımıyla yaparlar. Bu sistem ne kadar kusurlu olursa olsun gene de *iltizam* denilmekte olan sistemden daha iyidir, iltizam sistemine göre illerin yöneticileri âşarın mültezimi (kesenekçisi) oluyordu ve halkı soymak ve ezmek için, çok kez insafa kalmış bir yetke kullanıyorlardı.

Özel bir kayırmayla İstanbul sakinleri *salariye*'den bağışık tutulmuşlardır; ama başkentin dolaylarında mülkü olanlar âşar ödemek durumundadırlar. Âşar koyunlardan da kesilir, ve bu vergiyi toplama hakkı özel mültezimlere *(giulepi: celep* yay.n) verilir. Yıllardır domuzlara da hayvan başına 3 kuruş olmak üzere bir vergi (resim) konmuştur. Bu vergi yalnız Hıristiyanların çıkarlarına dokunur.

Dolaylı vergiler: İslâm yasasının genişletilmesiyle, sultanlar, gitgide, toprak ve sanayi ürünlerinin hepsine, ihraçta olduğu gibi ithalde de gümrük vergileri koydular. 1838 ticaret antlaşması çok büyük bir iyilik getirdi. Bu antlaşmayladır ki, o

felâket tekeller sistemi kaldırıldı, ve halk, hükümetin kesenekçilerine feda etmeye zorlanmaksızın ürünlerini satabildi.

III. Selim, Avrupa hükümetlerine öykünerek, zahirenin ve mamul eşyanın tüketim ve dolaşımı üzerine vergi konulmasını isteyen ilk sultandır. Bu yüzden genel bir muhalefete yol açtı ve *Nizam-ı Cedid*'in (düzenli ordunun) kurulmasıyla varlıklarını tehdit ettiği yeniçerilerin muhalefeti hayatına maloldu; ama bu milis kuvvetinin yıkılmasından sonra III. Selim'in yerine gelen Sultan Mahmud bütün karşı koymaları yenecek güçte olduğuna inandı ve birbiri ardından dış dolaşıma, mağazalara, gemilere, kahveye, tütüne ve perakende satışa vergi kondu. Devlet yalnız çekilecek tütün, afyon, kükürt, tuz tekellerini, yalnız İstanbul içinde tahıl ve kahve tekellerini elinde tuttu.

Vergilerin sağladıkları kaynakların dışında, Bab-ı Âlî'nin hükümranlığını tanıyan çeşitli iller, ona bir cizye (tabiiyet vergisi) ödemek zorundadırlar; bu vergi Mısır için 40 milyon kuruş, Eflâk için 2 milyon, Boğdan için 1 milyon, Sırbistan için 500.000 kuruş takdir edilmektedir.

Bir de Kur'an'ın koyduğu, en başta imansızlara karşı savaşmak, İslâmiyeti savunmak (sure LVII, ayet: 10), ve yoksullara yardım etmek (sure: II, LI; LVII, XLVIII) amaçlarına yönelik çok özel bir vergi çeşidi vardır; bunlar, *zekât* denilen, toplam servetten ayrılan ön kesintiler ya da vergilerdir, İngiltere'deki yoksullar vergisine uygun düşer.(54)

«*Zekât*, diyor Worms, *Tanrı'nın buyrultusudur, yasa dilinde nis'ab (*) terimiyle gösterilen değer tutarında mal, mülk ve eşyaya sahip, özgür olan, ruh ve bedence sağlam olan, ergin ve müslüman olan her birey için zorunludur, farzdır, yeter ki birey bu mal ve mülkü tam bir yıllık zaman süresi içinde tasarrufunda bulundura. Genellikle nis'ab, iki yüz dirhem yahut drahmi değerinde saptanmıştır, bu da aşağı yukarı 120-130 frank eder.*»

Toplam varlık üzerinden kaldırılan bu kesintiler kısmen Devlet'in bazı gereksinimleri için kullanılabilir. Abdülkadir,

(*) **nisâb**: Bir malın zekâtını vermek üzere varılması gereken miktar, sermaye, mal, istenilen, had, derece. (yay. n.)

sürüler ve para üzerinden alınan bu kesintilerle savaş gereksinimlerini karşılamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu hazinesinin kasa değerlerinin doğru sayısını vermek kolay değildir; 210 - 230 milyon frank sayılarını belirtmekle kısıtlı kalmak zorunludur. Bu son sayı üzerinde durunca, bu bile, düzenli bir ordunun, sayıları çok olan memurlar kitlesinin, donanma ve askerî fabrikaların bakımının, vb. vb. yol açtığı masrafların hepsine yetişemeyecek kadar az olduğu görülür; ama Türkiye'nin kaynakları o kadar geniştir ki Avrupa'da önemli bir saygınlık kazanabilmesi ve üretici güçlerini on katına çıkarmak üzere bundan yararlanabilmesi için bu kaynaklarını olağan ve ölçülü bir biçimde geliştirmesi yeterlidir. Bu, bazı illerin bütçelerini incelemekle kolayca inanılacak bir şeydir; ama çalışmamızın bu bölümüne geçmeden önce Doğu'da madenî paranın gitgide kayboluşu hakkında bir-iki söz söylemek yararsız olmaz. Bu ortadan çekilme, salt ithalat ve ihracat rakamları arasındaki farktan ileri gelseydi pek önemli bir şey olmazdı, ama kötülüğün kaynağı daha vahimdir: bazı yabancı paraların, özellikle de Rus parasının yolsuz sürümü. İstanbul ile Trabzon arasında üçlü bir düzenli vapur servisinin kuruluşundan beri İstanbul'un İran ile ticareti çok büyük bir gelişme göstermiştir. Tacirlerin İran'da teslim ettikleri metalar *carbovant* (gümüş ruble) olarak ödenmektedir, bu paralar sonra İstanbul'a geri döner, İstanbul'daki kurları gerçek maden değerlerinin üzerindedir; şu halde tacir metanın fiyatının bıraktığı kâr dışında, bu aldığı yabancı parayı hemen ülkenin parasına çevirerek ikinci bir kâr gerçekleştirir, ve İngiltere ya da Fransa'ya para göndermek istediğinde parayı bankaya yatırır, banka da bu meblağı tamamıyla madenî sikke olarak ulaştırmak yükümlülüğünde kalır. Bu şekilde hükümet, para olarak, ülkenin dolaşımına giren değerden daha büyük bir değeri, carbovantz'ın gerçek değeri ile, İstanbul'da kendisine verilen haksız değer arasındaki tutara göre az ya da çok olan tüm farkı ihraç eder. İşler bu yüzden öyle bir noktaya gelmiştir ki, Türk hükümeti, bu işlemle, yılda 15-20 milyon kuruş kaybetmektedir.

Türkiye'nin malî ve ekonomik durumuna bu kısa, toplu bakışımızı, Avrupa'daki bir ilin incelenmesiyle sonuçlandıraca-

ğız. İşte Epir'in malî durumunun aslına oldukça uygun bir tablosu.

EPİR'İN GELİR VE TAHSİLAT DURUMU
GELİRLER

DOLAYSIZ VERGİLER

	Gerçekleşebilir Tahsilât	Yatırılan Toplam
Makhton, Aile reisinin kişisel vergi payı	3.091.429	
Khratch Haraç. Reayanın baş vergisi	2.350.755	
Aşar	6.135.743	
Imouro Çiftliklerin (hükümdar çiftliklerinin)		15.861.189
kullanma (intifa) vergisi	1.923.262	
Sürü hayvanları üzerinden alınan vergi	2.000.000	
Tütün üzerinden alınan vergi	350.000	
İpek üzerinden alınan vergi	10.000	

DOLAYLI VERGİLER

Gümrükler	1.250.000	
Damga. Yerli sanayi ürünleri üzerinden alınan % 2.5 vergi	350.000	1.833.000
Damgalı Resmî kağıtlar	40.000	
Derbent (geçitlerden geçişte ayak bastı parası)	185.000	
Kahve çekimi üzerinden vergi	8.000	

KAMU KURULUŞLARI

Posta	36.000	36.000

KAMUSAL ALAN (BEYLİK YERLER)

Tuzlalar,	500.000	
Balık avlama yerleri	400.000	
Enfiye tütünü tekeli	65.000	2.174.359
Avlona asfaltı	100.000	
Muaccele (*) Devletçe satılan mülklerin rantı	759.000	
Devlet mülklerinin kirası	200.000	
Gelirler toplamı :		22.054.548

(*) **Muaccele** : Osmanlı İmparatorluğunda beylik ve evkâf kiralarının peşin olarak alınan kısmı. (yay. n.)

GİDERLER

Çeşitli hizmetler

	giderlerin TUTARI
Yerel yönetimlerin memur ve görevlilerinin aylıkları	3.177.600
Beş cephe taburunun ücret ve bakımı	6.000.000
Geçitler servisi	800.000
Posta servisi	26.000
Kalelerin ve kamu yapılarının bakımı	1.000.000
Diğer giderler ve arızî giderler	200.000
Giderler toplamı	11.203.900
Özetle :	
Tahakkuk etmiş ve gerçekleşebilir vergiler	22.054.548
Giderler	11.203.900
Tahsilat fazlası	10.850.648

Başkente komşu olan paşalıklar daha düzenli ve daha az keyfî bir şekilde yönetilmektedirler, ancak ülkenin malî kaynaklarını değerlendirecek ve özellikle bu kaynakları arttıracak biçimde yönetilmekten uzaktırlar.(55) Epir'in kaynaklarının hemen hemen tümü tarımdan sağlanır; bu ülkede sanayi henüz çocukluk aşamasındadır; bütün tarım ürünleri arasında en büyük gelişmeyi gösteren Mısır olmuştur. Epir yünleri Avusturya'da çok tutulur, ve kentalı 51 franka satılır.

Epir'den Bulgaristan'a geçelim. Bulgaristan'da, vergiler Türkler ve Bulgarlar için aynıdır. Müslüman ve Hıristiyanlar için ortak olan vergiler şunlardır:

1. Aile başına 35 kuruş (salariye);
2. Bağ dönümü başına 8 kuruş;
3. Bütün tarla ürünlerinin âşarı.

Her kent mahallelere bölünmüştür; her mahalle, âşarın miktarını saptayan ve vergileri toplayan bir başkan seçer.

Bulgaristan'ın gelirleri 75.000.000 kuruşu bulur
Giderleri ise 43.000.000 kuruşa varır
Artanı 32.000.000 kuruştur.

Her ne kadar Bulgaristan'da toprak sultana ait ise de, bu ilde mülkiyet oldukça sağlam temeller üzerine kuruludur. Bulgar köylüsü mülk sahibi olabilir. Bir araziyi ekip biçmek ya da bir çiftlik kurmak isteyen kişi hükümetle bir anlaşma yapar ve

çok az bir para karşılığında mülkiyet belgesi ile birlikte ödemek zorunda olduğu vergi payını gösterir bir kağıt alır. Bu ilin ticareti oldukça önemlidir.

1863 yılındaki ihracat ve ithalat tablosu şöyledir:

İthalât

Değişik çeşitlerde kumaşlar	4.500.000 fr.
Yarı-pamuklu kumaşlar	450.000
Struk (yünlü kumaş)	125.000
Yünden yapılma kumaşlar	75.000
Keten ve kenevirden yapılma bezler	75.000
Pamuklu çoraplar	37.000
Pamuktan cep mendilleri	75.000
Kadınlar için pamuklu baş örtüleri	375.000
Pamuklu omuz atkıları	250.000
İpekli kumaşlar	125.000
Hassa (hasa) denilen bir cins kalın patiska	2.000.000
Altın ve gümüş iplik (sim)	210.000
Pamuk ipliği	3.250.000
Amerikan denilen bezler	4.500.000
Beyaz mermer bezi	500.000
Kol saatleri	250.000
Kahve	1.250.000
Şeker	1.250.000
Kürkler	250.000
Demir hurdaları	125.000
Başka çeşitleri - Dikiş iğneleri	125.000
Deniz tuzu	425.000
Kaya tuzu	1.650.000
Toplam	21.872.000 fr.

Bu toplama Cuma ve Karasu panayırları için yapılan ithalat toplamlarını da eklemek gerekir:

Cuma panayını için	5.000.000 fr.
Karasu panayırı için	1.250.000
Hepsinin toplamı	28.122.000

İhracat

Mısır, arpa, buğday, çavdar	75.000.000 fr.
Ham ipek	750.000
Gül yağı	325.000
Sepilenmemiş deri	8.285.000
Sepilenmiş kuzu postu	1.500.000
Balmumu	150.000
Bal	400.000
Tereyağı	687.000
İç yağı	700.000
Domuz kılı	50.000
Yün	825.000
Yaban hayvanı postları	187.000
Sumak	187.000
Patraşiva (ardıç ağacı tanesi)	37.000
Pirinç	715.000
Güherçile	250.000
Toplam	32.589.800 fr.

Bulgaristan'a gerekli olan başlıca düzenlemeler, Rusçuk-Varna, Rusçuk-Şumnu, Şumnu-Vidin, ve Şumnu-Plovdiv olmak üzere dört büyük ticaret yolunun yapılmasıdır; âşarın toplanış tarzında değişiklik yapılması, ruhanî çevrelerin sınıflanmasıdır.

Bulgaristan'ın kendi özel yasalar sistemi yoktur, Bulgaristan'da herkes müslüman yasası karşısında eşittir; bununla birlikte Hıristiyanların Armenopole yasaları vardır, bu, Bizans imparatorluğu yasalarının rumca bir derlemesidir.

Aydın ili hazineye en fazla gelir sağlayan illerden biridir. Abartmasız 25.000.000 kuruş takdir edilebilen bir gelir bırakır.

Tarımı iyileştirmeye yarayacak çareler henüz çok yetersizdir; emek eksikliği büyük tarımda gübre kullanılmasına engel olmaktadır. Tarımcı topraklarının büyük bir bölümünü nadasa bırakır ve ancak gereksinimi olduğu kadarını işletir. Pamuk ülkenin belli başlı kaynaklarından biridir: Her yıl dışarı satılan pamuğun, herbiri 100 kentallık 21.000 balya olduğu tahmin edilir.

İzmir'de, yararlı bir çalışma, Ali Nehab Efendinin kavra-

yışlı yönetimi sayesinde iyi bir sonuca ulaştırılmıştır. Yeni bir vergi dağıtımı söz konusuydu; bundan böyle bir toprak vergisi ve bir de ticaret ve sanayi patentaları (esnaf tezkereleri) üzerinden kazanç vergisi olacaktı. Özen isteyen kadastro işlemi tamamlanmıştı. Yabancıların henüz Türkiye'de taşınmaz mala sahip olma hakları yok, Hatt-ı Hümâyun'a göre bu hakkın kullanılmasını düzenlemesi gereken yasalar henüz yapılmadı. Bütün taşınmazlara (gayrimenkullere), Avrupalılara dokunmaksızın, vergi konulacak. Avrupalılar dış ticaret yapmak için de kazanç (patenta) vergisi vermeyecekler. İç ticaret ve sanayiye gelince, Avrupalılar da sultanın uyruklarıyla aynı yükümlülüklere tabi olacaklar; Avrupalıların vergilerin bir kısmına bu katkılarının sonucu olarak çok geniş beledî ve malî yetkilere sahip karma bir komisyon kuruldu.

Gelecek bakımından, Avrupalıların Osmanlı yönetim yaşamına girmeleri ne şekilde düşünülürse düşünülsün Nehab Efendi'nin misyonunun akıllıca ve ölçülü bir tutumla yürütülmüş ve tamamlanmış olduğunu kabul etmek gerekir.

III — BÜTÇE

Verilerin kesin olmayışı. — Giderlerin ve gelirlerin ayrışması, — Vergi dayanağının eleştirisi: vakıflar. — Cami mallarının dünyevîleştirilmesi (hazineye mal edilmesi). — Gümrükler sistemi. — Değişimleri (mübadeleleri) koruma sistemi. — Para ayarlarının bozulması. — Türk ve yabancı paraları. — Bir Türk bütçesinin tablosu. — Hazırlanışı. — Asyaî karakteri.

Türk bütçesinin özünü doğru bir biçimde anlamak güçtür. Şu son zamanlara kadar bütçe herkese açık değildi. Olağan durumda denk olarak kapanıyordu, ama Kırım Savaşı'nın olağan-

üstü ve beklenmedik harcamaları dengeyi bozdu. Hükümet verginin mahrahında ve tahsilinde önemli reformlar yaptı. *Haracın* (kişi başına verginin) karakteri adamakıllı değiştirildi, *iltizam* yani vergilerin kesceğe verilmesi sistemi büyük çoğunluğuyla kaldırıldı. Sultanın kendisi saray personelinin sayısını azaltarak tutumluluk örneği verdi. Yüksek görevliler birkaç görevi birden yüklenmekten vazgeçtiler. Ama tasarruftan çok, daha iyi bir vergi dağılımı ve vergilerin arttırılmasıyla durumun sakıncalarına çare bulunabilecek ve gelecek güven altına alınabilecektir.

Türk bütçesi üzerinde kısa bir inceleme yapıldığında malî reformların İmparatorluğa sağladığı yararların önemi hakkında hiçbir kuşku kalmayacaktır. Türk bütçesinin ögeleri Batılı ülkeler bütçelerinin ögelerinden çok farklıdır.

Giderler değişik servisler arasında aşağıda gösterildiği gibi dağılır:

	kuruş (56)
Sultanın hükümdarlık ödeneği (hazine-i hassa)	75.000.000
Valide sultanın ödeneği	8.400.000
Ordu	300.000.000
Donanma	37.000.000
Savaş malzemesi, topçu kuvveti, kaleler	30.000.000
Bütün imparatorluk içindeki ve yönetimin bütün kollarındaki memurların aylıkları	195.000.000
Vakıflara bağlı kuruluşların bakımı için vakıflar yönetimine yardım	12.500.000
Ömür boyu gelirlerin (rant) bakiyeleri (kalmış alacakları) servisi	6.000.000
Kaime denilen, saptanmış ödeme vadeleri olmayan hazine bonolarının faiz servisi	9.000.000
Artık sahibi bulunmadıkları eski malikanelerin **(tımar, zeamet)** eski sahiplerine zarar karşılığı hazinece ödenen ömür boyu gelirler	40.000.000
Dışişleri, elçilikler ve konsolosluklar	10.000.000
Hazine-i nafıa denilen, yollar, kaldırımlar vb. gibi kamu yararına yapılan harcamalar için hazine tahsisi	10.000.000
Toplam	732.900.000

Gelirler şu şekilde oluşur:

	Kuruş
Aşar	220.000.000
Salariye (Gelir vergisi)	200.000.000
Haraç: Müslüman olmayan uyruklardan alınan kişisel vergi	40.000.000
Gümrükler	16.000.000
Mısır'ın bağımlılık vergisi (cizye)	30.000.000
Eflâk'ın bağımlılık vergisi	2.000.000
Boğdan'ın bağımlılık vergisi	1.000.000
Sırbistan'ın bağımlılık vergisi	2.000.000
Dolaylı vergiler, patenta (kazanç vergileri), pullar, damgalar, geçiş paraları, maden ve posta gelirleri	150.000.000
Toplam	731.000.000

Normal bir Türk bütçesini oluşturan ögeler bunlardır. Düzeltmeye ne kadar elverişli olduğu görülüyor. Reforma ulaşmak için yenilmesi gereken bellibaşlı engellerden biri *vakıfların* varlığıdır. Camilere ve dinî kuruluşlara vakfedilen mallara *vakıf* adı veriliyor. Serbest mülkiyetler *mülk* adını alıyor. Bu dindarca kuruluşların tek hikmeti camilerin bakımına katkıda bulunma isteği değildir.

Mülk sahibinin gerçek amacı, çoğu kez, servetinin bir bölümünü zorbalığın heveslerine karşı sigorta etmekti. Gerek bir zoralımdan, gerek sabırsız alacaklıların izale-i şüyûu üzerine zorunlu satıştan kaçınmak söz konusu olduğunda, cami yararına tersine çevrilebilme olasılıkları ve kendisine emanet edilenin ödemek zorunda olduğu yıllık taksitli yükümlülük, fazla yüksek primler sayılmıyordu. Bu yönetim (Vakıflar idaresi) imparatorluğun tüm taşınmaz mallarının (gayrımenkullerinin) dörtte üçünün ismen sahibidir. Bununla birlikte *vakıflar* idaresinin yıllık gelirleri 20 milyon kuruştan fazla tahmin edilmemektedir. Devlet bütçesi de bu yönetime camilerin bakımı için 12.500.000 kuruşluk bir destekleme yardımı yapmak zorundadır. Bu bariz çelişki, başlangıçta, nominal olarak aynı ama bugünkünün yirmi katı değeri olan bir para ile belirlenmiş olan borç taksitle-

rinin çok küçük olmasıyla ve satış fiyatlarının bildirimindeki binbir hile ile açıklanır. Eğer camilerin ilişiği kesilebilseydi ve halen söz konusu taşınmazları ellerinde bulunduranlara kendilerini gerçek mülk sahibi kılacak yeni senetler verilebilseydi önemli sonuçlar elde edilir; hazine 60 milyon kuruşluk bir kâr gerçekleştirirdi. Bu reform genelleşerek bütün mülkiyetleri kucaklar ve imparatorluğun maliyesine daha bir güvenlik verecek bir toprak vergisinin ilkesi haline gelirdi.

Bununla birlikte Türkiye'de hükümeti camilerin yerini almaya iten birtakım kişiler de vardır. Osmanlı hükümeti camilere bugünkü gelirlerini garanti edecek ve çok karlı çıkacakmış.(57)

Vergi ya da *salariye* denilen vergi İngilizlerin gelir vergisini karşılar. % 10 ilâ % 25 arasında değişir. Taşınır, taşınmaz ya da ticari, öngörülen servet üzerinden alınan ve Sultanın tüm uyruklarını ayırım yapmaksızın kapsamına alan bir dolaysız vergidir (taxe). Belediyeliklerce üleştirilir ve toplanır. Örgütlenmelerine dokunmaksızın hükümet belediyelerin eylemlerini daha yakından gözleyebilirdi, vergilerin paylaşımı her zaman haklı ve orantılı değildir. Âşar toprağın tüm ürünleri üzerinden aynî olarak alınır: Rumeli'nde daha çok koyunları tutar. Hükümet bu vergiyi, bunun gibi bazı illerin gümrüklerini de açık arttırmaya koyar. Bu, bütün malî yasalar sistemi içinde büyük bir kusurdur.

Kişi başına vergi (baş vergisi-capitation) yalnız reayayı, yani Müslüman olmayan uyrukları kapsamına alır. Eskiden bu vergi, vergi yükümlülerinden ne horlamalarını, ne hakaretlerini esirgemeyen özel memurlarca toplanıyordu; şimdi çeşitli Hıristiyan topluluklarının başlarınca, patriklerce toplanmaktadır.

Gümrük sisteminin temeli Avrupa devletleri ile yapılan antlaşmalardır. 1838 yılında Bab-ı Âlî Fransa ve İngiltere ile ilk ticaret antlaşmasını müzakere etti. Bu antlaşmaya göre Türkiye'ye ithal edilen metalar, değerlerinin % 5'i oranında bir giriş vergisi ödüyorlardı. Osmanlı tarım ve sanayiinden gelen ürünler ise dışarı çıkışta % 12 oranında bir vergiye tabi idiler. Bu düzenleme şiddetle eleştirilmiştir; ama bu ikisi arasındaki ayrılık kolaylıkla açıklanabilir. Türkiye bir sanayi ülkesi değildi ve olamaz da; tarım devleti toprağa vergi koymaz; şu hal-

de toprağın ürünlerini vergilendirebilir ve vergilendirmelidir. Bu bakımdan, eleştiriye en az vesile veren gene gümrük örgütlenmesidir. İmparatorluğun bağrında üretim ve dolaşımı hoş tutmak, kolaylaştırmakla çok daha yüksek bir gelir sağlanabilirdi.(58)

Ama, ticaretin gelişmesini ve maliyenin ilerlemesini köstekleyen çok kötü bir engel vardır. Madenî paraları ve bunların maden değerleri ile saymaca (itibarî) değerleri arasındaki büyük farkı kastediyoruz. Kuruşun her gün artan değer kaybını durdurmak zorunluluğu, İstanbul'da *para alış-verişlerini* (sarraflık işlerini) *koruma sistemi denilen* bir işlemler toplamının düzenlenmesine yol açtı.

Sultanlar uzun zaman yıkıcı ve ahlâka aykırı olan paraların ayarını bozma adetini benimsediler. Türk kuruşu başlangıçta *kraliçenin talaris*'lerinin karşılığı oluyor ve yaklaşık olarak 5,20 frank ediyordu; 1828 yılındaki son katıştırılmasından beri, *beşlik* biçiminde, o kadar düşük ayarlı bir para haline geldi ki, yürürlükteki değeri gerçek değerine göre ayarlanacak olsa sekiz kuruş bir frank etmezdi. 1828'de basılan bu paraların tüm toplamı 400 milyon kuruş olarak tahmin ediliyor. Bu sikkeler ile kağıt paralar (kaime), imparatorlukta Türk kökenli resmî paranın hemen hemen tümünü oluşturur. 1844'den beri basılan makbul, ayarı yerinde maden para 200 milyon kuruş değerinde tahmin edilir, ama bu para neden olduğu spekülasyonlar sonucunda hemen hemen tamamıyla dolaşımdan çekilmişti.

1845'de Abdülmecid, yabancı devletlerle yapılan antlaşmalarla kefil olup paraların değerini ayarladı. Ne yazık ki onun bastırttığı paralar eskilerin dolaşımdan çekilebilmesine yetmeyecek kadar az miktardaydılar; böylece az sonra büyük bölümü kayboldu ve bunların yerini İtalya, İngiltere, Birleşik Devletler ve Yunanistan'dan gelen düşük ayarlı paralar aldı.

Bu duruma çare bulmak için İstanbul'da 1849'da bir banka kuruldu. Bu banka, değişmez bir komisyon karşılığında paraların kurlarını düzenlemek ve hükümete Avrupa piyasalarında poliçeler sağlamak durumundaydı.

Bugün için yasa uyarınca kullanımda bulunan paralar şunlardır:

Para birimleri: Türkiye *kuruşu* = 40 para = 0, 2217 frank; *Para* = 3 *asper* (aspres) = 0,00554 frank.

Kuruş da yüz parçaya bölünür ki herbirine *asper* yahut *mina* denir. Önemli meblağlar, 500 kuruşluk = 110,85 franklık keselerle sayılır; *kese* 30,000 kuruşluk yahut 15.000 *secchinilik* (fındık altını, İtalyan altını) = 6,651 franklık bir değeri temsil eder. *Yük* 100.000 asper ya da 833.113 kuruş = 185 franklık bir değeri temsil eder.

Abdülmecid'in Yeni Paraları

Paranın Adı	Göreli Değeri	Gram Ağırlığı	Bindelik karşılığı	Frank olarak gerçek değer
		Altın Paralar		
yüzlük veya sarı yüzlük	100 kuruş	7.216	916	22.50
ellilik	50 kuruş	3.608	916	11.25
10 kuruşluk	10 kuruş	0.722	916	2.23
5 kuruşluk	5 kuruş	0.361	916	1.12
		Gümüş Paralar		
Mecidiye, yirmilik	20 kuruş	24.055	830	4.553
onluk	10 kuruş	12.055	830	2.276
beşlik	5 kuruş	6.013	830	1.138
ikilik	2 kuruş	2.405	830	0.443
birlik, geis ya da kırk para,	40 para	1.202	830	0.221
yirmilik	20 para	1.101	830	0.110
		Bakır Paralar		
beş para	5 para	5.362	830	0.027
bir para	1 para	1.071	830	0.005

Altın paralar için ‰2, gümüş paralar için ‰3 oranında bir fark hoşgörüyle karşılanır, yani bu kadar oynama payı vardır.

Aşağıdaki eski paralar hâlâ yürürlüktedir:

Altın olarak

Mahmudiye	bugünkü değeri	60	krş.	Frank olarak	karşılığı	13.302
İstanbul	»	30	»	»	»	6.651
Mesir	»	25	»	»	»	5.532
Menduhiye* (Mecidiye)	»	20	»	»	»	4.434
Adliye	»	17.1/2	»	»	»	3.880
Rubiye	»	9.1/2	»	»	»	2.106
Berbatt*	»	3.3/4	»	»	»	0.831
Nefiye	»	3	»	»	»	0.665
Beşlik	bugünkü değeri	5	krş.	»	»	1.108
Altılık	»	6	»	»	»	1.330
1/2 altılık	»	3	»	»	»	0.665
1/4 altılık	»	1.1/2	»	»	»	0.332

Dolaşımda ayrıca yabancı paralar da vardır, ama bu paralar paranın bolluğuna ve değişime sunuldukları piyasalara göre değişik değerlerle kabul edilmektedir.

Köklü bir para reformunun ivedi olduğu görülüyor, zaten bu iş daha şimdiden hükümetin niyetleri arasındadır.

Özet olarak, Bab-ı Âli vakıfları serbest topraklara dönüştürmekle âşar alımını önemli ölçüde arttıracak ve yeni bir arazi vergisinin tesisini kolaylaştıracak bir reformu gerçekleştirecek ve bu sayede yeni kaynaklar elde etmiş olacaktı.

Sultan Mahmud'un disiplinsiz bir milis kuvvetini ortadan kaldırarak düzenli bir ordunun kurulmasına olanak verdiği kanlı günden hoşgörü çağını başlatan Gülhane *Hatt-ı Şerifi*'nin ilân edildiği daha dingin güne kadar Osmanlı İmparatorluğu birbiri peşinden en korkunç değişikliklerden geçti; bununla birlikte, reform düşüncesi işte bu musibetlerin ortasında gelişti. Olumlu yönü, girişilecek reformları yüreklendirmesi olmuştur.

(*) Belirtilen para birimlerinden bazıları muhtemelen Türkçe bilmeyen yazarın hatalı anlayışı nedeniyle yanlış aktarılmıştır. (yay. n.)

Burada, hükümeti tarafından, Türkiye'nin kaynakları ve malî geleceği üzerine ciddi bir soruşturmanın unsurlarını toparlamakla görevlendirilen İngiltere'nin Türkiye'deki elçisi Sir Henri Bulwer'in bir bildiriminden çıkan sonuca göre bir Türk bütçesi tablosu veriyoruz.

GELİRLER

Dolaysız vergiler

Vergi (Gelir vergisi)	63.057.875
Askerî yükümden kurtulma bedeli	13.620.775
	76.678.650

Dolaylı vergiler

Aşar	81.203.400
Koyunlar üzerinden vergi	18.903.000
Domuzlar üzerinden vergi	2.388.575
Gümrükler	40.289.675
Tütün ve özel izin gümrükleri	6.449.975
Avlanma (balık) vergisi	1.968.975
Kontrato hasılatı	537.200
Damga hasılatı	711.425
İspirtolu içkiler üzerinden vergi	8.498.025
Porselen üzerinden vergi	3.296.100
Diğer vergiler	23.268.950
	187.515.300

Kamu kuruluşları

Posta	1.432.125
İmparatorluk basımevi	209.300
Devlet mülkleri	790.275
	2.431.700

Beylik (mirî) yerler hasılatı ve yasal rüsum (vergiler)

Balık avlama yerleri	457.550
Ormanlar	150.540
İmparatorluk çiftlikleri	1.784.750
Tuzlalar	2.443.125
Madenler	261.275
Toprak satımları	115.625
	5.212.865
Bağımlılık vergileri (Cizyeler) - Sabit girdiler	10.690.776
Özel gelirler	3.390.900
Ticaret bakanlığı	177.625
	3.568.525
Toplam gelirler	286.197.816

GİDERLER

Yabancı borçlar

Faizler ve amortisman	21.074.500
Esham-ı Cedide, faizler ve amortisman	4.570.000
Sim (schims), esham, **tahvil** ve on yıllık bonoların faizleri	10.702.425
Esham, mukataa (moucatais), **tımar** ve benzerlerinin faiz ve yıllık ödentileri	11.182.075
Eytam (yetimler) bankasından yapılan bir istikrazın faizleri ve savaş borçlarının transferi	3.699.525
Hicaz iline yapılan dinî bağış, (Mekke'ye gönderilen)	11.479.725
Hükümdar tahsisatı ve haslar	34.828.025

Emekli ödenekleri

Emekli aylıkları ve görevlilere yardımlar	4.091.850
Koltuksuz bakanlar, **tanzimat**, adalet şurası	2.960.100

Genel hizmetler

Savaş bakanlığı (Harbiye nezareti)	112.281.800
Topçu ve istihkâm	7.331.075
Denizcilik bakanlığı (Bahriye)	22.451.275
Adalet bakanlığı	2.434.775
Vakıflar için harcamalar	4.337.350
İçişleri (Dahiliye) bakanlığı	40.935.300
Dışişleri (Hariciye) bakanlığı	3.705.000
Ticaret bakanlığı	1.650.850
Eğitim (Maarif) bakanlığı	3.179.900
Maliye bakanlığı	31.680.950
Giderler toplamı	335.150.800
Gelirler toplamı	286.197.816
Fark	48.952.984
Yeni hükümet aşağıdaki indirimleri yaptı:	
Hükümdar tahsisatından bırakılan	9.793.050
Genel hizmetlerden indirilen	31.728.000
İndirimlerin toplamı	41.521.050
Bu indirimlerden sonra giderler	293.629.750
Gelirler	286.100.615
Açık, artık sadece	7.529.135 dır.

22 Ocak 1862 tarihli bir *hat* gereğince maliye bakanlığı vezir-i azâmın yüksek gözetimi altına verildi. 1863 yılında eski denetim kurulunun yerini almak üzere kurulan bir sayıştay (divan-ı muhasebat) her yıl maliyenin hesaplarını gözden geçirmekle görevlidir.

Genel gelirler ve giderler bütçesi, 1 Mayısta başlayan malî yılın yenilenmesinden bir zaman önce düzenlenir. Maliye bakanlığında, her bakanlığın verdiği kendilerine özgü hesaplara göre hazırlandıktan sonra, bütçe tasarısı halinde bakanlar kuruluna havale edilir, bakanlar kurulu bütçeyi tartışır, kararlaştırır ve sultanın onayına sunar, bu andan itibaren herhangi ek bir kredi ancak bakanlığın, özel kurul halinde görüşülmüş ve onaylanmış kesin istemi üzerine ayrılabilir.

Gelirler toplamı içinde dolaysız verginin göreli olarak az bir payı olması, bunun gibi âşar konusu, kaynaklar bütçesinin biraz asyaî bileşimini açığa vurmaktadır. Avrupa'da dolaysız vergiler bugün devlet gelirlerinin en önemli ve en az rastlantıya bağlı kesimini oluşturur; hatta vergi konusunda ilerici olanlar, dolaylı vergileri tamamıyla kaldırmayı bile amaçlamaktadırlar. Bab-ı Âlî, ne kadar az gelişmiş de olsa uygarlıkla pek bağdaşır sayılmayan dolaylı vergilerin gelirinden vazgeçmek durumunda kaldığı gün, bu kaybın yerini dolaylı vergilerin başka bazı kollarının gelişmesiyle doldurabilecektir; posta, taşınmazlar ve kontratolar üzerinden kesilen rüsumlar vb. gereği gibi liberal olan bir yasalar sistemi ile ulaşım yollarının gelişmesi, Türkiye'nin ekonomik faaliyetine güçlü bir atılım ve hız verdiği gün; bugün verdiklerinden çok daha büyük bir verim sağlayacaklardır.

IV — DUYÛN-U UMUMİYE (DEVLET BORÇLARI) MALÎ KURULUŞLAR

İç borçlar ve Dış borçlar. — 31 Mart 1865'de iç borçların durumu. — Yabancı borçların azlığı. — 1868 borçlanması (istikrazı). — Mirès borçlanması. — Devaux borçlanması (istikrazı). — Kaimelerin dolaşımdan çekilmesi. — 1865 borçlanması. — Bir sayıştay (divan-ı muhasebat) ihdası. — Osmanlı Bankası'nın kuruluşu. — Örgütlenme düzeni. — Ayrıcalığının (imtiyazının) genişliği. — Banka'nın müdürü B. Falconnet'nin önerdiği reformlar planı.

İspanya gibi Türkiye'nin de iki çeşit borcu vardır: İç borçlar, dış borçlar. İspanyol borçları dengelidir, yani aralarında yalnızca kambiyo farkı vardır. Türkiye'nin iç borcu, dış borca kıyasla yürürlükte olan kurun çok altındadır.

Bu borcun toplamı, amortisman fonu da içinde olmak üzere, devlet gelirinin % 16'sından fazla değildir.

Türkiye'nin iç borcu şunlardan oluşur:

1. 4 kez çıkartılan *esham-ı cedide*, yahut *konsolide*.
2. *Tahvilat-ı mümtâze* (üstün tutulmuş tahvilat)
3. *On-senelikler* denilen on yıllık *serghi*(*)'ler.
4. Özel bir borç biçimi oluşturan maliye bakanlığı senetleri.

İç borcun bugünkü durumu şöyle:

Konsolide iç borcun 31 Mart 1865'deki durumu:

	Sterlin olarak		Sterlin olarak
Mümtaze tahvilat	2.500.000	%5 amortismanla	1.952.000
Konsolideler			
1. emisyon :	2.500.000	%2 »	2.149.000
2. »	1.875.000	» »	1.707.000
3. »	625.000	» »	641.000
4. »	12.500.000	» »	12.249.000
On yıllık sergi	3.816.250	son bütçeden sonra	3.703.320
Tüm emisyonların toplamı	23.816.250		22.343.325

Bu borcun faiz ve amortisman servisi:

	Sterlin olarak		Sterlin olarak
Mümtazelerin	2.500.000'lik emisyon hacmi üzerinden % 6 faizi		150.000
	2.500.000'lik emisyon hacmi üzerinden %5'lik amortisman		125.000
Toplam	18.500.000 tutan peşpeşe dört emisyonun % 6'lık konsolide faizi		1.050.000
Peşpeşe dört emisyonun	% 2'lik konsolide amortismanı		350.000
10 yıllık serglerin	% 6'lık faizi		222.199,50
Sergilerin	% 2'lik amortismanı		74.066,50
İç borçlar hizmetinin yıllık harcama tutarı			1.971.266.00

(*) **sergi**: Hazineden ödenecek paranın miktarını gösteren ve alacak sahibine verilen belge. (yay. n.)

Yabancı borç, iç borç kadar önemli değildir. Türkiye, 1453'den 1853'e kadar dört yüzyıl boyunca, vergilerde hiçbir arttırma yapmaksızın, hiçbir borçlanma işlemine başvurmaksızın kendi olağan gelirleriyle her çeşitten giderlerini karşılayan bir devlet örneği vermiştir. Ancak 1854 yılında gelirleri ile giderleri arasındaki denge bozulmuştur. 1854 yılından beri dış borç, yerine getirilen amortisman düşüldükten sonra, yaklaşık olarak 760 milyonluk bir toplam tutar. Bu da, 300.000 milyon frank takdir edilen net bir gelir karşısında (59) Türkiye gibi öylesine geniş, o kadar büyük, o kadar zengin, her çeşit kaynaklara sahip ve tüm devletlerin şu anda her zamankinden daha çok korumak ister göründükleri bir ülke için oldukça hafif bir yüktür. Böyle bir borcun hiç de büyük bir borç olmadığını takdir etmek için İngiltere'nin borcunun 20 milyar'dan yüksek, Avusturya'nınkinin ise 5 milyar, vb. olduğunu anımsatmak yeterlidir.

Bununla birlikte, şanlı bir savaştan çıkışta, yani monarşinin en parlak dönemlerinden birinde, kuşkusuz reforma tabi tutulacak yolsuzlukların bulunduğu, ama hükümetimizin çağdaş anlayışının içine işlemeye başladığı bir yönetimle bile, maliyenin XVI. Louis'nin kaybına ne kadar katkıda bulunduğunu unutmayalım.

1854 yılına kadar Türkiye'nin hiç dış borcu yoktu. Bu tarihten başlayarak Kırım Savaşının neden olduğu harcamalar, daha sonra kaimelerin dolaşımdan çekilmesi gibi büyük bir operasyon, Paris ve Londra piyasalarında bir dizi borçlanmalar (istikrazlar) yapılmasına yol açtılar ki bugün bunlar 760 milyon franka yükselmektedir.

Bunların belli başlıları 1858 borçlanması, Mirès borçlanması, Devaux borçlanması ve halen çıkartılmakta olan 1865 borçlanması.

1858 borçlanması (istikrazı): 1858'de, 5 milyon sterlinlik bir borçlanma Londra'da müzakere edildi; 85 üzerinden %6'ya yapılmıştı. Borç, eskimiş kağıt paraların ve madenî sikkelerin dolaşımdan çekilmesi işlemine ayrılmıştı. Hükümet, garanti olarak İstanbul'un gümrük ve oktrua rüsumlarının gelirini verdi.

Bunlar 11 milyon frank ediyordu. Bu borçlanmanın bir bölümü kamu yararına yapılacak imar işlerine ayrılmıştı.

Mirès borçlanması: 1860 yılında, Mirès firması ile yapılan, başlıca amacı, bazı bankacıların ısrarlı sıkıştırmalarından kaçmak için dalgalı borcun büyük bir kısmını tasfiye etmek olan bir borçlanma anlaşması.

Güvence (teminat-garanti) olarak istenebilecek her şey Bab-ı Âlî tarafından dürüstçe ve el açıklığıyla verildi.

Borçlanma (istikraz) şu şekilde gerçekleştirildi:

	kuruş
1° İzmir'in gümrük gelirlerinin borç kalıntısı	41.550.000
2° Selanik gümrüklerinin geliri	7.013.000
3° Bursa ipeklerinin aşar ve gümrükleri	22.449
4° Midilli ve İzmir zeytiyağları üzerinden alınan âşar	4.299
5° Tuz ocaklarının iltizamının alacağı	3.024
6° Selanik'in dolaylı vergilerinin tutarı	2.908
7° Anadolu tütünlerinin rüsumu	38.673

Devaux borçlanması: 1861 yılında bütün devletler malî bunalımlara ve bütçe güçlüklerine uğradılarsa da Türkiye bu çeşitten sıkıntıların en fazla heyecan yarattığı bir ülkedir. 1861 yılı gelirleri aşağı yukarı 1.250 milyon kuruş olarak saptanmıştı, aynı bütçe uygulama süresi için açık, Mirès borçlanmasının faiz ve amortismanı hesaplanmaksızın, 450 milyon kuruş olarak değerlendirilmişti.

1861 yılı Şubat ayına doğru malî bir bunalım birçok iflâslara yol açtı. Sterlin'in kambiyo fiyatı 149 kuruşa yükseldi; aralık ayında sterlin o zamana kadar hiç görülmemiş bir düzeye çıktı, bir sterlin 360, hatta 400 kuruş ediyordu. Dört gün süreyle dükkanlar, hatta ekmek fırınları kapalı kaldı. Kışkırtıcılara karşı çeşitli önlemler alındı. Yavaş yavaş sterlin yeniden 220 kuruş düzeyine düştü ve ticarî işlemler yeniden normal seyrini aldı. Bu bunalım çok büyük endişelere neden olmuştu, hatta katliamdan korkuluyordu; ama hükümet, malî durumuna köklü ve kesin bir çare getirmekle değil de yapay yollarla rayici makul bir düzeyde tutmak ve hazinenin ivedi gereksinimlerini sağlamakla uğraşır göründü. Uzun bocalamalardan sonra, 14

Nisan 1861'de bir önlemler paketi yayınladı, (ancak bu önlemler İstanbul'da bulunan yabancı komisyonun aklına yatmıyordu; şu halde bu komisyon Türklerin düşündükleri çarelerden sorumlu sayılamaz.) 1. Yeni kaimelerin çıkartılması; 1.250 milyon kuruş toplamına ulaşan bu kağıt para bütün imparatorlukta geçerli olacaktı, oysa eski kaimeler yalnız İstanbul'da ve banliyöde dolaşımda bulunuyordu; gümrük kasaları dışında bütün devlet kasalarınca kabul edilir olacaktı; 2. ancak 1 Mart 1862 tarihinden itibaren geçerli olacak özel bir kağıdın ayarı doğru sikkelerle değiştirilmesi yoluyla 150 milyon kuruşluk zorunlu bir borçlanma; 3. en başta İstanbul tacirlerinin yararlanabilecekleri 375 milyon kuruş sermayeli bir borsa sandığının caisse de change) kurulması.

Sonunda, Türkiye 1862 yılının Mart ayında Londra'da yeni bir borçlanma sözleşmesi yapmayı başardı. Lord Palmerston, Lordlar Kamarası'nın 31 Mart 1862 tarihli oturumunda, paranın kullanımının kraliçenin bir özel görevlisinin gözetimi altında olacağını açıkladı, bu vaadin borç verenlerin güvenini kazanmada katkısı oldu; az sonra öğrenildi ki bir fransız özel görevlisi (komiseri) de kendisine yardımcı olacaktır.

Bu ödünç parayı Londra borsası tümüyle tekeli altına almıştı, bu, bir yıl önce hiç de başarılı olmayan Mirès istikrazının bakiyesi idi. Borçlu için koşullar çok ağırdı. % 6 faiz getiren bu borçlanma meblağı 68 kuruyla çıkartılmıştı, bu da hemen hemen % 9 gerçek faiz demek oluyordu. Senetler, üzerinde yazılı olan, eşit fiyatla, 24 yılda, altı aylık çekişlerle geri satın alınacaklar; % 2'lik bir amortisman fonu, çıkmış senetlerin ödenmesini karşılayacak. İmparatorluğun genel gelirleri, özellikle de tütün, tuz ve damga resminden gelen gelirler ana para ve faizlerın güvencesi olarak ayrılmıştır.

Londra'nın Devaux firması ile yapılan bu borçlanma anlaşması sonucunda İstanbul'da bir yüksek gözetim komisyonu kurulmuştu; bu komisyon maliye genel müfettişi bir Fransız, Ploeuc Markisi; bir İngiliz, Lord Hobart ve bir Avusturyalı, B. Lackenbacker'den oluşuyordu. Komisyon, ödünç alınan parayı, kağıt-paraların, yani kaimelerin dolaşımdan çekilmesinde ve dalgalı borcun konsolide edilmesinde nasıl en elverişli biçimde

kullanacağı konusunda hükümete danışmanlık edecekti. Haziran ayında, hükümet, kaimelerin dolaşımdan çekilmesi konusunda, koşulları kaimeleri ellerinde bulunduranlar için hakkaniyetli bir ferman yayınladı. 100 kuruşluk kaime karşılığında % 40 oranında tam ayarlı altın para ve % 60 oranında da, % 2'si amortismana ayrılmış % 8 faiz getiren senet alınıyordu. 13 Eylül'den başlayarak kaimelerin dolaşımı yasaklandı. Operasyon düzen içinde yürütüldü, bununla birlikte dolaşımda bulunan kaimelerin miktarı konusunda endişeler vardı, çünkü bunların piyasaya çıkarılışı üzerinde hiçbir denetim uygulanmıyordu. Altın yedekliğinin (provision) yetersiz olmasından korkuluyordu; ama bu korku gerçekleşmedi. Operasyon 12 Eylül 1862'de sonuçlandı, 998 milyon kuruşluk kağıt paranın karşılığı ödenmişti.

1863 yılında bir sayıştay (divan-ı muhasebat) kuruldu, başkanlığına Ahmet Vefik Paşa atandı; ama son iki yılın büyük mali olayı bir devlet bankasının kurulması idi. İmtiyazı bir İngiliz-Fransız birleşimine verildi, bu birleşimde Paris'in taşınır kredisi ve 1857 yılından beri Türkiye'de mevcut bir kredi kuruluşu olan *Osmanlı Bankası* bulunuyordu.

27 Ocak 1863 tarihinde bu kuruluşun yönetmeliği bakanlar konseyince onaylandı, ertesi gün de sultan imtiyaz fermanını imzaladı. Sermayesi 2.700.000 sterlin olarak saptandı, yani 67.000.000 franktan biraz fazla. Kuruluşun belli başlı kıyı kentlerinde şubeleri olacak; görev alanı da çok geniş. Her şeyin yoktan var edileceği bir ülkede, ilerlemenin devindiricisi, başı çekicisi olacak bir kuruluş başkan işlemleri alanında her şeyi yapma hakkıyla donanmış olmalıdır. Bu banka, İngiltere Bankası'nınkini aşan bir ayrıcalıkla, bir yandan gümrük gelirlerini ve İstanbul'un vergilerini alacak, öte yandan İstanbul'da ve Avrupa kentlerinde konsolide borcun faizlerini ödeyecektir.

Banka hükümetin gözetimi altındadır, hükümet bu amaçla banka nezdinde bir yüksek görevlisini yetkili olarak bulundurur Müdürler ve yönetim kurulu üyeleri yöneticiler kurulunca seçilir ve atanır. İmtiyaz otuz yıl için verilmiştir, 20.000 liralık bir teminat akçesi yatırılmıştır. İlk iki yıl için, dolaşıma konulan banknotlar, değerlerinin yarısına yükselen bir madenî değer-

ler kasasıyla temsil edilecektir, bundan sonraki yıllar ise kasadaki değerler üçte bir oranında olacaktır. Banknotların başkentte ve banka şubelerinin bulunduğu illerde yasal kurları olacak. Banka, istikrazların faiz ve amortismanının karşılığı olarak kasadan çektiği para üzerinden % 1 alacak, ve hizmetlerinin karşılığı ücret olarak da her yıl 20.000 liralık bir tutarı peşinen tutacak.

Bu kuruluşun varoluş koşullarını iyi bilmek önemlidir. İmtiyaz sahibi kurucular şunlardır. Bay Emile ve İsaac Péreire, Buffarini, Adolphe Fould, Galliera dükü, Hottinguer, Mallet, Pillet-Will, Baron Seillière, vb. vb.

Banka, senetler, değerler, varantlar (yatırılan eşya alındısı), konşimentolar, depolanmış metalar üzerinden avans verir, poliçeleri kırar, senet satın alır ve satar. 200 kuruş, yani 50 franka inebilen kupürlerle sunulduğunda hemen ödenebilen hamiline bonolar çıkartmak ayrıcalığına yalnız başına sahiptir.

Hükümet, imtiyaz süresince hiçbir cins kağıt para piyasaya çıkartmamayı, ve benzer hiçbir kuruluşun kurulmasına izin vermemeyi taahhüt etmiştir.

Banka, içeride olduğu kadar dışarıda da hükümetçe tanınan malî ajandır; banka, İstanbul'da, her türlü devlet hazinesi (veznedarlık) işlemlerini yapmakla yükümlüdür; imparatorluğun tüm gelirlerini alıp kasalamak ve maliye bakanının ödeme buyruğu yani havalesi üzerine harcamaları ödemekle yükümlüdür. İç borcun faizlerinin ve amortismanının ödenmesi bu banka eliyle yapılır.

Maliye Bakanlığı'nın çıkarttığı, % 6 faizli ve doksan günlük hazine bonoları banka tarafından kırılır; banka her türlü vergi ve rüsumdan bağışıktır; bankanın hisse senetleri, bonoları, havaleleri ve çekleri için de aynı şey söz konusudur.

Görüldüğü gibi imtiyaz en geniş imtiyazlardandır; bir başka çağın, koskoca bir ülkeyi, düzenli bir şekilde haraca kesen bazı siyasî, malî kumpanyaların her yana kol salıcı faaliyetlerini anımsatıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun bugün için gizli kalmış, ama gelişmesi söz konusu bol kaynakları ile Osmanlı Bankası, olağanüstü kârlar gerçekleştirerek Türkiye için muazzam bir refah sağlayabilecektir; Türkiye, imparatorluğun ekonomik

olarak yenileşmesini, kalkınmasını dürüstlükle yürütecek ve imparatorluğun maliyesine gerçekten düzen getirecek bir kumpanyanın hizmetlerini fazla pahalı ödemiş olmayacaktır.

İstanbul Bankası, madenî paraların ayarının bozulması sonucu yıkıcı oranlara yükselen kambiyo işlemlerini sürdürebilmek özel göreviyle kurulmuştu. Ama bu işlemler ancak devletin yükümlülüğünü üstlendiği sürekli fedakârlık yapmak koşuluyla olabiliyordu. Devlet hazinesi, artık, bankanın bu sürekli kayıplarının zararını karşılayabilecek durumda değildi, öte yandan banka öyle bir iş hareketine girmişti ki ülkede ağır düzen bozukluklarına neden olmadan durdurulmaları olanaksızdı; bir borçlanma zorunlu olmuştu.

% 6 faizli, % 1 prim ve % 2 komisyon ile yirmi üç yılda ödenebilir 50 milyonluk bir borçlanma (istikraz) Bab-ı Âlî elçileriyle görüşüldü, ama hükümetçe onaylanmadı.

Osmanlı Bankası'nın müdürü, B. Palesieu-Falconnet, sarsılan itibarı yeniden kazanmak için bir dize malî önlemler önerdi Türk hükümetine. O, en başta, düzen içinde yönetilen tüm ülkelerde bulunan, lüks üzerinden, geçici hevesler hatta kusurlar üzerinden alınan bir çeşit harç (taxe) ihdas edilmesini öneriyor. Taşınmaz mülklerden alınacak bir dolaysız vergi ve kentlerde tütünden alınacak bir vergi yoluyla gelirlerde 300 milyon kuruşluk bir artmanın kolayca elde edilebileceğini düşünüyordu. Bu artış, yalnızca kağıt paranın kademeli bir şekilde dolaşımdan çekilmesi ve *beşliklerin* (tamamıyla yıpranmış beş kuruşluk sikkelerin) yeniden dökülmesi için bir amortisman fonu kurulmasında kullanılacaktı. Bu şekilde, kamu değerleri ve sınai zenginlikler üzerine bütün ağırlığıyla çöken bozukluk nedenleri yavaş yavaş ortadan kaybolacaktı.

Bütçede denge yeniden sağlandıktan, para çevirme işlemlerindeki artışın önü alındıktan, yıpranan, eskiyen kağıt para ve madenî paranın dolaşımdan çekilmesi işi yerine getirildikten sonra, Osmanlı hükümeti dalgalı devlet borçlarını ve özellikle de hükümdar tahsisatınınkileri tasfiye etmekle uğraşmalıydı. Bu borçlar ülkenin genel ticaret işlemleri için ciddi birer engel, güçlük kaynağıdır. Alacakları ödeneceğinden yana hiç de güvenlik içinde olmayan çeşitli borçların alacaklılarına, senetlerini,

az çok yakın bir zaman süresi içinde seri seri ödenecek tahvile çevirme olanağı sunulacaktı. Bu tahviller faiz getirecek ve benimsenecek yeni sistemin temelini oluşturacaktı. Bu çeşitli özellik ve koşullar, hükümetin onları dolaşımdan çekmek için isteyeceği daha büyük vadeye karşın gene de tahvillerin cirolarını kolaylaştıracak, satışlarını daha güvenli kılacaktı. Türkiye bütün bu değerlerin ödenmesi ve satışı (plasmanı) için yeterli kaynaklar sunmaktadır; Türkiye gibi ticareti yaygın, kaynakları çok çeşitli, büyük maddi zenginlikleri akıllı ellerde çok parlak sonuçlar verebilecek bir devlet için dalgalı borcu ve hazine-i hassa'nın borcunu endişe verici bir yük saymak çocukluk olur.

V — EL DEĞİŞTİRME (60) (CONVERSİON)

Senetlerde biçim ve düzen birliği olmayışı. — Sakıncaları. — Defteri kebir. — Yönetimi. — % 6'dan % 5'e düşürme. — Yararları ve elverişliliği: itibarî sermayenin artması, alışveriş kolaylığı. — Yeni amortisman mekanizması. — El değiştirmenin yasallığı. — Daha öncekiler: Villèle, Bineau ve Fould el değiştirmeleri. — Mecelle'nin 1911. maddesi. — Değiştirmenin isteğe bağlı (ihtiyarî) karakteri.

Maliye bakanlığı raporunun da kabul ettiği gibi (61) uzun zamandan beri, devlet borcunu oluşturan çeşitli kategoriden senetler arasında bir biçim ve düzen birliğinin bulunmayışına dikkat çekilmekte ve bu sürekli bir gözden düşme nedeni olarak ve devlet gelirlerinin iyi bir biçimde yönetilmesi için gereken düzenlilik ve düzgünlüğü sağlayıcı önlemlerin getirilmesi önünde bir engel olarak görülmekteydi. Gerçekten de devlet borçlarının üç çeşidi, yalnız temel koşullarıyla değil fakat değer ve biçimde de birbirlerinden ayrılan tahvillerle temsil edilmekteydi, bu da, kamuya hiçbir yarar sağlamaksızın, maliye yönetiminin

işleyişini karmaşıklaştırıyor ve can sıkıcı anomaliler yaratıyordu. Böylece, dördüncü parti, dördüncü çıkışlı *Esham-ı Cedideler,* büyük bölümüyle yabancı ülkelere geçmişlerdi, orada birçok ticari işlemlere konu oluyorlardı, oysa öteki senetler, bir anlamda, ülke içinde hareketsiz kalmışlardı. Bundan başka, bütün bu senetler, hangi kategoriden olurlarsa olsunlar, İstanbul dışında pek az tanınıyorlardı, öyle ki, devletin genel değerleri değişmez bir biçimde başkentte yatıp durmaktayken, imparatorluğun içinde sermayeler çok kez verimsiz (improductif) kalıyordu.

Senetler, genellikle, Türk dilinde kaleme alınmıştı ve ödemeler yalnız İstanbul'da yapılıyordu, bu iki sakınca yabancı alacaklılar üzerinde ağırlığını hissettiriyordu. Osmanlı hükümeti, Duyûn-u Umumiye için bir defteri kebir ihdasıyla iç borcu birleştirerek bütün bu ayrılıkları ortadan kaldırmaya karar verdi, bu defteri kebirde bütün eski borçlar *Osmanlı imparatorluğu'nun Duyûn-u Umumiye*'si adı altında bir araya gelip birleştiler.

Hükümet bu defteri kebirin kuruluşunu istenebilecek her türlü güvenceyle kuşatmıştı.

Yönetimi bir devlet görevlisine emanet edildi, bu görevliye imparatorluğun genel borcu genel yöneticisi (Esham-ı Umumimiye Emini) sanı verilmektedir.

Defteri kebire her bir borcun kaydı başkent gazetelerinde yayınlanan özel bir yasa ile emredilmiş olmalıdır.

Tahviller (esham) Türkçe, Fransızca ve İngilizce olarak kaleme alınıyor, maliye bakanının, Duyûn-u Umumiye genel yöneticisinin, büyük divan delegesi bir denetimcinin imzasını taşıyorlar.

Faiz kuponları, Osmanlı İmparatorluğu'nda altın mecidiye, Londra'da sterlin lirası, Paris, Amsterdam ve Frankfurt'da frank olarak ödeniyor. Bu maksatla, faiz hizmetine ayrılmış fonlar maliye bakanlığınca Osmanlı İmparatorluk Bankasına yatırılıyor, banka da bu fonları Duyûn-u Umumiye genel yöneticisinin emri üzerine yerine ulaştırıyor.

Duyûn-u Umumiye defteri kebiri üzerinde hiçbir kayıt, eğer bu yeni kaydın faiz ve amortisman hizmeti, ister gelirlerin artması sonucu olsun, ister harcamalar da gerçekleştirilen tasarruf

sonucu olsun imparatorluğun genel gelirlerinde eşdeğer kaynaklar yaratmak suretiyle peşinen tedarik edilmemişse karara bağlanmayacaktır.

Bunlar, uygarlıkta ve kredi pratiğinde en ileri gitmiş devletlerce düzenli bir biçimde uygulanan ilkelere uygun buyruklardır, çok büyük bir ilerleme meydana getirmektedirler ve Türkiye'nin alacaklarına tam bir güvenlik duygusu vermek için yapılmışlardır.

Türk hükümeti iç borçlarının birleştirilmesi işine girişirken aynı zamanda, şimdiye kadar uygulanan tek, nominal sermayenin % 6'sı tipinin kaldırılacağına ve onun yerine, sermayenin artı-değerine daha büyük bir genişlik payı bırakacak olan % 5 tipinin konacağına karar veriyordu.

Bilge bir öngörü düşüncesinin esinlediği ve Osmanlı devlet adamlarının ülkelerinin mali yazgısına ne kadar güvendiklerini gösteren bu biçim değişikliğinin ilkede aklandırılmaya, haklı çıkarılmaya hiç de gereksinimi yoktur, böyle bir değişiklik yapmak her ülkenin devlet iktidarının kesin hakkıdır, hele üzerinde durduğumuz bu özel vakada büsbütün söz götürmez bir haktır, çünkü her şey tahvil hamillerinin bundan hiç bir surette zarar görmemesi için hesaplanmıştır. Faiz oranının düşürülmesi, orantılı (nisbî) bir sermaye arttırımı ile fazlasıyla karşılanmıştır (telâfi edilmiştir). % 5 olarak değiştirilince, 6 liralık (sterlin) yıllık gelir (rant), üzerindeki değere eşit olarak 120 liralık bir anapara verecekti. Osmanlı hükümeti bunları 121 lira esası üzerinden değiştiriyor. Gelir sahibi (rantiye) böylece gelirinin bütünlüğünü koruyor, bundan başka nominal sermayenin % 21'i oranında bir artmadan yararlanıyor.

Tahvilât-ı mümtâze, % 143 fiyatıyla değiştiriliyor. Bu senetler *esham-ı cedide*'lere verilenin iki katı bir tazminat almalıydılar, çünkü bunlar % 5'lik yıllık bir amortismandan yararlanıyorlardı, ve bu üstünlüklerinden dolayı bu değerlerin kuru, *Esham-ı cedide*'lerin kurunu yaklaşık olarak % 6'sı kadar aşıyordu.

Sergi'lere gelince, özel durumlarda verilen Sergi'ler ne biçim ne de öz bakımından, bir konsolide devlet borcu tahvilini

meydana getiren ögeleri göstermezler, bunlar, üzerindekine eşit fiyat esası üzerinden alınıp satılmışlardır.

Bu, bize göre, can sıkıcı bir tedbirdir; bu değerin kurlarının değerden düşmesi üzerinde fazla durulmuştur, değer düşüşü, nihayet, faizlerin ödenmesinin askıya alınışının sonucundan başka bir şey değildi. Sergi'lerin nominal sermayesi 3.800.000 Türk lirasını geçmez, dolayısıyla, yeterince haklı görülemeyecek bir eşitsizliğin giderilmesi, imparatorluk hazinesine ancak çok ufak bir fedakârlığa mal olurdu.

Daha önemli bir değişiklik amortisman mekanizmasına getirilmişti, doğrusunu söylemek gerekirse değiştirmenin (coversion) temelini, özünü oluşturan bölümü budur.

Yeni yasadan önce, % 6'lık konsolide iç Türk borçları, % 2'lik bir amortisman fonu aracılığıyla, 24 yıllık bir dönem içinde, her yıl kur'a çekme yoluyla ve yıllık çekişlerle ödenirdi.

Tahvilat-ı mümtâze yılda % 5'lik bir amortisman kullanıyordu.

Nihayet Sergi'ler on yılda ödeniyorlardı.

Görülüyor ki, borcun birleştirilmesi, bu yerinde ve zorunlu operasyon, o güne kadar kullanılan çeşitli amortisman tarzlarının özdeşleştirilmesini, dolayısıyla yeniden gözden geçirilip düzeltilmesini içeriyordu.

Kur'a çekme ve nominal fiyatla ödeme yoluyla yapılan eski amortisman tarzının yerini bir geri satın alma yoluyla amortisman aldı. Duyûn-u Umumiye'nin amortisman fonu, Fransa'da olduğu gibi, nominal sermayenin % 1'i olarak saptanmıştır.

Osmanlı İmparatorluk Bankası müdürleri ile İstanbul'un ileri gelen bankacı ve tacirleri arasından seçilmiş beş ilâ dokuz üyeden oluşan bir gözetim kurulunun görevi, amortismanın genel yönetimini teftiş etmek ve kasa ve tahvilât durumunu ortaya koymaktır.

Yeni amortisman şu şekilde işlemektedir.

Devlet hazinesi, amortismana, yılda % 1'lik fonunu, her altı ayda % 0.5 olmak üzere, her yılın 1-13 Ocak ve 1-13 Temmuz tarihleri arasında yatırır. Bu yıllık fonla birlikte daha önceden amorti olmuş senetlerin faizleri de toplanır, bu da denet-

lenmesi kolay hesaplara göre her borcun ana parasının tam amortismanını, hatta üzerindeki aynı çıkış fiyatına geri satın alma varsayılsa da 57 yıllık bir zaman süresi içinde sağlar.

Duyûn-u Umumiye genel yönetimini, çeşitli pazarlardan, kullanılabilir yıllık amortisman kaynaklarının toplam tutarı üzerinden, nominal sayısı bu kaynakların gerçek (efektif) tutarına eşit miktarda tahvilatı geri satın alır. Bu geri satın almadan sonra da kullanılabilir olmakta devam eden (efektif) meblağ bir yedek fon oluşturur, özel bir kasaya yatırılır, tıpkı amortismanın kendisi gibi, Duyûn-u Umumiye genel yönetmeninin ve gözetim kurulunun yetkisi altında bulunur.

Yedek fonu, faiz getiren, bir bölümü hazine bonoları halinde, ciro edilebilir değer olarak kullanılır ve borcun bitimine kadar garanti olarak iş görür.

Hiçbir şey bu mekanizmadan daha ustaca hazırlanmış, daha dürüst, daha düzgün değildir ve gerçekte olduğu gibi, Türk fonlarının fiyatı henüz nominal fiyattan uzaktır, yedek fon adı altında toplanan meblağ, geri satın alınan rantların nominal değeri ile geri satın almanın gerçek fiyatı arasındaki farkı temsil eden tutardır.

Demek ki kurlar ne kadar düşük olursa yedek sandığı o kadar hazırlıklı, tedarikli, kurlar ne kadar yüksek olursa o kadar yoksul olacaktır, hakkaniyetli olduğu kadar da usta işi olan bir denkleme sistemi, senet hamiline sürekli bir inanca (teminat) ve senetlerin arızî olarak düşmesine karşı da güvence veren bir sistem.

Bu yöntemle, borcun tümüyle geri satın alınması, kurlar ne olursa olsun her durumda sağlanmış oluyor. Şimdi de değiştirmenin (conversion) konsolide borç senetleri hamillerine sunduğu yararların niteliğini ve genişliğini inceliyelim.

En başta, nominal sermaye üzerinden % 21'lik artışı koymak gerek. Yüzeysel düşünenlere ne kadar rastlantıya bağlı görünse de bu artış, kurlarda derhal ifadesini bulan çok ciddi bir şeye karşılıktır, ona uygun düşmektedir, çünkü, yeni % 5'lik senetler daha ilk günlerinde, Londra'da 45 frank değer buluyordu, bu da 54 franka % 6'lık seneti temsil eder. (62)

İkincisi, bir senedin salt iç borç senedi olmak dolayısıyla

taşıdığı sakıncaların hepsi ortadan kalktı. Kuşkusuz, Fransız sermayelerinin kendiliklerinden, yalnızca, Türk parasıyla sayılandırılan senetlerin temsil ettiği, Avrupa'nın hiçbir piyasasında resmi fiyat listesine kabul edilmeyen ve kuponları ancak İstanbul'da ve ancak Türk parası olarak ödenebilen bir değere girmeleri için Türkiye'nin itibarının Fransa'da çok büyük, üstün bir üne erişmiş olması gerekti.

Bu sakıncaların, hile, kayıp, yanlışlık tehlikeleri dışında en ağırı, senet hamillerini, geçtiğimiz Kasım ayında olduğu gibi kuponların artık Paris'de ancak Türk lirası başına 22 frank olmak üzere ödendiği koşullarda bankerlerin çatal yabası altından geçmek zorunda bırakmaktı, bu koşullar gelir sahiplerini (rantiye) altı aylık gelirleri üzerinden % 3'lük bir indirime çarptırıyordu.

Ekleyelim ki, Türk hükümeti, konsolide borç senetleri hamillerine karşı sözleşmeden doğan hiçbir yükümlülükle bağlı olmadığından sınırlı bir miktarda senet çıkartmakta kendini özgür sayıyordu, dolayısıyla, daha önce yapılmış dört parti çıkıştan sonra, her an bir beşinci, bir altıncı piyaya çıkarış, senet hamilleri en ufak bir hak iddiasında bulunamaksızın ilk dört çıkışlı senetlerin kurlarını ezip geçebilirdi.

Ama yeni yasalar sistemiyle her şey değişti.

Duyûn-u Umumiye tahvilleri Türkçe, İngilizce, Fransızca olmak üzere üç dilde kaleme alınmıştır; değişmez ve birbirinin karşılığı olan değerler halinde üçlü numarayla sayılandırılmışlardır, şöyle ki, 11 altın mecidiye 10 sterlin lirası ya da 250 frank etmektedir, ve yalnız şu aşağıdaki miktarları gösteren kupürleri vardır:

1. 11 mecidiyelik, 10 str. liralık, 250 franklık tahviller
2. 55 mecidiyelik 50 str. liralık 1.250 franklık tahviller
3. 110 mecidiyelik 100 str. liralık 2.500 franklık tahviller

% 5'lik kuponlar, Paris'te, Amsterdam'da, Frankfurt'ta, Londra'da ve Türkiye'de altı aylık olarak ödenebilmektedirler.

En sonunda, Londra'da *Stock Exchange,* Frankfurt ve Amsterdam borsaları ve az önce de Paris ve ilçelerindeki borsalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Duyûn-u Umumiye senetlerinin tümünün fiyat listesini verdiler.

Böylece, salt yerel (mahalli) olan bir senedin yerini, Avrupa'nın bütün büyük piyasalarında alınıp verilebilir, ciro edilebilir uluslararası bir senet aldı.

Kuponlar aynı piyasalarda, düzenli vadelerle ve değişmez para ile ödeniyor.

0,79/2 lik yani % 39,5'luk yahut amortismanın yıllık önemine göre üçte birden biraz daha falza bir azaltma karşılığında % 6'nın altında konsolide Türk senetleri hamillerine sağlanan kazançlar bunlardır işte.

Son olarak, daha da önemli olanı, gerekli formaliteleriyle yayınlanan bir yasa gereğince olmadıkça ve bütçede, bu yeni eklenen yükümleri karşılayabilecek uygun kaynaklar yaratılmadıkça hiçbir yeni senet çıkışının yapılamayacağıdır.

Para olarak değerlendirilen bu üstünlüklerin, senet hamillerine, vadesi geçmiş amortisman bölümünden çok daha yüksek kâr sağladığı ve böylece, senetleri değiştirmenin onların çıkarlarını tehlikeye atmak şöyle dursun her bakımdan onların lehinde olduğu çekinmeden olumlanabilir.

Bununla birlikte, Duyûn-u Umumiye senetlerinin gerçek kurunun ancak pazar yaratıldığı zaman ve ancak bu pazar gerçek para işlemleriyle beslendiği zaman kendi gerçek maden değerlerine göre oluşup yerleşeceğini gözönünde bulundurmalıyız. Ama işlerin düzenli bir seyir alacağı zaman yaklaşmaktadır, o zaman hemen iki akımın yer alacağını beklemek gerekir. Duyûn-u Umumiye senetleri üzerinde tedrici yükseliş, değiştirilmemiş konsolide senetler üzerinde ise tedrici düşüş.

Özellikle gelecekte vereceği meyveler bakımından çok önemli bir yenilik de, Duyûn-u Umumiye'nin ödenmemiş taksitlerinin (alacak bakiyelerinin) yalnız Avrupa'nın belli başlı piyasalarında ve İstanbul'da değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca kentlerinde de ödenmesidir.

Türkiye'de, yıllık gelir (rant) için yatırımlar yapma isteğini geliştirecek olan bu önlem, Duyûn-u Umumiyenin sınıflamasını (bölümlemesini) daha sağlam bir temel üzerine, devletler kredisi temeli üzerine götürecektir. Yüzeysel yazarlar, temelsiz bir kuruntu saydıkları, Türk illerinin bir yarım milyarlık değeri emecek kadar zengin olduğu varsayımına avaz avaz karşı çıkı

yorlar, ama Türkiye genel bir değişim, dönüşüm yolunda bir ülkedir, uzun bir uykudan uyanışta ne yolları, ne kanalları, ne de demiryolları vardır. Girişim (teşebbüs) fikri Türkiye'de daha dün doğmuştur ve deneyi olmayan, güvensiz ve ürkek topluluklar için o kadar aziz olan gömü (iddihar-thésaurisation) fikirlerini ancak yeni yeni atmaya başlamıştır.

Ama, yıllık gelir (rant) sicili Fransız İmparatorluğu'nun emekçi sınıfları içine gireli kaç yıl oldu? Ancak on yedi yıl, tasarruf sandığı karnelerinin konsolide edilişi sonucunda. Para yatıranları kendi istekleri olmaksızın gelir sahibi (rantiye) yapan bu beklenmedik olaydan sonra kamu iştirak hisseleri, Fransız halkının devlet değerleriyle ilgilenmesini sağlamayı başardılar.

Fransa gibi bir ülkede yepyeni olan bir şeyin Türkiye'de henüz olmamasına nasıl şaşılabilir? Bereket versin ki yol engellerinden temizlenip açılmıştır; sonuna kadar ve sağlam adımlarla geçilecektir. Osmanlı hükümetinin, kendisinin de uzun ve zahmetli reformlarının meyvelerini toplayarak kendi halklarından başka bankerlere artık gereksinimi olmayacağı, kendi iktidarlarının zayıflamasının öcünü hakaret ederek alan mali koalisyonların çalımlı, buyurgan koruyuculuğundan bir daha yinelenmemek üzere kurtulacağı gün gelecektir.

Değiştirme işleminin akla uygun, eli açık, hakkaniyetli bir önlem olduğunu kanıtladıktan sonra yasal sorunu irdeleyelim.

Fransa'nın, son felaketlerinden sonra yedi yıllık huzur dönemini ve uzun zaman olanaksız sanılan bir refaha dönüşü kendisine borçlu olduğu bir Restauration bakanı B. de Villèle, o sıralarda çok tartışılan devlet borcunun azaltılması sorununu ilk kez ortaya attı. 1824 yılında, millet meclisinin onayladığı 75 frank fiyatına % 5'den % 3'e indirme önlemi 15 oyluk bir çoğunlukla yüksek meclis tarafından geri çevrildi. Bu bir felaket oldu. Çünkü bir yıl sonra durum ve koşullar değişince, 1824'de zorunlu olup o zaman isteğe bağlı olan değiştirme ancak 32 milyon rant üzerinden % 5 gerçekleşti, ve hazinenin kazancı 6 milyon ranta düştü... Öte yandan devlet borcunun birliği bozuldu. Başbakan Villèle'in en dikkate değer eylemlerinden biri olan bu değiştirme girişimi, aynı zamanda bir görevden çekil-

menin belli başlı nedenlerinden biri oldu, bu da monarşinin kendisinin düşüşüne katkıda bulunmaktan geri kalmadı.

Temmuz hükümeti zamanında, yasama erki, bir çok kez, hükümeti bu üstün saygınlık yoluna sokmağa çalıştı, ama orta sınıflara dayanan kral Louis-Philippe, bütün bu girişimlere yenilmez bir dirençle karşı çıkmanın kendi çıkarına olduğunu sandı ve bu dikkafalılığın, kuşkusuz, sonunda hükümetinin de düşmesine neden olan saygınlığı yitirmede payı oldu.

1852'de, piyasa işlerinde bir yeniden doğuş, onu izleyen bir güven ve saygınlık yılı olan bu yılda, imparatorun hükümranlık döneminin ilk eylemlerinden biri % 5'den % 4,5'a zorunlu bir indirim yapmak oldu.

Bu özel durumda benimsenen değiştirme biçimi en basiti idi, rant sahiplerine (rantiyelere) indirim ile aynıyle ödeme arasında seçim yapma olanağı sunuldu. Öngörüldüğü gibi, büyük çoğunluk indirime uğradı. Ödemeler ancak 3.685.592 frank kadar bir ranta yükseldi, bu 73.711.840 franklık bir sermayeyi temsil ediyordu. Değiştirme yasası yeni % 4,5'u on yıl boyunca ödemeye karşı güvence altına alıyordu.

1862'de, bereket versin ki, B. Fould % 4,5'dan % 3'e değiştirme işlemini gerçekleştirdi. Bu sistemde rant sahiplerinden faizlerinde indirim isteniyor, buna karşılık ödün olarak sonradan anaparalarının arttırılması olanağı kendilerine sunuluyordu. Bu, asıl değerinin (aynı değerinin) altında bir fona değiştirme diye adlandırılan şeydir.

Borcunu peşpeşe düşürerek tek tip % 3'e kadar varan İngiltere örneğine karşın başlangıçta o kadar şiddetli saldırılara uğramış olan ödeyiş hakkının yasallığına bugün artık kimse karşı çıkmıyor.

Bu hak Mecelle'de açıkça onaylanmıştır:

«Vadesi sınırlandırılmadan (vadesiz) düzenlenmiş her rant kesinlikle geri satın alınabilir. Taraflar, yalnız, geri satın almanın 10 yılı aşamıyacak bir süreden önce yapılamayacağı ya da tarafların belirleyecekleri vade sonu önceden alacaklıya bildirilmeksizin yapılamayacağı üzerinde uyuşabilirler.» (Madde 1911)

Demek ki, hükümet, faizini ödediği paradan daha hesaplı

bir para bulursa ilk borç verene olan borcunu ödeyerek bu borçtan kurtulabilir.

Bunun gibi İngiltere kayıtlı borcunun rantını 22 yıl boyunca 2/5 oranında bağışık tuttu.

Prusya, 1844'de, % 4 faizli borcunu % 3,5'a çevirdi.

Belçika, 1844'de % 5'lik faizini % 4,5 olarak değiştirmişti.(63)

Bu değiştirmelerin yasal olmaları için her ülkenin devlet iktidarı tarafından buyurulmuş olmaları yeterlidir; Türkiye'nin faiz değiştirmesinde de bu koşul yerine getirilmiştir, çünkü değiştirme bakanları ve imparatorluk yüksek divanı birlikte olmak üzere sultan tarafından karara bağlanmıştır.

% 6 konsolideler bir iç borç oluşturduğundan, Türk hükümeti bu borç için hiçbir zaman yabancı krediye çağrıda bulunmamıştır, değiştirme bir iç yönetim işlemi olarak kalmaktadır, bizzat bu nedenle de bu işe hiçbir şekilde karışılamaz.

Türk iç borcunun, yabancı ülkelerde ciro edilebilir senetlerle temsil edilen imparatorluğun genel borcu (Duyûn-u Umumiye) olarak biçim değiştirmesi, yalnızca bu dönüşümü tasarlamış olan devlet adamlarının usta öngörülerini ortaya çıkarmakla kalmaz, her şeyden önce, taahhütlerini kendiliğinden uluslararası yasanın teminatı altına koymakla alacaklılarına kendisinden istemedikleri yeni bir güvence veren Osmanlı Hükümetinin iyi niyetini ve derin içtenliğini belgeler. Yoruma elverişli, şüpheli niyetleri olan bir hükümet böyle davranmazdı. Şu halde, değiştirme, kendi başına, parlak bir zekâ ve dürüstlük eseridir demekte haklı olunur.

Özet olarak, bu operasyon, rant (yıllık faiz geliri) sahiplerine sahip olmadıkları güvenceler vermektedir, gerçekte ciro edilemez yerel bir senetin yerine Avrupa'da ve de kolay bir dolaşımı olan uluslararası nitelikte bir senet yaratmaktadır; Türkiye'nin kendilerine karşı taahhüde girmemiş bulunduğu senet hamili yabancılara, kurlar gibi değişken ve yalnız İstanbul'da ödenebilen bir gelir yerine, sabit, deyim yerinde olursa kendi evlerinde ödenen bir gelir vermektedir.

Bunlar şu, her zaman Türk ulusunun en saygıdeğer özel-

liklerinden biri olarak kabul edilmesinden hoşlanılan iyi niyetin ve ta eskilerden kalma doğruluğun parlak kanıtlarıdırlar.

Şunu da ekleyelim ki, imparatorluğun gelirleri iç ve dış borç hizmetlerini karşılamaya yeterli olmaktan fazladır. Bu gelirler son istikraz tahvillerinin çıkarılmasından beri iki katı, üç katı artmıştır, ve deyim doğru olursa, sınırsız bir artma döneminin henüz başında bulunuluyor. Şu son zamanlarda aktif bir şekilde yürütülen imar işlerinin bu sonucun alınmasında büyük bir katkıları olacaktır. Her yanda, Rumeli'nde, Kıbrıs'da, Suriye'de, Küçük Asya'da, Trabzon'da yeni ulaşım yolları açılmaktadır. 30 Mart yasasıyla karara bağlanan 7 milyon liralık borçlanma, başlanmış olan işlerin sürdürülmesine ve daha da önemli olanlarına girişilmesine ayrılacaktır. Dolaşım araçlarının yokluğu nedeniyle şimdiye kadar verimsiz kalan ulusal zenginlikler ülke topraklarının herbir yanına kolayca akıp gideceklerdir; üretim bununla orantılı olarak büyüyecektir ve kamu servetiyle birlikte devlet gelirleri de yükselecektir.

Ama Türkiye bu kadarla kalamaz! Maliyesini ciddi bir reformdan geçirerek, ülkesinde güvenlik ve asayişi kurarak, adliyesini düzene sokarak, ulusal kaynaklarını verimli kılacak kurumları çoğaltıp çeşitlendirerektendir ki halklarını mutlu ve gönençli kılacaktır; ve Türkiye, ondan sonra, yeniden canlanmış ve sultanın sık sık dile getirdiği iradesine göre devletin gelişmesi için gerekli kaynakları aralarında kaynaşmış olan işte bu halklardan isteyebilecektir. Halklar ulusal bir iktidarın gerçek bankacılarıdırlar, hükümetler her zaman, yalnız halklarına başvurabilirler reddedilmekten ve kazıklanmaktan korkmaksızın. İşte Fransa ve İtalya bunu kanıtlamak üzere karşımızda duruyor.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
EĞİTİM

Türkiye'de özgürlükçü (liberal) öğrenim anlayışı. — Parasız ve zorunlu eğitim. — Öğrencilere ödeme yapılır. — Türk okullarının istatistiği. — İlk ve orta öğretimin yeniden düzenleştirilmesi. — Yüksek öğretim: medreseler. — Özel konulu okullar. — Fen ve edebiyat akademisi. — Basımcılık ve basın. — Kitaplıklar, sanatlar ve bilimler.

Resmi eğitimi düzenleyen ferman, görüşlerinde ve hükümlerinde en özgürlükçü ve en yüksek bir yapıttır. Avrupa ülkelerindeki programlardan hiçbiri ile karşılaştırılmaktan korkacak bir şeyi yoktur.

Türkiye daha büyük bir gelişmeye elverişli olan bu kurumu Reşit Paşa'ya borçludur; kız okullarını kurduran da kendisidir, annelerin, on iki yaşına kadar çocuklarının çok kez tek eğitmeni olmaları dolayısıyla üzerlerinde çok büyük etkileri olduğu bir ülkede önemli bir eserdir bu.

Öğrenim her zaman özendirilen, bir anlamda da zorunlu bir şeydi. Onun için bir cami kurmak isteyen her müslüman bunu ancak bazı koşullarla yapabilir. Caminin yanına bir de okul katması, eğer cami önemli ise bir kitaplık ve bir de yoksullar için aşevi eklemesi gerekir. Böylece İstanbul'da kızlar için 480, erkekler için de 300 olmak üzere toplam 780 okul bulunur. Türk Hükümeti askerî okullar, tıp ve tarımcılık okulları kurmuştur; bu okullar, bizim bazı okullarımız gibi yalnızca parasız olmakla kalmazlar, *öğrencilere para verilir,* bilgi dereceleri yükseldikçe artan bir maaş alırlar.

Eğitim, ancak 1857'den beri ayrı bir bakanlıkça yürütülmektedir. Eğitim üç dala ayrılır; *mektep* denilen mahalle ve köy okullarınca verilen ilk öğretim; 1850'den beri eğitim yapan *yeni yetmelik (rüşdiye)* okullarınca verilen orta öğretim; camilere eklenmiş bir çeşit büyük seminerler olan *medreseleri* içine alan yüksek öğretim ve özel konulu okullar, hepsi de modern ve Avrupa modeline göre örgütlenmiş, vb. kuruluşlar.

Eğitim Bakanlığı kalemince 1864 yılında yayınlanan belgelerden anlaşıldığına göre, o dönemde, bütün imparatorlukta, her iki cinsten 506.916 öğrencinin devam ettiği 15.040 ilkokul vardı. Bu sayının 367.929 öğrencisiyle 12.478'i Müslüman okulu, 138.387 öğrencisiyle 2.562'si ise Hıristiyan okulu idi.

Şu son zamanlara kadar öğretim, çocukluk çağında idi, öğretim yöntemleri kusurlu, kötü, öğretici kadroların örgütlenmesi ise eksikti. Kur'an'ın okunup öğrenilmesi ile yetiniliyordu.

İlk eğitim baştanbaşa yeniden kurulmuştur. On yaşından itibaren bütün çocuklar dört yıl süren okullara gitmek zorundadırlar; okuldan çıkarken bir belge alırlar ki bu belge olmadan hiçbir patron kendilerini çıraklığa alamaz. Bu çeşitten okullar İstanbul'da 396'dan az değildir.

Orta öğretim kısmen yeniden örgütlenmiştir. Bu okullarda arapça, belâğat, dinsel tarih (Tevrat, İncil, Kur'an), Osmanlı tarihi, evrensel tarih, aritmetik, geometri öğretilir. Eğitim ilk okullarda olduğu gibi parasızdır.

Medreseler yani yüksek okullar iki sınıfa ayrılır. Birinciler on bilim okuturlar: gramer, nahîv (söz dizimi) mantık, metafizik, felsefe, mecaz ilmi, üslup ilmi, söz sanatı, geometri ve astronomi. Bu *medreselerin*, öğrencileri, birinci sıradan medreselere göndermekten başka amacı yoktur, bunların konusu ise *ulema*'yı yetiştirmektir ve doğma, hukuk, Kur'an'ın tefsiri ve Arap geleneklerini öğretirler.

Yüksek öğrenim henüz yeniden örgütlendirilmemiştir; şimdiki *medreseler ulemanın* elindedir, onlar da öğretim reformuna düşmandırlar. Bu önemli sorunun çözümlenmesini beklerken, hükümet daha şimdiden meyvelerini vermiş olan özel nitelikte okullar kurdu.

Sultanahmet ve Süleymaniye camilerinin okulları ile 1850'

de açılan Valide Sultan koleji devlet memurluklarına kadro hazırlarlar. Öğretmen okulu, ulema zümresi dışında öğretmen sağlamaya ayrılmıştır. Tıp okulu, imparatorluğun en iyi kurulmuş okullarından biridir ve hocaları Fransız ya da Fransa'da okumuş kişilerdir, yaklaşık 470 öğrencisi vardır.

Hükümet, kendi vatandaşları için olduğu gibi yabancılar için de eczacılık ve tıp mesleğinin icrasını düzen altına almaya özen göstermiştir. Tabipliğe ilişkin yönetmeliğin 3. maddesi şöyledir: «*Bu yönetmeliğin yayınlanmasından sonra ülkeye gelen yabancı fakültelerin tabip ve cerrahları Osmanlı İmparatorluğunda mesleklerini kullanma yetkisini alabilmek için 1. diplomalarını İstanbul Tıp Mektebine kaydettirmek, 2. bir colloquium'dan geçmek zorundadırlar. Bu formaliteler yerine getirildikten sonra, mesleğinde çalışma izni, 500 kuruş karşılığında kendilerine verilecektir.*»

Askeri okullardan, istihkâm okullarından, topçu, bahriye, tarımcılık ve baytarlık okullarından da söz edelim. Bunların öğretmenlerinin çoğu Fransızdır ya da öğrenimlerini Fransa'da yapmışlardır. Gerçekten de, her yıl belli bir sayıda genç Türk bizim okullarımızda okumaya gelir, hatta, Paris'te, onlar için mükemmel sonuçlar veren bir kuruluş da hazırlanmıştır.

Hükümet aynı şekilde bir üniversitenin kurulması için, bir eğitim şurasının ve bir fen ve edebiyat akademisinin kurulması için de karar almıştır.

İstanbul'da 1851 yılında temelleri atılan Darülfünun iki kesime ayrılır ve adi üyelerle muhabir üyeleri içerir. Akademinin amacı ulusal edebiyatı uyandırmak ve ülkeyi bu harekete yardım edebilecek nitelikte yabancı kitaplardan yana zenginleştirmektir. Akademi edebiyat üzerinde bir gözetim görevi görmektedir ve bütün sanat ya da bilim yapıtlarının, bütün illerde anlaşılabilmesi için Türk halk diliyle kaleme alınmasına özen gösterir. Akademi, sultan tarafından atanmış olan 40 adi üyeden oluşmuştur, gelecekte her boşalan yere seçim yapmak suretiyle kendi üye eksiğini kendisi tamamlayacaktır.

Bu akademinin bellibaşlı üyeleri şunlardır: Reşit Paşa, bilgin hukukçu Arif Hikmet Efendi, değerli ahlakçı Rıfat Paşa, seçkin şair Ali Paşa, Paris akademisinde tıp doktoru İs-

mail Paşa, ilahiyatçı Tahsin bey, hukukçu Büşdi-Molla Efendi ,şair ve gramerci Fuad Efendi, Tıbbiye Mektebi Müdürü Ziver Efendi, imparatorluğun vakanüvisi Reşat vb.

Yabancılar arasında şunlar görülmektedir: Redhouse, Bianchi, Stefanaki, Karotodori, ve *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* yazarı bilgin Bay de Hammer.

Yayın özgürlüğü Türkiye'de yok; sansür ve baskı önlemleri orada bazı durumlarda son derece katı bir biçimde uygulanıyor. Şu son zamanlarda konu yönetmeliğe bağlanmıştır. Kabul edilen sistem basımevlerinin kurulması için önceden izin alınmasını öngörüyor. Kitaplar, broşürler ve gazeteler yetkililerce onaylanmadıkça yayınlanamıyor. Bu yasada insana en çok dokunan sansüre karşın tehlikeli yayınlara çok ağır cezalar getirilmesidir, sanki sansür, sansürcülerin geçmesine izin verdikleri her şeyin yayınını aklamış, olmuyormuş gibi.

Telif hakkı, yaşamları sırasında bütün yazarlar için değil fakat ancak yayınlarından dolayı hükümetin ödüllerini kazanmış olan yazarlar için korunmuştur.

Kendi doğulu gelenekleri içine kapanıp kalmış olan Osmanlı edebiyatının uyuşukluğunun çekip çıkarılmaya büyük gereksinimi vardı. Hükümet, yabancı kitapların, bilim ve özellikle de çağdaş tarih kitaplarının türkçeye çevrilmesini teşvik etti.

İstanbul'da gazeteler çoktur, hükümet bunları açıkça besler. Türk gazeteciliği Türkiye'nin durumunu özenle incelemiş olan bir Fransızın eseridir. Bay Alexandre Blaque 1825'de İzmir'de *Spectateur de l'Orient'ı* kurdu, sonra bu İzmir Postası haline geldi. Sultan Mahmud, 1831'de B. Blaque'ı resmi bir varak olan *Moniteur ottoman*'ın yönetimiyle görevlendirdi.

İstanbul'da dört Fransız gazetesi vardır: *Journal de Constantinople,* bu eski *Courrier de Smyrne*'dir; ötekiler *Commerce, Gazette Médicale, Courrier de Constantinople*'dur; dört tane de İtalyan gazetesi vardır: *Omnibus, İndicatore bysantino, Album bysantino, Jurisprudenzia bysantino;* bir Yunan gazetesi: *Telegraphos toû Bosphoroû;* bir Ermeni gazetesi: *Haisdam;* bir İllirya gazetesi: *Novina Bulgariska.*

İzmir *Impartial de Smyrne, Amalthé* ve *Journal de Smyrne*'i, *Aurore* ve *Aurore d'Orient*'ı (Yahudi dilinde) yayınlar. Bükreş'in *Moniteur*'ü vardır, *Yaş*'da *Gazette de Moldavie* ve *Taureau* yayınlanır.

Her gazetenin subvansiyonu yılda 6.900 franktır: İstanbul Gazetesi'ninki (Journal de Constantinople) 15.000 franktır.

İstanbul'da oldukça çok kitaplık vardır, ama bu kitaplıklarda ancak ilahiyat kitapları, Kur'an tefsirleri ve birkaç Avrupa kitapları çevirisi bulunur. Tıp, VIII. yüzyıldaki Arapların tıbbından çok daha geridir; cerrahlık fazla ilerleme yapmamıştır. Bilindiği gibi resim yapmak ve yontu Kur'an tarafından yasaklanmıştır. Müzik aletleri Yunanlılardan beri çeşitlenmemiştir. Son olarak seyirlik sanatlar kuklalardan ve utanmazlıklarıyla dikkat çekici olan gölge oyunlarından ibarettir. (84)

DOKUZUNCU BÖLÜM
SOSYAL YARDIM

Akıl hastaları bakımevleri: Süleymaniye düşkünler yurdu. — Kuruluş ve işleyiş düzeni ve sakinleri. — İyileştirici yöntemler. — Osmanlı bahriye (deniz) hastanesi. — Tıp mensuplarının örgütlenmesi. — İmparatorluk Tıp Derneği. — Bulunmuş çocukların ve rehin karşılığı borç veren kurumların olmayışı. — İmaretler. — Hıristiyan kuruluşları. — Ticarî ortaklık. — Feriköy düşkünler ve kimsesizler yurdu. — Yardımsevenler (hayırsevenler - hayrat) hastanesi.

Doktor Mongéri'ye göre İstanbul'da üç yüz yüzyıldan beri pek çok hastane, düşkün yurtları, nekahat halindeki ve iyileşmez hastalar için bakımevleri, akıl hastaları için tımarhaneler vardır. II. Mehmet, kendi adını taşıyan caminin yakınında bir düşkünler yurdu yaptırmış ve buraya yılda 40.000 fındık altını bir gelir vakfetmiştir. Bu düşkünler yurdu bir İlahiyat Koleji olmuştur. Kanunî Süleyman kendi camii yanında başka bir düşkünler yurdu kurdu, bu kuruluş, kuruluştaki niteliğini korumaktadır. 1605'de kurulan başka bir düşkünler yurdu askeri hastaneye çevrilmiştir; 1700 yılında kurulan bir başkası 1847'ye kadar iş görmüştür; o tarihte buraya kötü kadınlar yerleştirildi ve akıl hastaları Süleymaniye düşkünler evine nakledildi. 1725 yılında, Sultan III. Ahmet tarafından kurulan son bir düşkünler yurdu askeri donatım ambarı olarak değiştirildi.

Süleymaniye düşkünler yurdu aynı zamanda *sağlık yurdu* adını taşımaktadır. Tarihi 1560 yılına kadar uzanır. Bina yapısının Esquirol'un ilkelerine hemen hemen uygun oluşu çok dikkat çekicidir. Eskiden dua etmek iyileştirici yöntemler arasında sayılıyordu, kötülüğü kovmak için dua okumak ve ayin yapmak yöntemine başvuruluyordu.

Akıl hastalarının koğuşlarının önünde yontma yapı taşından sekiler bulunuyordu, bunların üzerinde müzikçi, komedyen, palyaço, hokkabaz trupları delileri eğlendirmek için oynuyor, şarkı söylüyor ve dans ediyorlardı. Daha o çağda İstanbul'da, Avrupa'nın ancak yetmiş yıl önce anladığı şeyi, akıl hastalarının fizik tedaviye olduğu kadar manevi tedaviye de duygun olduğunu anlıyorlardı.

Türk Hükümeti'nin hakkını yememek için şunu da söyleyelim ki, hükümet kendisine getirilen her akıl hastasını, milliyet ve din ayırımı yapmaksızın *Süleymaniye*'ye kabul etmektedir, ancak ne yazık ki yer yeterli değil. İstanbul yalnızca konumu dolayısıyla değil, fakat, orada yaşayan insanların pek çok başka başka soylardan olmalarıyla, dinlerin, dillerin ve törelerin çeşitliliğiyle de evrensel bir kenttir. Osmanlıların yanında Yunanlılar ve Ermeniler yaşar, her adımda Arnavutlara, Bulgarlara, Çerkezlere, Acemlere, Araplara, Mısırlılara, Zencilere rastlanır. Bütün halklar düşkünler evine kendi akıl hastası paylarını gönderirler ki, bu, kentin özgünlük damgasını taşır, soy ve din çeşitliliğini, dil karmaşasını kentten alır. Bir akıl hastaları bakımevinde bölümler ve alt-bölümler olması gerekliyse eğer, bu, herhangi başka bir yerden daha fazla İstanbul'a gereklidir. Akıl hastalarının yurda kabulü, Avrupa'da olduğu gibi, hiç de uzun ve kılı kırk yaran formalitelere tabi değildir. Avrupa'da yolsuzluklar gene varsa da 1838 yasasından önce İstanbul'da yapıldıkları düşünülenlerden çok daha fazlası vardı. Yönetim karışıklıkları o dereceye varır ki polis, hastanın cinsiyetini şaşırır, kabul kağıdında erkek yazılı bir kadını yurda gönderir ya da tersi olur. Bazen bir kabul emri gelir ama hasta yoktur, ertesi gün ise kabul emri olmayan bir hastayı göndereceklerdir. Hasta hakkında bilgiden yoksun olduğu zaman, gelipte, ağır bir suçla suçlanan kişinin

aklî dengesinin yerinde olup olmadığını sorduklarında doktorun durumu çok güçtür; elbette ki akıl hastalığını temaruzdan (*) ayırt edebilmek için bütün durum ve özellikleri ve sanığın zekâ derecesini bilmek gerekir; çok iyi bilinir ki, bilim, belge olmadığında, çekimser kalır.

Kentte kadınlar için yeterli hastane olmadığından iyileşmez durumda olan kadınlar düşkünler yurdunda kalırlar ve orada kalabalığı arttırırlar. Bu son nokta üzerinde katı görünmeye hakkımız yoktur, zira Fransa'da da yaşlılar için huzur evleri ya da iyileşmez hastalar için barınaklar eksiktir. Çağdaş bilimin iyileşmez akıl hastası yoktur kuralı çok ileri götürülmektedir. Genel olgulara göre hareket edileceğine, istisnalardan yola çıkılmaktadır. Genel olgu, sonuç vermeyen iki yıllık tedavinin sonunda iyileşmenin çok seyrek rastlanan bir olay olduğudur. Teoride iyi olan ilke pratikte bizzat doktorlar tarafından da kuruntu ürünü sayılmaktadır. Demek ki deneme koğuşları, bilimin kısır kalıp da doğanın ya da zamanın mucizesinin beklendiği iyileşmezlerin koğuşlarından kesinlikle ayrı olmalıdır.

Süleymaniye kurumu yönetim bakımından dört bakanlığın yetki alanına girer; savaş bakanlığı (harbiye nezareti) besin, giysi, eşya ve ilaçları sağlar, ama neden böyle olduğu söylenemez; diyanet bakanlığının alanında binaların bakım ve onarımı vardır, bunun yetki ve görevleri savaş bakanlığınınkinden daha da gariptir; maliye bakanlığı yeni yapıların yapımıyla yükümlüdür; imar bakanlığı yapılacak işlerin yararını saptar, yapıların keşif defterlerini düzenler, masrafları değerlendirir vb. Bilindiği gibi Fransa'da akıl hastalarının masrafları yönetim bölgelerine düşer.

Süleymaniye yurdu yalnız dört bakanlığın yetkileri içinde bağlı kalmış değildir, ayrıca *Tıbbî işler idaresine* ve *Bab-ı Âli idaresine* (Devlet bakanlığına) da bağlıdır. İstemler resmen o konuda yetkili olan bakanlıklara gönderilir. Bürokratik yol bitmez tükenmez. Yıllık harcama 500.000 kuruş, yani 125.000 franktır. 1 Mayıs 1864'den beri doktor Mongéri'nin

(*) **Temaruz**: Yalandan hasta olma. Kendini hasta gösterme.

ifadesine göre 67 akıl hastası iyileşmiş olarak çıkmışlardır. Yurt personeli yirmi dört kişidir. Tıbbî hizmetin gerekleri Fransa'da olduğu gibidir; hastayı ayırma yalnız azgın delilere ve yaralılara karşı kullanılır. Duşlar başlıca iyileştirme etkenidir. Hastanın zekâsı uyandırmaya çalışılır ve onun sevgi ve bağlılık duygularına hitap edilir.

Düşkünler yurdu nüfusu ortalama 120 kişidir. Erkeklerin sayısının kadınlarınkine oranı 10'a 3'dür. Bizim istatistiklerimiz bu sonucu vermiyor; yani Fransa'da delirme, erkeklerden çok kadınlarda olmaktadır. B. Davenne'in 1862'de, Seine bölgesinde hazırladığı rapor, 1801 yılından 1833 yılına kadar erkekler için 9.105, kadınlar için 13.449 sayısını vermektedir, yani 100 erkeğe 148 kadın. (65) Türk kadınları yalnızlıkları (tecrit durumları) ve manevi eylemsizlikleri içinde uygar kadınlardan daha az çılgınlığın pençesine düşmektedirler. Yoksul sınıflar yurt nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturur; işçilerden, çiftçilerden ve erlerden oluşur. Zenginlerin oranı 8'e 1'dir. Temel hastalık tipleri melankoli, ekstaz hali, mani, hezeyan (sayıklama ve taşkınlık) dır.

On yıl önce İstanbul'da hastaları alacak bir tek hastane yoktu. Bugün de ne sakatlar, ne yaşlılar ne de çocuklar için bir hastane vardır. Dilenciler için de, Fransad'a *dépôt de mendicité,* İtalya'da *Casa di lavoro,* İngiltere'de *Workhouse* denilen şu kuruluşlardan kurulmamıştır.

İstanbul'un Türk hastanelerini gezip gören Doktor Baudens'in anlatığına (66) göre bu hastanelerin organizasyonlarında öyle pek kusur yok. Salonlar kışın ısıtılıyor. Klorlu tütsüleme ve özellikle aromatik bitkilerle tütsüleme çok kullanılıyor, bütün odalar günde birçok kez tütsüleniyor. Bu kokular dağılırken hastalardan çıkan bulantı verici pis kokuları da sürükleyip götürüyor. Osmanlı deniz hastanesi tesisat bakımından büyük bir lüks içindedir, bu örnek kuruluşun Avrupa hastanelerine imrenecek bir yanı yoktur. Sivastopol'un alınmasından sonra Fransız ordusunun üzerine çullanan skorbüt salgını sırasında Türk Hükümeti, tıp okulunun en seçkin öğrencilerini yardımcı olarak bizim hekimlerimizin emrine verdi. Onların bize yaptıkları yardım Osmanlı tıp topluluğunun organizas-

yonu hakkında çok doyurucu bir fikir verdi. Osmanlı sıhhiye subaylarının da hemen hemen bütün ulusların askeri tabipleri gibi kendilerini muvazzaf subaylara benzeştiren hiyerarşik bir sıraları var. Osmanlı ordusunda, bütün büyük sağlık kuruluşlarının başhekimleri miralay rütbesindedirler hatta bu yüksek rütbeli subaylardan daha yüksek maaş alırlar. Öteki hekimlerin rütbeleri kaymakam, binbaşı ve yüzbaşıdır.

1855 yılı içinde B. Baudens, bir İngiliz doktoru olan B. Pinkoffs ile anlaşarak bir tıp derneği kurmak ve birliklerimizin hareketinden sonra İstanbul'un en tanınmış doktorlarını, aralarında bilgin vatandaşımız, kırk yaşlarında bir hekim olan B. Fauvel'in de bulunduğu Osmanlı tıp mektebi hocalarını bu derneğe sokarak ona varlık vermek fikrini benimsedi. Bu dernek az zaman sonra sultandan *İmparatorluk Tıp Derneği* ünvanı ile birlikte yıllık bir gelir (varidat) aldı. Metin okumalar ve tartışmalar bu derneğin oturumlarını doldurdu. Ve Paris'in tıp basını bugün de hâlâ bu derneğin raporlarını basmayı sürdürmektedir.

Türkiye'de sokakta bulunmuş çocuk yoktur. Fransa'da çocukları terk ederler, çünkü kız-annelerin doğurması yüz karasıdır. Türkiye'de kız-anne (evlenmemiş anneler) de yoktur, evlilik dışı çocuk da. Kapatma, ana olunca eş olur. Nikâhsız karı-kocalık meşru anneliğe meydan verir; medenî hal kayıtları olmadığı için hangi anneden doğmuş olunduğu pek önemli değildir. Bizde babalık araştırması yasaktır. Türkiye'de ise yasak olan analık araştırmasıdır. Montesquieu dehası ile bunu görmüştü. «*Çok-eşliliğe izin verilen ülkelerde piç diye bir şey bilinmez,*» diyor, «*piç olmayışı genel bir kötülüğün özel bir iyi sonucudur.*»

İstanbul'da rehinci dükkânları yoktur. Bu kurumun olmayışına yazıklanacak değiliz. *İmaretler* (imam meslek okulları) bazı camiler yanında kurulmuştur, bunlar yardım daireleridirler; yardım dağıtma Vakıfların hasılatı ile camiler hesabına yapılır.

Uluslararası yardım (hayır) kuruluşlarından söz etmeden önce Yunan ve Ermeni kiliselerinin başkentte meydana getirdiklerinden sözetmek gerekir.

Baloncli adını taşıyan bir Rum hastanesi, İstanbul'un güneyinde Yedikule'ye pek uzak olmayan surlardan bir kilometre dışarıda bir yerde kuruldu. Kuruluşun 270 yatağı ve 70 yataklı bir şubesi var. Demek ki Rum Kilisesi'nin 112.000 kişilik bir nüfusun yararlanabileceği 320 yatağı var. Hastane yalnızca, kendilerine Ortodoks diyen Rumlara ayrılmış.

Mutezil Ermenilerin kendi özel hastaneleri var, İsa (Hristos) hastanesi diyorlar. 123.000 kişilik bir nüfusa hizmet eden bu hastanedeki yatak sayısı 400'den az değil.

Katolik Ermenilerin de Saint-Jacques'ın adını taşıyan bir hastaneleri var. Bu hastanede küçük bir bölüm çocuklara ve dul kadınlara ayrılmış. Tacirler, *Ticaret Birliği* adı altında her milliyetten 40 sakat ve yaşlı için bir misafirhane kurdular. İlk önce paralı idi, üç yıldan beri parasız konuk ediyorlar. İngilizler, Avusturyalılar ve İtalyanlar tarafından kurulan hastanelerin hepsi Pera (bugünkü Beyoğlu yay. n.) ve Galata semtlerinde yer almaktadır. Fransa'nın iki büyük kuruluşu var: Pera sivil ve denizciler hastanesi, Feriköy düşkünler yurdu, bir öksüzler tarım kolonisi, Galata'da büyük bir evde yardım ve pansuman hizmeti veren sağlık evi, Saint-Vincent de Paul sörlerinin sivil hastaneye yerleşmelerinin üzerinden on yedi yıl geçti. Hastane her yıl 500-600 hasta kabul ediyor. Yetim ve öksüzlere bakıyor ve on sekiz yaşlarına kadar onları gözetimi altında tutuyor.

Feriköy yahut La Paix düşkünler yurdu Saint-Vincent de Paul'ün bir rahibi tarafından kuruldu. Sultan Abdülmecit cömertçe toprak sağladı ve 50.000 frank verdi; özel bağışlar da gerisini tamamladılar.

Abdülmecid'in annesi sultan tarafından kurulmuş olan Yardım (hayırsever-hayriye) hastanesi 250 yataklıdır. Denildiğine göre yılda 3000 hasta ve belli bir miktar da yaşlı kabul etmekte. Kuruluş amacına ters olarak özel bir salon frengililere ve bir salon da iyileşmez hastalara ayrılmış bulunuyor. Masrafı devlet karşılıyor. (67)

ONUNCU BÖLÜM
ORDU VE DENİZ KUVVETLERİ (BAHRİYE)

Türk ordusunun eski örgütlenme düzeni. — Yeniçeriler. — Sipahiler. — II. Mahmut reformu. — Yeni örgütlenme düzeni. Nizam *ve* Redif. — *Ordu mevcudu ve kadrolar. — Yönetim. — Başı-bozuklar. — Askeri hizmet bakımından Hıristiyanların durumu. — Osmanlı donanmasının gerilemesi. — Kırım Savaşı'ndaki rolü. — Donanmanın mevcudu. — Erkânı harbiye. — Askeri fabrika ve donatım ambarları ve inşaat şantiyeleri. — Heybeliada deniz okulu.*

Ordu: Askeri tarih Türkiye'yi, XVII. yüzyılın son zamanlarına kadar Avrupalıların şanına rakip gösterir; [68] bunun tanığı 1529 birinci Viyana kuşatması ile Sobieskin'in kaldırdığı 1683 ikinci Viyana kuşatmasıdır.

Ama o zamandan beri Avrupa'da askerlik sanatındaki muazzam ilerlemeler karşısında Müslümanlar oldukları yerde kaldılar, onun için de büyük ve katmerli tersliklerle karışmış seyrek ve geçici başarılardan başkasını elde edemediler artık. Her zaman kalabalık olan orduları insan gücü bakımından eksiğini kolaylıkla tamamlayabiliyordu; askerlik ruhu devam ediyordu; Türkler bireysel cesarette eskisinden geri kalmıyorlardı; ama her şeye karşın bu üstün elemanlar ancak cansıkıcı sonuçlar elde edebiliyorlardı; ne var ki disiplin, taktik ve as-

kerlik sanatı gibi geniş kapsamlı ve karmaşık bir sözün ifade ettiği şeyler bu halkça bilinmiyordu. Ve bu sırada gözlerinin önünde Ruslar örneği vardı, Avrupa'da askerlik bakımından birinci sıraya yerleşebilmek için bir çeyrek yüzyıl yetmişti onlara. Onun için, Kırım savaşının başında insanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetlerinden dudaklarında bir gülümseme olmadan söz etmiyorlardı. Mısır Paşasına karşı girişilen savaşlar anımsanıyordu, bu savaşlarda Sultan'a bağımlı asî paşanın ordusunun ilk top atışında disiplinsiz ve enerjiden yoksun birlikleri dağıttığı görülmüştü; uğursuz söylentiler yayarak eğleniliyordu; ama Ömer Paşa'nın öylesine ustalıkla yürüttüğü Tuna seferi ve Kars ve Silistre'nin kahramanca savunmaları bu öngörüleri yalanladı ve Türklerin askeri ününü yeniden ortaya çıkardı.

Mahmut'a kadar ordu başlıca yeniçerilerden oluşuyordu. Bu kuvvet *devşirme çocuklardan* yani ailelerinin elinden alınıp Müslüman olarak yetiştirilen Hıristiyan çocuklardan oluşuyordu. Bu milis kuvveti sultan tarafından beslendiğinden yiyecek dağıtımında kullanılan kazanı birbirini tanıma işareti olarak kabul etti; kazan bu milis kuvveti için kutsal bir simge oldu, tıpkı Hıristiyan askerlerin bayrağı gibi. Aynı düşüncenin doğal sonucu olarak subayların ünvanları da aşçılıkla ilgili isimler oldu: baş kumandana *çorbacı başı* deniyordu, ondan sonra *aşçı başı* ve su getiren baş anlamına *saka başı* geliyordu.

Sultanın muhafızlarını oluşturan ücretli atlılar olan *sipahiler*den, bir kara milisi olan *piyadeler*den ve ordu saflarına girmeyen süvariler *akıncılar*dan, vb. söz etmeyeceğiz. Osmanlı ordusu Büyük Süleyman'ın hükümdarlığından sonra gerilemeye başladı. Bu hükümdar yeniçerileri ihsanlara boğdu; onların meslek edinip çalışmalarına izin verdi, onları yerleşik yaşama soktu; onları askeri hizmetlerin büyük bir bölümünden affetti; ve eskiden her zaman hareket halinde, kamp kuran, yürüyüş yapan, savaşan bir ordu olan yeniçeriler disiplinsiz, gürültücü, karıştırıcı, kandökücü, hükümetleri egemenliği altında tutan, sultanları tahttan indiren bir çeşit bir ulusal muhafız gücü haline geldi ve imparatorluğun yıkımının en etkin nedeni oldu.

Son yüzyılda, yeniçeri kuvvetleri *196* oda'dan yani alaydan oluşuyordu, kayıtlı adamların sayısı ise 400.000 idi. Osmanlı ordusu yeniçerilerden sonra, *sipahiler*den başka tımar yani malikâne sahiplerinin çıkarttıkları ve onlarca bakılıp beslenen tâbi atlılardan oluşuyordu, bunların sayısı 140.000 kadardı. Ayrıca, savaş zamanı yağma aşkının ve bağnazlığın çektiği pek çok düzensiz birlikler vardı. Bütün bunlar gerçek ordudan daha çok, koskoca insan toplulukları meydana getiriyordu. Osmanlı ordusunun artık yenilgiden başka bir şey tatmadığını gören bir çok sultan, Avrupa örneğine göre düzenlenmiş birliklerden oluşma bir kuvvet kurmaya kalkıştılar, bu kuvvet yeniçerileri kendi içinde eritecek ya da gereksiz kılacaktı. *Ulema*'dan yardım gören yeniçeriler bütün bu girişimleri başarısızlığa uğrattılar.

Nihayet, II. Mahmut, Yunan başkaldırısı zamanında ve Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilân ettiği sırada yeniçerilerin kaldırılması için kararname çıkarttı. Bu başı boş asker az buçuk direnç göstermeye çalıştı ama yenildi ve kılıçtan geçirildi. Yeniçerilerin dağıtılmasını buyuran aynı kararname yeni bir ordunun kurulmasını da emrediyordu. Bu ordu gerçekten de kuruldu ve bir çok kez reforma uğradı, ama ancak 1843 yılında tam bir örgütlenme düzenine sokulabildi; bu işte ilk denemeler Rıza Paşa'nındır.

Bu örgütlenmeye göre her Müslüman uyruk, 20 yaşına gelince askerlik hizmetini yapmak zorundadır. Asker toplama kur'a usulüyle yapılır, ama olağanüstü durumlarda kitlesel bir askere çağırma emri verilebilir. Türkiye ile Rusya arasında savaş hali ilân edildiğinde de böyle oldu, Osmanlı İmparatorluğunun bütün toprakları üzerinde cihat açıldı, ve imparatorluğun en uzak köşelerinden tüm müminler peygamberin sancağını savunmaya koştular. Memlûkler, yeniçeriler kurban edilmişti, sultan ordusunu düzene sokmuştu, onun atlı birlik olarak bütün gücü (Türk atlıları her zaman Avrupa'nın en iyi atlılarından sayıldıkları için) eskiden o kadar korkunç olan bu düzensiz (gayri nizami) çetelerin silah altına çağırılmasından ibaretti. Bu çetelerin unsurları *başı-bozuklar*'dı. Fırat ve Dicle kıyılarından, Basra körfezinden, Kürdistan dağlarından gel-

dikleri görüldü. 30.000 kadarı Osmanlı birliklerinin baş komutanı Ömer Paşanın kampına düştüler. (69)

Osmanlı ordusu *nizamiye* yani aktif ordu ve *redif* yani yedek ordusu olarak bölünür. Erler, 5 yıl nizamiyede, 7 yıl redifte olmak üzere 12 yıl hizmet ederler. Resmi düzenlemeye göre aktif ordu herbiri, 6'sı piyade, 4'ü atlı (süvari), 1'i topçu olmak üzere 11 alaydan oluşan, topluca 20.500 kişilik efektif gücüne sahip 6 orduya bölünecektir. Buna göre 100.000 kişilik 36 piyade alayı, 16.000 kişilik 24 süvari alayı, 8.000 kişilik 6 topçu alayı olacaktır. Bunlara 5.200 kişiden oluşan kale topçuları alayını da eklemek gerekecektir; istihkâm sınıfı 1.600 kişi; gayrı nizamilerden oluşan ve 30.000 kişi tahmin edilen jandarma. Böylece aktif ordu için 176.000 kişilik bir toplama varılacaktır. Yedek ordusu da 125.000 kişi olsa gerek. Yaklaşık toplam 300.000 kişi eder.

Son olarak bu rakamlara tabi devletlerin kontenjanlarını da eklemek gerekecektir, ki bu da imparatorluğun askeri kuvvetlerini toplam aşağıyukarı 400.000 kişiye çıkarır.

Ama öyle görünüyor ki bu rakamlar fazla yüksektir ve ordunun resmî örgütlenmesi hiç de gerçek ordu değildir, ve şu şekilde bir indirim yapmak gerekir; biri muhafız, ikisi Avrupa'dan, biri Asya'dan 4 ordu, özel birlikleri ve yedekleriyle birlikte.

Muhafız birliği	
24 piyade taburu	15.400
4 süvari alayı	2.900
11 batarya	1.500
Birinci Avrupa ordusu	
23 piyade taburu	17.250
3 süvari alayı	2.300
11 batarya	1.600
İkinci Avrupa ordusu	
22 piyade taburu	15.400
4 süvari alayı	2.800
11 batarya	1.500

Asya ordusu	
25 piyade taburu	15.150
4 süvari alayı	1.950
11 batarya	1.200
1 başıbozuk alayı	1.350
Özel birlikler	
4 alay kale topçusu	4.400
16 istihkâm bölüğü	1.600
2 deniz eri taburu	800
2 işçi taburu	1.400
2 Polonya atlı alayı	600

ÖZET

Muhafız	19.800
1° ordu	21.500
2° ordu	19.700
Asya ordusu	19.250
Özel birlikler	8.800
Toplam	88.900 kişi

Bu sayılara redif taburları için de 62.000 eklenecek olursa toplam olarak 150.000 kişi eder; gerçekten Türk ordusu budur; ama eğer bunlara müfrez (ayrılmış) kıtalar, jandarma, bağımlı devletlerin kontenjanları, düzensiz birlikler katılacak olursa, imparatorluğun toplam askeri kuvvetleri için en çok 300.000 kişilik bir sayıya ulaşılır.

Erler yat-kalk talimine oldukça alışkındırlar, ama subayların çoğu mesleklerinin en basit unsurlarını bile bilmezler ve her ordu, her tabur ancak kendi başına ve gelişigüzel harekâtta bulunabilir. Zaten ordu iyi kurmaylardan, yönetim hizmetlerinden, düzenli defter tutma yönteminden, terfi yasasından, ceza kanunundan, hastane, donanım deposu ve cephaneliklerden, azık ve gereçlerden, vb. yoksundur. (70) Generaller çok kez bir bakanın kayırmasıyla atanır ve şu son zamanlarda bir ordu birliğinin komutanlığının ömründe hiç askerlik yapmamış bir adama verildiği görülmüştür. Sadece kağıt üzerinde mevcut taburlar vardır ve bunların komutanları kendilerini

denetlemekle yükümlü müfettişle paylaştığı maaşını alır. Nihayet, kimi zaman alaylar bir iki yıl ücret almadan kalırlar ve illerin kesesinden yiyerek yaşarlar.

Askeri hizmet Müslüman soyunun iliğini kurutur. Müslümanlar genellikle evlidirler; karısı ya da kızkardeşleri, harem töreleri gereğince, onun dükkânına ya da tarlasına gözkulak olamazlar; bütün Türkleri kırıp geçiren borçlar vadesine erişir, ve *nizam* ya da *redif* askeri, vatanı uğruna kan dökerken küçücük mirasını kaybetmeye de katlanmak zorundadır.

Her savaşın sonunda, iyi ya da kötü sonuçlansın, Hıristiyan unsurun mal ve mülke tasarrufta Müslümanların yerini almaya yöneldiği dikkati çeker. Ama bu verimli toprak üzerinde herkese yetecek kadar yer vardır ve birilerinin gönenci ötekilerin yıkımına bağlı değildir. Bu düşünceler, Hıristiyanların askerlik hizmeti sorununun tez elden çözülmesini ivedi kılıyordu. 1856 *Hatt-ı Hümayunu* askerlik hizmetinin Hıristiyanların da borcu olmasına karar verdi ve bedel verme ilkesini koydu.

Hıristiyanların Osmanlı ordusuna sokulmaları zaten yeni bir şey değildir. *Myrdites* denilen Katolik Arnavutlar yüzyıllardan beri Türk ordusunda hizmet ederler; bunlar bir kontenjan verirler ve saptanmış dönemin ötesinde aile ocaklarından uzak tutulmazlar. *Maruniler* Mısır ordusunda yer aldılar ve eskiden Bulgaristan'da, Hıristiyan Bulgarlar'dan oluşma, *Voynuk*'lar denilen bir askeri kıta vardı; ama ilke olarak reaya sultanın ordusuna kabul edilmezlerdi, ve bu nedenle, askeri hizmetten kurtulma karşılığında ödün olarak, *haraç* yani baş vergisi ödüyorlardı, bu vergi yakın zamanlarda kaldırılmış, yerine *de iane-i askeriye* (askeri yardım) denilen yeni bir vergi konmuştu. Bu vergi askerlik hizmetine çağrılmayan yani kırk yaşını geçmiş Müslüman olmayan uyrukları yükümlendirmek durumundadır. Bu yeni verginin tutarı 80 milyon kuruş olarak tahmin edilmektedir; böylece ordu büyük bir disiplin ve soyları uzlaştırma okulu haline gelecek, büyük bir türdeşleşme denemesi olacaktır.

Ne yazık ki reayayı da askerlik hizmetine çağıran 1856 *Hatt-ı Hümayunu*'nun hükümlerine karşın, Bab-ı Âli hiç de

Hıristiyanların eline silah vermek tasasında olmadığından, Hıristiyanlar ise, kendi yönlerinden, orduda hizmet etmekten nefret ettikleri ve bir miktar para vererek azat olmayı yeğledikleri için, ordu, hemen hemen yalnız Müslüman nüfus arasından mevcudunu tamamlamaya devam etmektedir.

1856 yılında, İmparatorluk yüce divanının bir toplantısında, Hıristiyanlardan mutlaka kişisel hizmet istenmeyeceğine, bu hizmetin yerine, çağrılan er başına 5.000 kuruşluk bir kişisel vergi ödenebileceğine karar verilmişti. Bununla birlikte deneme mahiyetinde 4.000 kişi askere alındı. Uzun tartışmalardan sonra bu milis kuvvetinin ayrı bir müfreze oluşturmayacağına, *nizamiye* bünyesine katılacağına karar verildi. Bu bedelin fiyatı pek de aşırı değildir, çünkü aynı miktar, hizmet yerine bedel veren Müslümanlardan da istenmektedir. (71)

Son iki sultanın hükümdarlık döneminden beri ordunun örgütlenme düzeninde birçok reformlar yapıldı. *Başı-bozuklar* dağıtıldı; her ne kadar bunlar birinci Tuna seferinde bazı hizmetlerde bulundularsa da kendilerinden beklenecek bir şey olmadığı, tersine yağma alışkanlıklarından korkmak için pekçok nedenler olduğu anlaşılmakta gecikmedi.

Ordunun yemlikleri kaldırıldı. Gizli müfettişlerin kıtalara gidip ordunun gerçek mevcudunun kayıtlara geçirilmiş mevcuduna uyup uymadığını inceleyeceği birliklere duyuruldu. Bu sahtekârlık Osmanlı ordusunun en kökleşmiş yarası ve askeri yönetime katılan herkes için en utanç verici kazanç kaynağı idi.

Bahriye. — Türkiye'nin deniz ordusu hiçbir zaman savaşlardaki manevra ustalığıyla kendini göstermedi. Deniz erleri hiçbir zaman yazın altı ayından fazla hizmette bulunmazlardı. Gerektiğinde onları basın yoluyla Yunan adalarından ve hatta başkent yakınlarından toplarlardı. Kışın donanmanın donanımı sökülür (arma soyulur), tayfa evlerine izine gönderilirdi. Bununla birlikte XV. yüzyılda Türk donanması Akdeniz'in efendisiydi. Ama Büyük Süleyman'dan sonra ordunun gerilemesi donanmanın da gerilemesine yol açtı, donanmanın mevcudu sürekli olarak azaldı. Lépante (1571), Çeşme (1770), Navarin (1827) savaşları Türk denizkuvvetleri için artık be-

lini doğrultamayacağı üç büyük felaket oldu. Özellikle sonuncusu, Yunan özgürlüğünün bahriyenin en iyi denizcilerini alıp götürmesi kadar korkunçtu.

1750'de Türk donanmasında halen 200 yelkenli vardı; ama 1806'da 67'den fazla kalmamıştı, Navarin'den sonra ise sadece 52 yelkenli. 1853 yılında donanmanın saymaca mevcudu 12 büyük savaş gemisi, 16 yelkenli firkateyn, 10 korvet, 30 brick yahut cutter ve 18 buharlı firkateyn yahut korvet, hepsi 86 gemi, ama çoğu silahsız, tamirde ya da hizmet dışı durumda idi ve bunların bir Rus filosuyla karşılaştıklarında ona karşı koyacak güçte olmadıklarına hükmolundu; bazıları Sıvastopol ablukasında yer aldılar, 13'ü Sinop'ta harap oldu, gerisi ise müttefikler tarafından taşıma gemisi olarak kullanıldılar. (72)

ON BİRİNCİ BÖLÜM
İSLAM HUKUKU VE ADLİ ÖRGÜTLENME

I — İSLAM HUKUKU

İslam hukukunun yalınlığı ve tinselciliği. — Kaynakları. — Kur'an ve Sünnet. — Kişilerin durumu hakkında. — Mülkiyet hakkında. — Camilerin malları. — Habus sistemi. (*) — Ceza hukuku. — Cezaların vahşeti. — Yeni Kanunlar.

«*Halkların,*» diyor Vico, «*birçok bakımlardan ortak doğal özellikleri vardır, ve birbirine benzer toplumsal edimler (fiiller) üzerine benzer yasalara sahiptirler.* (73).»

Yasa sistemlerinin karşılaştırmalı incelenmesi bu gerçeği gün ışığına çıkarmıştır. Hukukta özgücüyle var olan ve kendini bizzat doğadan çekip çıkaran bir şey vardır. Eğer o her yanda benzer bir biçimde kendini göstermiyorsa, bunun hatası yasa yapıcıların bilgisizliğinde ya da geleneksel önyargılarındadır. Yasaların, törelerin ve uygarlığın sonucu oldukları ve yalnız hitap ettikleri halklar için iyi oldukları mutlak bir biçimde doğru değildir.

Medeni hukuktaki iki yüzü özenle birbirinden ayırt etmek gerekir. Toplumsal örgütlenmeye ilişkin olan bölümü örneğin. Bu bölüm doğası gereği değişkendir, ama bir başka bölümü vardır ki akıl gibi, gerçek gibi değişmez, işte bu, iyi niyete ve hakkaniyete dayanan yandır; kişisel haklar böyledir.

(*) **Habus sistemi**: Kuzey Afrika'da bir hayır kurumunun mallarına verilen ad. Bu mallar dini vakıf malı niteliğinde. Gelirleri camiler, öğretim kurumları, çeşmelerin bakımı için kullanılır. (yay. n.)

Gerçekten de insanoğluyla ilgili (beşeri) uzlaşmaları düzenleyen ilkeler toplumsal dönüşümlerden bağımsızdırlar, demek ki bu alanda yasa sistemleri birbirleriyle buluşmalı uygunlaşmalıdır; yalnız yetkinleşmek için değil ama sağlıklı bir biçimde yorumlanabilmek için de birbirlerine karşılıklı destek olmalıdırlar. Her zaman yasanın yanında ve onun çok üstünde bizzat yasanın kendi aklı (raison) yani yasayı yaratmış olan felsefe ve bilim vardır; ve işte bu yanlarıyla tüm yasa sistemleri elele tutuşurlar. Şu halde yurttaşlık hukuku tümüyle şu ya da bu ulusa ait değildir, o, büyük bölümüyle bütün zamanlarda ve bütün halklarda denkser (hakkaniyetli) doğru olanın felsefi ifadesidir ya da olmalıdır. Roma hukukuna *yazılmış akıl* gibi güzel adı kim verdi? Hukukun üçüncü tarihsel çağında parlak hukukçuların egemenliği altında derin bilgelik değil midir onun gerçek ilkelerini koyan. O, *Jus civitatis* (medeni hukuk) kaldığı sürece hemen hemen hareketsiz oldu; ama ne zaman ki Roma çemberini aşarak dünyaya yayıldı ve esinlerini denkserlikle birleşmiş felsefe ve akıldan çekip aldı, çağdaş uluslara kural ve örnek olarak hizmet etmeye layık oldu.

Bütün yasaları salt ulusal saymak eğiliminde olan kafalar (ne yazık ki pek çokturlar) Türklerde, mülkiyet ilkelerinin, uygarlığın tekelini kendilerine maletmeye oldukça, teşne. Batılı halklarda olduğu kadar sağlam temellere oturtulduğunu görünce, kuşkusuz şaşıracaklardır. Sadece dışarıdan görünüşünde bir fark vardır. Özüne gelince hukuk aynıdır, aynı kökeni ve aynı karakterleri gösterir. Gerçekten de aynı neden her yerde aynı sonuçları doğurmalıdır. İnsanlar hepsi doğal ve bireysel gereksinimleri için, çalışma zorunluluğu için yani her sahip çıkma (temellük) hakkının nedeninde ve kaynağında buluşup uygunlaşıyorlarsa sonuçta da yani mülkiyet hukukunun görüngülerinde de uygunlaşma olmalıdır; çünkü bütün bu düşünceler kurumlardan, törelerden, iklimlerden ve tarihten bağımsızdırlar; doğa gibi değişmezdirler. Mülkiyet hukuku için söylediklerimiz, benzer bir mantıkla, doğal akla, sağduyuya ve denkserliğe dayanan tüm hukuk ilkelerine de uygulanmalıdır. Bu dayanışmayı yadsımak, insan aklını yadsımak, yasa sistemleri tarihine bir yalanlama getirmek demektir.

İslam hukuku mevcuttur. Kendine özgü bir fizyonomisi ve özgünlüğü vardır. Her konu üzerine tam, usçul ve bilimsel bir sistem sunar. Din, adetler ve hukuk bilimi üzerine sağlamca oturmuş, Musevilik ve Hıristiyanlık bileşiminin kardeşi olarak en ciddi şekilde dikkate alınmaya değer; yetkinleşmek için yabancı yasa sistemlerine gereksinimi varsa da kendisi de onlara sarsılmaz bir dayanak sağlayabilir. İnsan soyu tarihini, milyonlarca insanın törelerine, alışkanlıklarına ve toplumsal yaşamına yabancı kalamayacak bu tarihi derinleştirmek isteyen herhangi bir kişinin gözleri önüne sereceği ilginç şeyler nedeniyle islam hukukunun incelenmesinde büyük yararlar vardır. Ekleyeyim ki, bu inceleme, genellikle hukukun ya da alışılageldiği üzere doğal (tabii) hukuk adı ile tanımlanan şeyin daha iyi değerlendirilmesine de katkıda bulunabilecektir. Avrupa modern hukukunun, özellikle de ticaret hukukunun tarihi islam hukukuyla daha geniş bir biçimde aydınlanabilecektir; kuşkusuz, gerçekten de, ticaret kanunlarının en temel hükümlerinin (burada bir tek noktayı, iflası anmak üzere) kaynağı islam hukukundadır, bunları ilk önce İtalyanlar oradan almışlar sonra da Avrupa'ya yaymışlardır. (74)

Muhammed'in yazılı yasalar sistemi tümüyle Kur'an'da ve Hadis'lerdedir. (75) Kur'an Müslümanların medeni, dini ve ceza kanunudur. Medeni haklar (yurttaşlık hakları) üzerine kesin bir belirleme içermez. Ticaret hukukundan söz etmez ve medeni ve cezai yargılama yöntemi üzerine ancak pek az kural verir. Ama bu yüzden tüm Müslüman hukukunun temeli olmaktan geri kalmaz.

Hadisler (sünnet) (76) geleneksel yasalar derlemesi Kur'an'ın bir tamamlayıcısıdır. Bunlar dört İmam tarafından yorumlanmışlardır, bu dört İmam kendi mürit topluluklarının başı ve asıl kökene bağlı (Ortodoks) dört *mezhebin* yani dört ayrı ibadet biçiminin kurucuları olmuşlardır, bu mezhepler İslam'da bütün öteki mezheplerden uzun ömürlü olmuşlardır. Bu sünnet ehli dört mezhep: Hanefi, Şafii, Maliki ve Hambeli mezhepleridir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İstanbul'da birincisi üstün durumdadır.

Bu kaynaklardan başka, *yasacıların* ve *ulemanın* huku-

kun şüpheli, aydınlanmamış sorunları üzerine verdikleri yorumların derlemesi olan *Kanunname, Âdet* yani töre bilimi durumu ve hükümdarların temel yasalarını içeren *Örf* özenle gözden geçirilmelidir.

İslam hukukunun bellibaşlı kaynakları bunlardır. Bu hukuk bütün ötekilerden yalınlığıyla, kolaylıkla anlaşılır olmasıyla ve evrenselliğiyle ayrılır; çünkü Müslümanlığın hüküm sürdüğü her yerde aynı bir tek kaynaktan gelen aynı yasalar vardır. Benzerlik en küçük ayrıntılarda bile karşınıza çıkar. Bütün Müslüman imparatorluklar, aynı yönetimsel ve siyasal yasalara bağımlı, herşeyin özdeş ve ortak olduğu ayni bir toplumun parçalarıdırlar.

Bizim kanunumuzdaki sırayı izleyerek ve bize salt denkserlikten uzaklaşılmış gibi görünen pasajları belirterek, islam hukukunun, kişilerin, hukuk açısından hak ve görevleri üzerine, mülkiyetin yapısı üzerine hükümlerini kısaca gözden geçireceğiz.

Medeni haklardan (yurttaşlık haklarından) yararlanma ve yoksunluk. — Kimlik belgeleri. — İkametgâh. — Gıyabet (gaybubet, ikametinde ve ortada olmama durumu) üzerine hükümler. — Bütün teokrasilerde olduğu gibi yurttaşlık haklarından yararlanma dini inançlara bağlıdır. Kişiler iki sınıfa ayrılır: Özgür kişiler ve köleler. Bütün özgür kişiler yasa önünde eşittirler. Kadın erkeğin buyruğu altındadır; *Roma*'lı kadın gibi ömür boyu vesayet altındadır; efendinin, kocanın ya da büyüklerinin bulunmadığı durumlarda kadı ona bir vasi tayin eder. Yurttaşlık haklarından menedilme (yoksunluk), bizde 31 Mayıs 1854 yasasına kadar varlığını sürdüren bu barbar hüküm Türkiye'de yoktur.

Yurttaşlık hakları şu durumlarda kaybolur: *1° ömür boyu bir cezaya çarptırılmakla; 2° kölelikle; 3° din değiştirmekle; 4° Hıristiyanlara gidip gelmekle.* Hemen ekleyelim ki bu son iki durum bugün için uygulama dışıdır.

Sivil yaşamın belgelerinin resmi, tasdiklenmiş gerçekleşmesi yoktur. Doğumlar sünnet işlemi ile, evlenmeler kadı'nın ve tanıkların huzurunda yapılan kutlama ayini ile, ölümler ölünün gösterilmesi ve toplu hatimle sabit olur.

Kişinin hak ve görevlerinin ifası bakımından, arandığında bulunması beklenen sabit ve sürekli ikametgâhı ile herhangi bir yerde halen kalmakta olduğu yer arasındaki ayrım bilinmez; Müslüman bulunduğu her yerde haklarını kullanır.

Kayıp olan (ortada bulunmayan) kişinin malları mirasçıları tarafından, onlar bulunmadığı takdirde *Beytülmal* (77) (devlet hazinesi) tarafından yönetilir.

Evlenme hakkındaki hükümler: Genellikle çok-eşliliğin Müslümanlarda olağan bir durum olduğu sanılır, bu Bayle'nin yayılmasına katkıda bulunduğu büyük bir yanılgıdır. (78) İnanmış bir Müslüman dört meşru kadından fazlasıyla evlenemez. Pek az Türk bu hakkı kullanır. *«Yalnızca iki, üç ya da dört kadınla evleniniz. Eğer onlara eşitçe, hakkaniyetle davranamıyorsanız yalnız birini alınız ya da kölelerinizle yetininiz.»* (Kur'an, Savary çevirisi.) Evlenecek kişilerin ergin (reşid) olma ve akli melekelerinin yerinde olması gereklidir. Erginlik (rüşt) zamanı buluğ belirtileri ile belirlenir, bu olmadığında, erkekler için 18, kadınlar için 15 yaş ergenlik yaşı olarak saptanır.

Bir Müslüman süt kardeşi ile ve süt annesi ile evlenemez; süt emme bir çeşit akrabalık gibi iş görür.

Bunun gibi, bir mümin ile ağzından öpmüş, dokunmuş, hatta haz alıcı bir bakışla bakmış olduğu bir kadının ilk kuşak dölüyle, hele hele bu kadınla cinsel ilişkide bulunduysa, evlenmek yasak edilmiştir. (79)

Yasa, evlilik ile gayrı-meşru birliktelik arasında bir ara durumu tanır. Nikâhsız karı - kocalık (kapatmalık) tan söz etmek istiyoruz. Bu beraberlikten doğan çocuklar medeni hakları bakımından meşru çocuklarla bir tutulurlar. Efendilerinin ölümünden sonra, kapatma köleler özgürlüklerine kavuşurlar; adalet ve insanlıkla dolu bir hüküm; yasa, *yatağınızı paylaştığınız kadının,* sizin ölümünüzden sonra, hizmetkâr olarak aşağılanıcı bir durumda kalmasını istemiyor. (80)

Bir de *sınırlı bir zaman için evlilik vardır,* Mekke'ye giden hacılarca kullanılır. Bulunulan yerin yargıcı karşısına çıkılır; kadın anası, babası ya da erkek büyükleri ile birlikte gelir. Orada kendisine uygun bir miktar ödenmesi zorunlu-

dur. Fiyat nakten ya da bulaşık, katışık olmamak koşuluyla her çeşitten eşya ile ödenebilir. Bu evlilik, saptanan zamanın bitiminde kendiliğinden bozulur, bir çeşit *kira sözleşmesi* gibidir. (81)

Evlilik, birini seçme, geri gönderme, boşama, alenen karşılıklı lanetleme ile ve iktidarsızlık ve bırakıp gitme nedeniyle bozulur.

Birini seçme, evliliğin sürdürülmesine razı olmak ya da bozulmasını istemek hakkıdır; bu hak ancak belirli durum ve koşullarda vardır. (Bkz: Halil İbn-İshak, *Kısa Müslüman Hukuk Bilimi*, B. Perron çevirisi cilt: II, s: 404).

Geri gönderme yalnız evlilik bağını istediği gibi koparabilen kocaya özgü bir eylemdir. Karısını iki kez geri gönderen bir adam ancak karısı bir süre başka bir adamla evli bulunduğu takdirde onu yeniden alabilir. Bu şekilde kocasından ayrılmış olan bir kadın yeni bir evlilik yapabilmesi için önce belli bir süre bir köşeye çekilmek zorundadır. (Kur'an'ın II. sure, 228. âyet, Kasimirski çevirisi). Dünyadan bu el çekme *iddet* diye adlandırılır. *İddet* süresi, kadının, başka bir evlenme yapmadan önce gebe olup olmadığından emin olabilmesi için üç âdet süresinin bitimi olarak saptanmıştır. (82)

Boşanma ancak hukuki bir işlemle yapılabilir ve kocanın rızası olmadan gerçekleşemez. Başlıca boşanma nedenleri; eş aldatma (ihanet), aşırılık, yasaya veya ahlaka aykırı davranışlar ve ağır hakarettir. Kadınlara özgü boşanma nedenleri ise, kocanın cumayı cumartesiye bağlayan gece kendisiyle yatmayı reddetmesi (83) ve haftada iki kez hamama gitmek için para vermeyi reddetmesidir. (84)

Babalık ve soy zincirine ilişkin hükümler. — Roma kuralı *Pater ise est quem nuptioe demonstrant* meşru çocuklara uygulanabilir. Koca, ancak kimilerine göre dört, kimilerine göre ise beş yıl karısıyla nizami olarak birlikte yaşamamış olması, ya da böylesi bir beraberliğin imkânsız olması halinde karısının çocuğunu reddedebilir.

Evlilik dışı çocuklar meşru çocuklar gibi tutulur. Bununla birlikte onlar için kanıya dayanan kanuni bir babalık tesisi yoktur. Piçler de aynı insanca muameleyi görürler. Bizim-

kinden daha adil olan Müslüman yasası onları bir yasa yapıcının teorisinin kurbanı etmek gerekmediğini ve cezalandırılması ve horlanması gerekenin onlar değil baba olduğunu anlamıştır. Cezayı tek suçlular olan ana babaya verir; onun için yasa dışı doğumlar çok seyrektir Türkiye'de ve bütün Doğu' da terk edilmiş çocuklar için bir kimsesizler yurdu yoktur. Babalık araştırması kabul edilir. Ya herkesçe bilinmesi ve tanık olunmasıyla resmi işlem sonucu ya da gayrı-meşru babaya karşı bir mahkûmiyet tesisi sonucu babalık belirlenir. (85)

Kişi hak ve görevlerinin bu kısa açıklamasıyla görüleceği gibi islam hukukunun saygıdeğer bilimsel bir değeri vardır. O sağduyuya ve doğaya dayanır, hukuki hiçbir ustalık, kurnazlık onu gölgelendirmez, derin bir insanlık duygusu ve maneviyatçılığın damgasını taşır ve pekçok konuda bizim medeni hukukumuzun katı usçuluğu bu kanunda alınacak dersler bulacaktır. Kanıt olarak yalnızca bizim babasız çocuklara ilişkin yasalarımızla yetineceğim. Bu konudaki yasalarımızda değişiklik yapmanın zamanı değil midir? Bugünkü mevzuatımızda, bir kız kendisini anne yapan adama karşı hiçbir hukuki girişimde bulunamaz, ve evlilik dışı çocuk ergenlik çağına geldiğinde babasından ne adını ne de yardımlarını, hatta en ikna edici kanıtlarla nesebini ortaya koyabilecek durumda olduğu zaman bile hak olarak isteyemez. Başlangıçta yasaları yapan töreler olsa da, halkların hayatlarında öyle anlar gelir ki, o zaman da yasa yapıcı iyi yasalarla yetersiz töreleri düzeltip doğru yola getirmelidir. Yapılacak olan şudur; kadın gibi erkeğe de gem vuran bir şey olsun, o da kadın gibi sorumlu olsun, ve özellikle bugün törelerimizin ve mevzuatımızın belirlediği ceza suçsuz çocuğa dokunmasın. Çok şeyler yapmış ve daha bir çok başka şeyler de yapacak bir yüzyılda yaşıyoruz, ama onun hesabına kaydedilecek, ona ün katacak şeylerin en önemsizi, elbette ki, kadını, erkeğin koruyuculuğu altında, yükseltmek, değerlendirmek ve onlar arasında ahlak ve adaletin en temel ilkelerine dayanan ilişkiler kurmak olmayacaktır. (86)

Mülkiyet üzerine hükümler: Mülkiyetin yapısı, Müslüman görüş açısından en karmaşık sorunlardan biridir. Çalışmamı-

zın çok dar sınırları bu bakımdan bazı ayrıntılara girmemize olanak vermiyor. Burada, yalnızca, Müslümanlarda bizim anladığımız anlamda mülkiyet olmadığına, mülkiyetin bir tasarruftan başka bir şey olmadığına dikkatinizi çekeceğiz. Zaman aşımı kabul edilmez. Mülkiyet hakkı bir kez kazanıldı mı ancak mülk sahibinin iradesiyle kaybedilebilir. Bu doğu durağancılığının (immobilisme) can sıkıcı bir izidir; islam hukukuna getirilen bu yorumun tekrar gözden geçirileceğini ummak gerekir. İpotek sistemi de mevcut değildir. (87)

Dervişler (mürabıt), mutasavvıflar (sufî), kalenderler, torlaklar gibi din adamları ve murabıt loncaları büyük servetleri ellerinde bulundururlar, bu servetler bir *vekil* tarafından yönetilir. Bunlar *küçük cami*'nin ve *büyük cami*'nin mallarıdırlar; ayrıca *Mekke* ve *Medine* malları da vardır, bu servetler yaşayanlar arasında ya da vasiyet yoluyla yapılan bağışlardan ve *habus* denilen değiştirme işlemlerinden gelir ve yoksul hacıların gereksinimlerini karşılamak için ayrılır. Yalnız Araplar tarafından kullanılan *habus,* taşınır ya da taşınmaz malın dini ya da kamu yararına kullanıma ayrılmasıdır. (88) *Habus,* yoksulların, yolcuların, yetimlerin, hastanelerin, okulların, çeşmelerin, camilerin, ve benzerinin hayrına bir şeyden vazgeçme demektir. (Du Caurroy, *Journal Asiatique,* 1848 Temmuz ayı) *Habus*'un sonucu mülkiyeti kurucusunun ve çocuklarının elinde hareketsizleştirmektir. *Habus* bir malın eldecisi (zilyeti), kendisi değerlendiremeyecek durumda bulunduğu zaman yıllık bir yüküm karşılığında onu ömür boyu kiraya verebilir. Bu da *habus*'un *ana*'ya çevrilmesi demek olur. Bir çeşit uzun icaredir. (icareteyn ile tasarruf).

Ceza hukuku: Medeni hukuk hakçasına ve iyilikçiyse de Türk ceza hukuku uzun zaman barbar olmuştur. Savunma yoktur, mahkemeler halka kapalıdır.

Türk İmparatorluğunda kullanılmakta olan başlıca cezalar şunlardı: Dayak cezası, sopa, hapis, elin kesilmesi, boynun vurulması, meşin bir torba içinde suda boğmak, taşa tutma, kazığa oturtma, başın havanda ezilmesi, asma, çengel yahut kanca, kulaklardan çivileme, *celd* (kayışla çıplak omuz-

lara vurma), boğazını sıkarak boğma, sakat etmek (bir yerini koparmak ya da kırmak), zor alımına çarptırmak.

Bu sıralama insana dehşet veriyor. İşte Müslüman gücünün gerilemesinin gerçek nedeni. Bu gerilemeyi iklime, bağnazlığa yüklemek yerine vahşi bir mevzuatla silahlanmış zorbalığa bağlamak gerekir.

Ve işte son hükümdarlar kötülüğün ve tehlikenin bunda olduğunu anlamışlardı. 3 Kasım 1839'da, Gülhane'de yayınlanan Hatt-ı Şerif reformlar yolunu açtı. *Hatt-ı Şerif* bir ceza hukuku tasarısının hazırlandığını, zor alımının kaldırıldığını ve herkesin yasa karşısında eşitliğini ilan ediyordu.

Bu reformlar bugün ya hemen hemen tamamiyle gerçekleşmiş ya da yakın bir gerçekleşme yolundadırlar.

II — ADLİ ÖRGÜTLENME

Adli örgütlenme ve hiyerarşi: iki yüksek mahkeme ve kazaskerler; istinaf mahkemeleri ve mollalar, kadılıklar ve alt mahkemeler. — Ulemalar zinciri: imamlar, müezzinler, kayyumlar, danişmendler, mülazımlar, müderrisler, müftüler, vb. — Şeyhülislam ve fetva.

Adalet Tanrı'nın ve *ulema* topluluğunun koruyuculuğu altındadır. Adliye tarafsızlığıyla dikkati çeker. Zengin ile yoksul, güçlü ile güçsüz eşit muamele görürler. Hiçbir şey bir kadı'nın duruşması kadar aynı zamanda hem basit, hem vicdanının sesini dinleyen, hem de gösterişli değildir. Kadın, tam bir serbestlikle, yüzü açık kendi kendini savunur. Bir an için toplumsal silinmişliğinden kurtulmuş gibi görünür. (89)

Her şey; dava istemi yargılama ve infaz ücretsizdir, *«Osmanlı İmparatorluğu,»* diyor Baudier, *«yoksul halkın, kamusal gereksinimin insanları savunmak için işe koşmuş bulunduğu adliyeci takımı tarafından kemirilmesine katlanamaz.»*

Yargılamanın ilk kademesinde, aynı zamanda hem adli, hem de dini görev yapan kadı yer alır. Kadı'nın müftü'ye başvuru dışında hukukun bütün sorunlarında ve bütün suçlarda yetkisi vardır. Kadı aynı zamanda hem sulh yargıcı, hem bidayet mahkemesi yargıcı, hem ceza yargıcı, hem de ağır ceza yargıcıdır. On yargıç yardımcısı kendisine yardım eder. Dini iktidarın temsilcisi olarak Kur'an'ın temel kurallarına aykırı hareket edenleri koğuşturur ve diyanet bakanları üzerinde bir piskoposun yetkisine sahiptir.

Şeyhler Arap kabilelerinde kadıların kentlerde yaptıkları aynı adli görevleri yerine getirirler. Onları halk tayin eder.

İkinci kademede müftü vardır. (90) İmanın başıdır. Kararlarına Tanrı sözü gözüyle bakılır. Sultanın en gizli divanlarına kabul edilir. Müftünün yanında ona yardım etmek üzere ulema zinciri bulunur. Araplar buna *meclis* derler ve bunlar toplantılarını camide yaparlar.

Zirvesinde Şeyhülislamın yer aldığı adli hiyerarşi, yüce divanın dışında şunları içerir: 1° Biri Avrupa, öteki Asya illeri için olmak üzere iki başkanlığa yahut odaya ayrılan ve son merci olarak yargılayan bir yüksek istinaf ve temyiz mahkemesi *(arz-odası)*. Bu iki odaya *kazasker* (kadı-asker, ordu yargıcı) denilen iki yüksek yargıç başkanlık eder.

2° Bizim imparatorluk mahkemelerine uygun düşen 24 *Mevleviye* (Mevleviets) yani büyük kaza dairesi (yargı dairesi), bunların başında beş sınıfa bölünmüş *mollalar* (büyük kadılar) bulunur.

3° Yüz yirmi altı *kadılık* yani adi mahkeme, *livaların* merkezlerinde bulunurlar.

4° Alt mahkemeler, ilçelerde ve belediyeliklerde sulh yargıçlığı görevi gören *naibler* (yargıç vekilleri) tarafından yönetilirler. Bütün yargıçlık görevleri yıllıktır. Bir mahkemenin başında yer alan her adli görevli yizmet yılı sona erdiğinde, çizelge üzerindeki kayıt sırasına göre yeni bir görev alıncaya kadar ait olduğu sınıf içinde yeniden sıraya girer. (91)

Ayrıca, İstanbul'da bir de ticaret mahkemesi vardır, bu mahkemede çevirisi yapılmış bizim ticaret kanunumuz uygulanmaktadır. Bu konu üzerinde, eskiden Müslümanların ya-

şamının tüm ayrıntılarını düzenleyen Kur'an'ın dini yasası ile yurttaşlık yasası arasında tam bir ayrılma oldu.

Ulema (alimler) din adamı değildir; hukukçudurlar, teoloji bilginidirler, yargıçların, doktorların, öğretmenlerin, cami imamlarının ve benzerlerinin aralarından sağladığı okumuş adamlardırlar. Ulema zinciri öğretenlerle öğrenenleri, görevlilerle adayları kapsar. Birinciler, büyük camilerin yanıbaşına kurulmuş, gramer, nahîv (söz dizimi), mantık, metafizik, söz sanatı, geometri, astronomi, yurttaşlık hukuku, dogmatik öğreti, Peygamber gelenekleri ve Kur'an açıklamasının yani bir kelimeyle hukuk biliminin ve teolojinin öğretildiği yüksek okullar olan *medreselerden* çıkarlar. *Talebe* yani öğrenciler, *softa*'lık ve *danişmend*'lik sınavlarını geçtikten sonra *imam,* yani camilerde vaiz yahut dua okuyucusu olabilirler. Ama bu en alt aşamada kalanlar ancak en az zeki olan talebedir; çünkü duaları okuyan imam, minarenin tepesinden ezan okuyan *müezzin,* halıları silken, lambaları yakan kayyım ulemanın ne saygınlığını ne de gücünü paylaşırlar. *Danişmend* (bilimle bezenmiş), yeni bir sınavdan sonra *mülâzım* (hazırlanmış) olabilir ve böylece *naib* ya da *kadı*'lık görevlerini elde edebilir; bu sonuncular *kazasker* (kadı-asker) adını alırlar, bunlar ordugâh hizmetindedirler. Yeni öğrenimlerden sonra, *mülâzım müderris* yani ikinci dereceden öğretmen olabilir, sonra müftü (yorumcu) ya da birinci dereceden öğretmen, sonra yüksek *kadı,* daha sonra adli kol içinde *molla,* dini kol içinde *şeyh,* vb. olabilir. Ancak on hocalık derecesini aştıktan sonradır ki yüksek *molla* yani yüksek hakim ve nihayet *büyük müftü* ya da *şeyhülislâm* yüksek orunlarına, bütün ulemanın başı olma sanına ulaşılabilir. *Ulemanın* yetiştirildiği okulların büyük ünü vardır, özellikle de Kahire'deki *El Azhar* en ünlüsüdür.

Sağlam bir biçimde kurulmuş, yönetimin tüm kademelerini kucaklayan bu meslek örgütü imparatorluk kurumlarının en önemlisidir; hükümdarların mutlak egemenliğini dengeleyen bir karşı-ağırlık olarak iş görür; ama o, durağancılık (immobilisme) anlayışıyla ve bağnaz katılığıyla Osmanlı İmparatorluğu için en etkin yıkım nedenlerinden biri olmuştur. Ule-

ma sınıfı, mollalar dışında herkesin genel saygısını kazanmıştır, mollaların satın alınırlığı da atasözlerine konu olmuştur.

Halife yani Muhammed'in halefi (ardılı) olarak, sultan, müftüden bir *fetva* veya karar almadıkça hiçbir yasa yayınlamaz, hiçbir savaş ilanı yapmaz, hiçbir vergi koymaz. Bu üstün mevki, hükümdarın hemen hemen sınırsız otoritesi karşısında bir çeşit bir karşı-ağırlık olabilirdi, eğer sultanlar müftüleri işten almak ya da sürgüne göndermek yetkisine haksız olarak sahip çıkmasalardı.

SONUÇ

Bugün artık tarafsız düşünen kafalar için, Türkiye'nin kalkınmasının sadece bir zaman sorunu olduğu apaçıktır. Türkiye'yi çekiştirip duranların ustalığı kamuoyunu aldatamamıştır. Hükümet reformlar yoluna içtenlikle ve ard-düşüncesi olmaksızın girmiştir. Bu konuda hâlâ birtakım kuşkular olsaydı da bir tek olay, bize göre bunları dağıtmaya yeterdi. Türkiye son istatistik kongresine Davud Efendi adında bir delegeyi daha yeni göndermiş bulunuyor. Bilgiç Avrupa karşısında bir istatistik kongresinin kararlarını, kendi eylem olanakları ölçüsünde uygulamayı açıkça üstlenen bir ülke barbarlıkla bağlarını kararlı ve kesin bir biçimde koparmış değil midir? Bir halkın uygarlığın iyilik ve yararlarını ne derecede öğrenmiş olduğu istatistikle anlaşılır. Gerçekten de istatistik, en karmaşık toplumsal sorunların çözümüne yol açmak durumundadır, gerçekten de istatistik, ayrıca, manevi dünyanın yasalarının bilgisine de götürür, o koşulla ki, en azından, ortak bir plâna göre yönlendirilen pekçok araştırmaların sonucu olsun. Ayrıca zaman yeniliklere ve reformlara da elverişlidir; Türkiye şu sırada uzun zamandan beri unutmuş olduğu bir yatışmışlık ve gönence ulaşmış bulunmaktadır. Şam, Lübnan, Eflâk-Boğdan, Karadağ, Rusya'nın Hıristiyanların durumu üzerine soruşturma kışkırtması, Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığının son zamanlarını derinden çalkandıran bütün bu olaylar Türkiye'nin dengesini tehlikeye sokmadan son bulmadılar. İşte, dört yıldan beri barışa kavuşturulmuş Lübnan, Hıristiyan bir vali tarafından yönetilmektedir ve yakında da vekillik yetkisi yenilenmiştir. (92) Belgrad kalesi her zaman Türklere ait oldu. Ma-

li durum, geleceği feda ederek bugünü kurtaran çarelere başvurmaksızın iyileşti. Değer kaybı nedeniyle bizim asinyalar zamanını anımsatan kağıt-paralar ortadan kalktı; borç konsolide edildi. Paris ve Londra'nın birçok güçlü firmalarının yardımıyla bir İngiliz-Fransız Bankası kuruldu. Üç yıldan beri, Fuad Paşa'nın önayak olmasıyla, hükümet, Türkiye'nin mali durumu üzerine oldukça şaşmaz veriler sunan bir çeşit yıllık bütçe yayınlıyor. Asıl kaydedilmesi önemli olan şudur: Türkiye hiçbir zaman geleceğinden harcamamıştır. Türkiye'nin kaynakları tükenmekten çok uzaktır; ulaşım yolları, kanalizasyonlar, kurutmalar, tarla açmalar, fabrikalar, her çeşitten kuruluşlar, hepsi, herşey, üretilebilecek her ürünün sanayinin çabalarına ve maliyenin tutkularına sınırsız alanlar açtığı bu ülkede girişilecek işlerdir. Türkiye uzun zaman baş vergisiyle, âşarla, en kabataslak vergilerle gelirleri ile giderleri arasındaki dengeyi koruyabilmiştir, daha sonra denge bozulduğu zaman pahalıya malolan borçlanma yoluna, gelirlerinin bir kısmını başkalarına geçirme, güvencesi olmayan bir kağıt para çıkartma yoluna başvurmak zorunda kalmıştır. Bugün pek parlak olmasa da en azından öteki büyük devletlerinkinden daha elverişli bir durumda, ve üstelik daha hiç kullanılmamış kaynaklara sahip bulunuyor.

Daha geçenlerde, Bab-ı Âli Avrupa'nın yardımını istediği zaman, ezici koşullar kendisine zorla kabul ettiriliyor ya da olmayacak öneriler yöneltiliyor yahut da iyi diye tanınan, salık verilir adlardan kendisine ciddi bir öneri sunulduğunda, tam sonuçlanma anında, Türkiye'de birinci sırayı almak için çekişen bütün rakip etkilerin sözleşmenin çevresinde birdenbire beliriverdikleri görülüyordu. Türkiye'yi yararları söz götürmez kuruluşlarla donatabilmeyi başarmak için Bab-ı Âli'ye diplomasi harikaları yaratmak ve sabır gerekti.

Ama, Osmanlı ulusunu tarımsal ve sınai ilerleme yoluna iterken, ona dinginlik ve etkili bir koruyuculuk da sağlamak gerekliydi. Son Tuna seferi ortaya koymuştu ki, Türk askerleri doğanın savaşçı ırklara sakladığı niteliklere sahip idiyse de askeri yönetim acınacak haldeydi. İşte bu gerçekleştirilecek tam bir reformdu. Sultan bu işe girişti, ve bugün Türkiye

iyi bir ordunun unsurlarına sahip. Bu reformun zorunlu sonucu donanmanın da yeniden düzenlenmesi, örgütlenmesiydi. Osmanlı İmparatorluğunun coğrafya durumu onu önemli bir denizkuvveti bulundurmaya zorlar; onun için Sinop felâketlerini onarmak üzere sultan İngiltere'ye zırhlı gemiler ısmarladı; İstanbul ve İzmit tersanelerinde gemiler inşa ettirtti, ve bugün Türkiye'nin, kendisi için yapılan bütün fedakârlıkları, bir gün büyük hizmetleriyle ödeyebilecek bir bahriyesi var. Abdülmecid'in saltanatı sırasında imparatorluğun varlığını tehlikeye sokmuş ve yeniçeriliğin yıkımını belirlemiş olan aşırılıklara karşı meşru bir tepkinin sonucunda sivil unsur askeri unsur üzerinde tam bir üstünlük sağlamıştı; zaman zaman baskı ve zulme kadar varan bu üstünlük, hükümranlık otoritesini yeniden kurduktan, düzenli bir hükümet oluşturduktan ve Türkiye'yi kurtardıktan sonra, onu kaybetme noktasına geldi, nasıl ki bir aşırılık bir başka aşırılığa tepki olarak karşı çıktığında her zaman olduğu gibi. Artık baskı altına alınacak başkaldırı kalmayıp da Türkiye dıştan gelen bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığında askerlik ruhunun zayıflaması onu düşman saldırıları karşısında neredeyse savunmasız bıraktı, ve onu kurtaran ordularının düzenli oluşundan çok askerlerinin bireysel cesareti oldu. Bugün, askeri unsura, tehlikeye düşmeksizin, kendisine yaraşan önem geri verilebilir, iç sorunların dış sorunlardan kolaylıkla etkilenip karmaşıklaştığı bir ülkede, ordusunu ve bahriyesini geliştirmemek Türkiye'nin gerçek durumunu ve çıkarlarını iyi bilmemek demek olur. Savaş halinde, 500.000 kişilik bir orduyu hazır duruma geçirebilen ve elli gemilik bir donanmanın donanım ve tayfasını sağlayabilen bir devlet, barış zamanında kendisine karşı çatışma vesilelerini uzaklaştıran ve bazı diplomatik olayları önemsizleştiren bir saygıyla davranıldığını görür.

NOTLAR

1. Georges Nogués: **Constantinople en 1864** (1864'de İstanbul)
2. Xavier Raymond: **La Syrie et la Question d'Orient.** (Suriye ve Doğu sorunu).
3. **Chrétiens et turcs** (Hıristiyanlar ve Türkler), Bay Eugène Poujade.
4. **Traité des Etats formés en Europe après la chute de l'empire d'Occident** (Batı İmparatorluğunun çöküşünden sonra Avrupa'da kurulan Devletler üzerine inceleme).
5. **La Revolution de Hongrie** (Macaristan Devrimi), Daniel İreonyi ve Louis Chassin.
6. M. Ubicini, **Lettres sur la Turquie** (Türkiye üzerine mektuplar).
7. 26 Nisan 1855 konferansının 14. nolu protokolüne bakınız.
8. İzmir'deki İngiliz konsolosu Bay Ch. Blunt'ın raporu.
9. **L'Empire de Turquie** (Türkiye İmparatorluğu), Brüksel 1860.
10. **Sindjac** tepelerinde mevzilenmiş Kürt topluluğu. Yezidîler islamiyetten nefret ederler. Kurucusu Yezid adında bir şeyh olan dinleri iki ilke kabul eder; biri iyi olan ilke ki Tanrı'dır; öteki kötü, şeytandır, biri yitirmiş olduğu imparatorluğunu yeniden ele geçirecektir.
11. **Etude sur l'Albanie** (Arnavutluk üzerine inceleme), Bay J. Georges Hahn.
12. **Arnavutların kökeni hakkında,** B. Prosper Merimée tarafından yazılan, **Revue Contemporaine** (Çağdaş dergi) Aralık 1864'deki makale.
13. **La Turquie** (Türkiye), M. Boué.
14. **Souvenirs de voyage en Bulgarie** (Bulgaristan gezisi anıları), D. Raletti, Eski Boğdan Eğitim Bakanı.

15. A. Blanqui, **Voyage en Bulgarie** (Bulgaristan gezisi).
16. **La Bulgarie ancienne et moderne** (Eski ve çağcıl Bulgaristan), A.-P. Vrétos, Saint-Petersburg, 1856.
17. Cyprien Robert, **Les Slaves de Turquie** (Türkiye'nin Slavları).
18. Blanqui, adı geçen yapıt.
19. **Le Mouvement Bulgare, ses causes et ses conséquences** (Bulgar hareketi, nedenleri ve sonuçları), M. Justin Amero.
20. B. Jules Duval'in, **L'Economiste Français** (Fransız Ekonomisti) yıl 1863 ve 1864'üne bakınız.
21. Bu konuda bkz: **Revision du reglement organique (Revue contemporain,** 15 Ağustos 1857).
22. Bunlara **discalitori** de denilir.
23. **Mathieu, La Turquie et scs differents peuples** (Türkiye ve çeşitli halkları).
24. B. Alessandri.
25. 8 Eylül 1862 tarihli **İstanbul protokolü.**
26. Belgrad'da oturan Türklerin kale duvarları dışında ellerinde bulundurdukları herşeyi adil bir tazminat ile terk edecekleri üzerinde anlaşmaya varılmıştı, ve uzun bir tartışmadan sonra, ilgili taraflar bu tazminatın miktarını da karara bağladılar. Bu bakımdan her türlü güçlük kesin olarak giderilmiş bulunuyor. Henüz düzenlenmemiş olan tek nokta ödemenin nasıl yapılacağı, bu sorun da çözümlenmekte gecikmeyecektir.
27. **L'Egypte au dix neuvième siècle** (Ondokuzuncu yüzyılda Mısır), Gouin.
28. **Histoire de l'Egypte sous Mehmet-Ali** (Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır Tarihi), Mengin, — **Histoire de Mehmet-Ali** (Mehmet Ali Tarihi), M.P. Mouriez.
29. **L'Egypte contemporaine, de Mehemet-Ali à Said-Pacha** (Mehmet Ali'den Said Paşa'ya Çağdaş Mısır). M. Paul Meruau. **Aperçu géneral sur l'Égypte** (Mısır'a toplu bir bakış) Clot-Bey, Barthélemy Saint-Hilaire: **Lettressur Égypte** (Mısır üzerine Mektuplar).
30. M. Ch. Trapadoux: **La Civilisation européne en Orient** (Doğu'da Avrupa uygarlığı).
31. **Administration turque et les chrétiens** (Türk yönetimi ve Hıristiyanlar) M. Georges Perrot.
32. **Tableau général de l'empire ottoman** (Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tablosu), Mouradgea d'Ohsson.

33. **Pélerinage d'Abdoulkerim à la Mecque** (Abdülkerim'in Mekke'ye hac ziyareti), çeviren: Langlès.
34. **Voyege dans l'Arabie Pétrée** (Taşlık Arabistan'da yolculuk), Léon de Laborde ve Linant. Yayınlayan: L. de Laborde.
35. **Revue de l'Orient** (Doğu Dergisi)nde bkz: Hacca kabul edilebilmek için din değiştirerek Müslüman olup Hacı Abdülhamit Bey adıyla tanınan B. Ducouret'nin anlattıkları.
36. **Recueil des rites et des céremonies du pelerinage de la Mecque** (Mekke hac ziyaretinin ayin usulleri ve törenleri üzerine derleme). Ant. Galland. Sale, **Observations sur la Mahometisme** (Müslümanlık üzerine gözlemler), s: 4. Chardin, VII, p. 154-240.
37. Vattel: **Le Droit des gens** (Kişi Hakları) — Martens: **Précis de Droit des Gens moderne.** (Kısa Çağdaş İnsan hakları).
38. **Constantinople en 1806** (1806'da İstanbul). Eski elçilik kâtibi Baron Prevot tarafından.
39. **Documents relatifs à l'Eglise d'Orient** (Doğu Kilisesine ilişkin Belgeler)'e bkz. Yayınlayan M.D. d'Avril 1862.
40. Eugène Poujade **Chrétiens et Turcs** (Hıristiyanlar ve Türkler.)
41. **Hesapları tutan** ve Doğu İmparatorluğunda, mühürdar görevi yapan bir memur.
42. Bkz: 15 nisan 1864 tarihli **Revue des Deux-Mondes**'da B. Dulaurier'nin **Ermeniler** üzerine bir incelemesi ile B. Boré'nin Ermenistan üzerine yapıtı.
43. Riga kitaplığı direktörü B. Berkholz, **Napoléon I auteur du Testament de Pierre le Grand** (I. Napoleon, Büyük Petro'nun vasiyetnamesinin yazarı) adı altında Fransızca olarak yayınlanan bir broşürde, Avrupa'da bu kadar yankı uyandıran bu vasiyetnamenin düpedüz düzmece olduğu görüşünü yerleştirmeye çalışmıştır.
44. B. Leon de Rosny: **La Question d'Orient** (Doğu Sorunu) B. Maurice Block'un Siyasal Sözlüğü.
45. B. Jules Zeller: **L'Année historique** (Tarihsel yıl), 1863.
46. Bkz: **Négociations de la France dans le Levant** (Fransa'nın Doğu'daki müzakereleri), yayınlayan: B. Charrière.
47. **Les Rélations de la France avec la Turquie sans François I,** (I. Fransuva zamanında Fransa'nın Türkiye ile ilişkileri), Vicompte de Meaux.
48. **L'Empire Ottoman** (Osmanlı İmparatorluğu), B. Chauvin - Beillard.
49. Bkz. **Dictionnaire général de la politique** (Genel siyaset sözlüğü), Maurice Block tarafından, B. Ubicini'nin makalesi.

50. **Dış Ticaret yıllıkları.**
51. Köprü ve yollar kurulunda mühendis olan B. Aristide Dumont'un sunduğu proje. 15 temmuz 1864 tarihli **Journal de l'Industrie** (Sanayi Gazetesi)ne bakınız.
52. J.-E. Horn: **Journal des Economistes** (Ekonomistlerin Gazetesi), yıl 1864.
53. Bu tasarı, Kont Edouard de Warren tarafından, 1857 yılında **Revue Contemporaine** (Çağdaş Dergi)'nin yayınladığı dikkat çekici bir makalede sunulmuştu.
54. Chardin, VII, 110-120.
Eugène Sicé, **Journal Asiatique,** 1844, no: 66; Worms, aynı gazete, 1842, no: 72.
55. Bu bilgileri B. Eugéne Poujade'ın **Finances de la Turquie** (Türkiye'nin Maliyesi) üzerinc bilgince yazılmış incelemelerinden çıkardık. Fransa'nın Tuna Prensliklerindeki genel konsolosu, dikkate değer birçok yapıtın yazarı B. Poujade, Lübnan iç savaşı sırasında, Fransız etkisini desteklemek için gösterdiği ender rastlanır enerji ile kendini göstermişti.
56. Kuruş, şimdiki halde, bizim paramızın 0,23'ünden biraz daha az etmektedir.
57. Vakıfların sekularizasyonu (din dışı tutulması) sorunu, nihayet, Fuat Paşa tarafından ciddi bir şekilde vazedilmiş bulunuyor. Sorunu incelemek için bir komisyon atandı.
58. B. Cor, İstanbul'daki Fransa elçiliğinin ilk tercümanı: **Budget de la Turquie** (Türkiye'nin bütçesi).
59. **La Turquie en 1860** (1860'da Türkiye), Lord Palmerston'a atfedilen yazarı bilinmeyen broşür.
60. Değiştirme'ye ilişkin paragrafın bir bölümünü, çok dikkate değer imzasız bir broşürden aldık: **Reformes financieres en Turquie** (Türkiye'de mali reformlar), en usta maliyecilerimizden birinin kaleminden. — Chez Dentu, 1865.
61. Veziriâzam Fuat Paşa hazretlerine sunulan rapora bakınız.
62. Aynı sonuç Fransa'da da, %4 1/2'ğun % 3 olarak değiştirilmesinden sonra da meydana geldi ve en elverişsiz koşullara karşın bugün de hâlâ sürmektedir: 5 Temmuzda %3'lük ayrı tek kupon 67.20 ediyordu, %4.1/2'luk ise vadesi bitmiş kuponun üç aylık indirimi yapıldıktan sonra, 94,85 ediyordu. Çıkan sonuca göre 4 frank, 50 santim Fransız rantı %3 olarak 100 frank 80 santime satılıyor, oysa %4.1/2 luk olarak ancak 94,85'e satılıyor. %3'lük rant hamillerinin kar-

şılaştırmalı kârı, 4 frank 50 santimlik rant için 5 frank 95 santimlik bir sayı ile hesaplanıyor, 1862 yılında B. Achille Fould tarafından büyük bir cesaretle uygulanan operasyonun yerindeliğinin parlak bir kanıtı.

63. **Manuel du Spéculateur à la Bourse** (Borsa spekülatörünün el kitabı) P. — G. Proudhon.
64. Théophile Gautier: **Constantinople** (İstanbul).
65. **Dictionnaire d'économie charitable,** (Yardımsever ekonomi sözlüğü).
66. **Une mission médicale en Crimée** (Kırım'da bir tıp görevi).
67. **La Charité à Constantinople** (İstanbul'da yardımseverlik), hayırseverlik kuruluşlarının genel direktörü B. Martin-Dolsy.
68. Robertson: **Histoire de Charles-Quint** (Şarlken'in tarihi).
69. Vicomte de Noé: **Les Bachi-Bozouks, souvenirs de la compagne de Crimée** (Başı-bozuklar, Kırım seferi anıları).
70. Hemen belirtelim ki, şu son zamanlarda, bizim yönetim sistemimizi Osmanlı ordusuna uygulamak için en övgüye değer çaba Abdülaziz hükümeti tarafından gösterilmiş ve çok iyi sonuçlar elde edilmiştir.
71. Hıristiyanların durumu hakkında bkz: B. Massieu de Clairval: **Archives des missions scientifiques et littéraires,** 5. cilt.
72. Başlıca tersaneler İstanbul, Metelin ve Stanchio'dadır, ama en iyi gemiler dışarıdan gelir. Halat, yelken ve demir takımlarını Rusya verir; buharlı makineler Fransa ve İngiltere'den satın alınır. Türkiye'nin yalnız bir tek bahriye tersanesi vardır, ama bu da yeni yapımdan çok onarımlara elverişlidir. Hıristiyanlar hizmet etmek zorundadırlar. Beş amiral, üç tuğ-amiral, sekiz albaydan oluşan bir kurmay vardır.
Marmara 'Prens' adalarından Heybeliada'daki deniz okulu (bahriye mektebi) subay kadrolarındaki boş yerleri doldurmak için her zaman 120 öğrenciyi yedekte tutar.
Mürettebat 35.000 kişi olarak takdir edilmektedir.
Donanmanın genel kurmayı, Kaptan Paşa'dan başka, beş amiral (feriki bahriye), üç tuğ-amiral (bahriye livası), ve sekiz albay (bahriye miralayı) nı kapsar, bunlar isimlerinin de gösterdiği gibi tümen ve tugay komutanı generallerle ve albaylarla aynı rütbededirler.
73. **Vico: Della Scienza nuova** (Yeni Bilim üzerine).
74. **Manuel du droit mahométan** (İslam hukuku elkitabı) Doktor S. Keizer.
75. Sale: **Observations critiques et historiques sur le mahom-**

médisme. (Müslümanlık üzerine eleştirel ve tarihsel gözlemler).

76. Türklerde Sünnet adını taşıyan kitap yoktur. Sünnet İslâm taraftarlarına, hadis ya da geleneklerde aktarılmış, çeşitli derlemelerden oradan buradan toplanmış kuralların toplamı demektir. Şiiler de Sünniler kadar bu hadisleri kabul ederler. İlk dogmaların beşincisi **imame** (imamların kalıtımı yahut Peygamber'in Ali ve Fatma dolayısıyla dölü) tamamiyle gelenekler üzerine kurulmuştur. — (Hadisler hakkında bakınız: Doktor Krebls: **Journal de la Société orientale d'Allemagne** cilt IV, bölüm 1. — ve Joseph de Hammer: **Annales vienoises** yıl 1860, s. 57-79).
77. Sahipsiz kalıtlara, zoralımlara bakan büro.
78. **Dictionnaire historique et critique** (Tarihsel ve eleştirel sözlük) Muhammed maddesi.
79. Bkz: **Djomé Abbasi,** Şeyh Bahaeddin-Muhammed Cebel-Ameli.
80. Kur'an sure II.
81. Garcin de Tassy: **Risalei Berkeni** İslâm inanışının açıklaması, 1828.
82. Mouradgea d'Ohsson: **Tableau de l'empire ottomane** (Osmanlı imparatorluğunun tablosu).
Chardin: **Voyage en Perse** (İran'a yolculuk).
Volney: **Les Ruines** (Yıkıntılar).
83. Reinaud: **Monuments arabes, persans et türcs.** (Arap, Acem, Türk anıtları).
84. Eugéne Sice: **Traductions des lois mahométanes dans les Indes Françaises,** 1841.
85. Şafiî mezhebine göre **Precis de jurisprudence musulmane** (Kısa islam hukuk bilimi), Abou Hoca, Doktor S. Keizer çevirisi.
86. Bu önemli konu için Avukat, B. Emile Acollas'nın çok dikkate değer broşürüne bakınız: **D'oit et liberté: — Enfant né hors nariage** (Hukuk ve özgürlük: — Evlilik dışı doğmuş çocuk).
87. **Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmanes** (Müslüman ülkelerde toprak mülkiyetinin yapısı üzerine araştırmalar). Doktor Worms.
88. Cezayir'de Beylik yerler yönetimi Arap arşivleri müdürü B. Devoulx tarafından 1853 yılında **Revue de la jurisprudence algérienne** (Cezayir hukuk bilimi dergisi)nde yayınlanmış makalelere bakınız.

89. **Droit musulman** (İslâm hukuku) Nicolas de Tornauw, B. Eschbach çevirisi.
90. Müftü, davalı, (mizalı) konularda karar veren ve yasanın tereddüt yarattığı hallerde kendisine danışılan ve görüşünü bildiren ve kadı'nın bu görüş üzerine yargısını bildirdiği kişidir. Hammer: **Histoire l'Empire ottomane** — (Osmanlı imparatorluğu tarihi).
91. B. Ubicini: **Letteres sur la Turquie** (Türkiye üzerine mektuplar).
92. Bkz: **Liban et Davoud-Pacha** (Lübnan ve Davud Paşa) Gustav d'Alaux (**Revue de Deux-Mondes**, 1 Temmuz 1865 sayısı).

NİÇİN DEGİL DİZİSİ'nin KİTAPLARI

1- Niçin Feminizm Değil?

Sibel Özbudun

2- Niçin Sendika Ağalığı Değil?

Kemal Sülker

3- Niçin Y.Ö.K Değil?

Toktamış Ateş

4- Niçin Eşit İşe Eşit Ücret Değil?

Aytunç Altındal

5- Niçin Kitlesiz Spor Değil?

Ergun Hiçyılmaz

UZAY VE PSİKOLOJİ

«Özellikle uzay ve havacılıkla ilgilenenler için... Teknik terimlerden kaçınılarak yalın ve akıcı bir anlatımla...»

Yazarı : Y. Gagarin - V. Lebedev
Türkçeleştiren : Sibel Özbudun

TÜRKİYE ve REFORMLARI

EUGÈNE MOREL

"Okuyucuya sunduğumuz bu kitap bir istatistik kitabından başka şey değildir. Özgün bir yapıt verdiğimiz iddiasında değiliz. Dağınık olan malzemeyi oradan buradan bir araya topladık; ve, her türlü yan tutma eğiliminden uzak, hem kasıtlı bir hayranlık ve coşkudan, hem de sistemli bir aşağılamadan kaçınarak, bir zamanlar açılıp gelişen, ve kaderi Avrupa uluslarının kaderlerine sıkı sıkıya bağlı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediğim toplumsal yenilenişi gerçek yüzüyle ortaya koymaya çalıştık. Eğer bizim bu naçiz çalışmamız, kökleşmiş önyargıların sökülüp atılmasına, ve Türkiye'nin devlet adamlarının liberal niyetlerini kötü gösteren ve felce uğratan entrika ve iftiralara hak ettikleri karşılığın verilmesine katkıda bulunursa mutlu olacağız."

Eugène Morel
Courchaton 15 Ocak 1866

süreç